

Naturarven som verdiskaper

Statusrapport 2011

Bent Aslak Brandtzæg og Per Ingvar Haukeland

TF-notat nr. 21/2012

Tittel: Naturarven som verdiskaper
Undertittel: Statusrapport 2011
TF-notat nr: 21/2012
Forfatter(e): Bent Aslak Brandtzæg og Per Ingvar Haukeland
Dato: 1.6.2012
ISBN: 978-82-7401-521-0
ISSN: 1891-053X
Pris: Kr 260 (Kan lastes ned gratis fra www.telemarksforskning.no)
Framsidedfoto: Solveig Svoldal
Prosjekt: Evaluering av Naturarven som verdiskaper
Prosjektnr.: 20090920
Prosjektleder: Per Ingvar Haukeland
Oppdragsgiver(e): Direktoratet for Naturforvaltning

Spørsmål om dette notatet kan rettes til:

Telemarksforskning
Postboks 4
3833 Bø i Telemark
Tlf: +47 35 06 15 00
Epost: post@tmforsk.no
www.telemarksforskning.no

Resymé:

Telemarksforskning gjennomfører en følgeevaluering av verdiskapingsprogrammet "Naturarven som verdiskaper" på oppdrag fra Direktoratet for Naturforvaltning (DN). En del av oppdraget har vært å utvikle og gjennomføre et årlig rapporteringssystem rettet mot hovedprosjektene i programmet. Dette notatet sammenfatter og analyserer resultatene fra andre rapportering, dvs. for 2011.

Bent Aslak Brandtzæg er utdannet geograf (Cand.polit.) fra Universitetet i Bergen og har i tillegg treårig studium i natur- og miljøvern fag fra Telemark distriktshøgskole i fagkretsen. Brandtzæg har vært ansatt som forsker ved Telemarksforskning siden 1995.

Per Ingvar Haukeland er utdannet filosof og pedagog (Ph.D) fra U. of California-Berkeley. Haukeland har vært ansatt som forsker ved Telemarksforskning siden 2001, hvor han har ledet flere større forskningsprosjekter med vekt på natur, kultur og landskap.

Forord

”Naturarven som verdiskaper” er et verdiskapingsprogram fra Miljøverndepartementet utviklet i samarbeid med Kommunal- og regionaldepartementet, med formål å øke verdien av verneområder og andre naturområder med spesielle kvaliteter. Programmet skal legge til rette for at slike områder blir en viktig ressurs for sosial, kulturell, miljømessig og økonomisk utvikling, og at områdene gir grunnlag for sysselsetting og verdiskaping basert på naturarven, samtidig som de forvaltes slik at naturens mangfold blir tatt vare på.

Telemarksforskning gjennomfører en følgeevaluering av verdiskapingsprogrammet på oppdrag fra Direktoratet for Naturforvaltning (DN). En del av oppdraget har vært å utvikle og gjennomføre et årlig rapporteringssystem rettet mot hovedprosjektene i programmet. Dette notatet sammenfatter og analyserer resultatene fra andre rapportering, dvs. for 2011. Avslutningsvis er det også utarbeidet noen anbefalinger i forhold til videre arbeid.

Ved Telemarksforskning har Bent Aslak Brandtzæg stått for en vesentlig del av arbeidet med gjennomføring og rapportering. Våre kontaktpersoner i DN har vært Bente Rønning og Asgeir Meland. Vi vil takke for nyttige kommentarer og innspill i forbindelse med arbeidet.

Bø, 05.06. 2012

Per Ingvar Haukeland

Prosjektleder

Innhold

Tabelloversikt.....	7
1. Innledning.....	9
1.1 Bakgrunn og formål	9
1.2 Om rapporteringen.....	10
2. Hovedprosjektene.....	11
2.1 Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	12
2.2 Fugleturisme i Øst og Midt-Finnmark	12
2.3 Kystarven	13
2.4 Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	13
2.5 Nasjonalparklandsbyene	14
2.6 Naturarv og naturbruk i Luster (mellom fjord, fjell og folk)	14
2.7 Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	15
2.8 Skatter for fremtiden	15
2.9 Sykkelturisme i Saltdal	16
2.10 Sørnorsk kystnatur	16
2.11 Varnjargga – Varanki – Varangerhalvøya	17
2.12 Verdiskaping skjer i møtet.....	17
2.13 Vidda Vinn.....	18
2.14 Villreinen som verdiskaper	19
2.15 Økosystem Dokkadelta	19
2.16 På tvers av prosjektene	19
3. Organisering og ledelse.....	21
4. Økonomi, finansiering og virkemidler	32
5. Forankring og mobilisering.....	34
6. Måloppnåelse	39
6.1 Rapportering på tiltak	39
6.1.1 Oppfølging av tiltaksplaner.....	39

6.1.2	Utfordringer i tilknytning til bedre måloppnåelse.....	49
6.2	Hovedmål I: Bevaring av naturarven	54
6.2.1	Effekter av tiltakene	54
6.3	Hovedmål II: Kunnskap og formidling	59
6.3.1	Kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak	59
6.3.2	Mediedekning	68
6.3.3	Kompetansebehov	69
6.4	Hovedmål III: Bred verdiskaping	73
6.4.1	Miljømessig verdiskaping	73
6.4.2	Kulturell verdiskaping	82
6.4.3	Sosial verdiskaping	95
6.4.4	Økonomisk verdiskaping	106
6.4.5	Den brede verdiskapingen	114
7.	Institusjonalisering.....	121
8.	Programvurdering.....	127
9.	Åpen post	137
10.	Sammenfattende vurdering og anbefalinger	138
10.1	Anbefalinger for videre arbeid	140

Tabelloversikt

Tabell 1 Omfang av delprosjekter knyttet til hovedprosjektene:	21
Tabell 2 Endring i omfanget av delprosjekter siden forrige rapportering.	22
Tabell 3 Sammensetning av styringsgrupper.	25
Tabell 4 Prosjekter som har endret sammensetning av styringsgruppe.....	26
Tabell 5 Omfang av arbeidsgrupper og deltakere.	26
Tabell 6 Hva fungerer ikke så bra med prosjektorganiseringen og hva kan forbedres?.....	27
Tabell 7 Ressurser til prosjektledelse.	30
Tabell 8 Kompetanse som mangler i prosjektene. Antall prosjekter som har oppgitt at de mangler kompetanse på ulike områder. Klassifisering av åpne svar.	31
Tabell 9 Budsjetterte totalrammer for hovedprosjektene i 2010 og 2011.	32
Tabell 10 Antall hovedprosjekter som har fått finansiering fra aktuell kilde, samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6 der 1 er viktigst.	33
Tabell 11 Rangering av målgrupper etter viktighet. Antall hovedprosjekter hvor ulike aktører er målgrupper samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6, der 1 er viktigst.	34
Tabell 12 Tiltak som er gjennomført i prosjektet for å få til en god forankring, og som man har lyktes med.	35
Tabell 13 Målgrupper som det er vanskelig å trekke med og årsaker til det.	37
Tabell 14 Hvilke tiltak som ikke er gjennomført som planlagt og årsakene til dette.....	40
Tabell 15 Hvorvidt det er gjennomført tiltak i 2011 som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011.	46
Tabell 16 Hvilke tiltak som er gjennomført som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011.	46
Tabell 17 De viktigste utfordringene i 2011 for å sikre en best mulig måloppnåelse knyttet til tiltakene, og hvordan disse har vært håndtert.	49
Tabell 18 Hvordan tiltakene i tiltaksplanen bidrar til bedre ivaretagelse av naturarven, og hva slags effekter gjennomførte tiltak har hatt så langt.....	55
Tabell 19 Kunnskapsutviklingstiltak som er gjennomført i 2011.....	60
Tabell 20 Målgrupper og formidlingskanaler	64
Tabell 21 På hvilken måte naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs.	66
Tabell 22 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2011.....	68
Tabell 23 Kompetansebehov i 2010 og 2011.....	70
Tabell 24 Oversikt over spesielle kompetanseinstitusjoner som hovedprosjektene har samarbeidet med i 2010 og 2011.....	71
Tabell 25 Oversikt over registrerings-, skjøtels- eller andre typer forvaltningstiltak i ulike naturtyper for å ivareta naturverdier i regi av prosjektet som er gjennomført i 2010 og 2011.	73
Tabell 26 Tiltak som er gjennomført for å øke tilgjengeligheten av naturverdier for publikum i 2010 og 2011. Hva slags tiltak er gjennomført, hvilke naturverdier det er fokusert på og hvem som er målgrupper.....	75
Tabell 27 Tiltak for å øke kunnskapen om og forståelsen for naturverdier (f.eks. infoskilt om naturtyper, guida turer, opplegg for skoleklasser etc.).	80
Tabell 28 Tiltak med spesielt fokus på å øke kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven.....	83

Tabell 29 Viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet (eksempler) hos innbyggerne.	87
Tabell 30 Viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet (noen eksempler).	91
Tabell 31 Merkevarerbygging og stedsprofilering.	95
Tabell 32 Eksisterende nettverk og aktører som har vært involvert.	96
Tabell 33 Nye nettverk som har blitt etablert i hovedprosjekt i 2010.	99
Tabell 34 I hvilken grad man har klart å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling. 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad.	101
Tabell 35 Aktører som har fått økt bevissthet og engasjement om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling.	101
Tabell 36 Viktige tiltak/suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører.	103
Tabell 37 Vurdering av samarbeid og fellesskapsfølelse mellom ulike aktører.	105
Tabell 38 Nye bedrifter i 2010 og 2011.	106
Tabell 39 Utvidelse av eksisterende bedrifter i 2010.	107
Tabell 40 Sysselsettings- og omsetningsvekst som følge av hovedprosjektet i 2010 og 2011.	110
Tabell 41 Økonomiske ringvirkninger som hovedprosjektet har hatt i 2010 og 2011. 1=Ingen positive ringvirkninger og 6=svært store positive ringvirkninger.	111
Tabell 42 Hvorvidt det er utviklet systemer eller instrumenter for å måle effekter på besøk, omsetning, etablering, tilflytting og lignende.	112
Tabell 43 Hva som oppleves som viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping.	116
Tabell 44 Forankring i offentlige planer.	121
Tabell 45 Hvordan det arbeides med videreføring.	124
Tabell 46 Hvorvidt de faglige ressursene som tilbys gjennom programmet er tilstrekkelige. 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad.	127
Tabell 47 Faglige ressurser som det er behov for at verdiskapingsprogrammet i større grad bidrar med.	128
Tabell 48 Andre regionale og lokale ressurser som programmet har bidratt til å utløse... 129	
Tabell 49 Andre virkemidler og programmer som det er behov for bedre koordinering i forhold til.	133
Tabell 50 De største utfordringene i forhold til å sikre varige resultater og effekter.	135
Tabell 51 Hvordan nettverkssamlingene har fungert i forhold til ulike formål. 1=svært dårlig og 6=svært godt. Gjennomsnittlige vurderinger.	136
Tabell 52 Hvilke naturtyper ressursgrunnlaget i hovedprosjektet knyttes til.	143
Tabell 53 Navn på verneområde(r) hovedprosjektet har hatt fokus på i 2010.	144

1. Innledning

1.1 Bakgrunn og formål

”Naturarven som verdiskaper” er et verdiskapingsprogram fra Miljøverndepartementet i samarbeid med Kommunal- og regionaldepartementet, med formål å øke verdien av verneområder og andre naturområder med spesielle kvaliteter. Programmet skal legge til rette for at slike områder blir en viktig ressurs for sosial, kulturell, miljømessig og økonomisk utvikling og gir grunnlag for sysselsetting og verdiskaping basert på naturarven, samtidig som områdene forvaltes slik at naturens mangfold blir tatt vare på.

Programmet er forankret i flere offentlige dokumenter. I det som er kjent som *Fjellteksten* fra 2003 (St. prp. nr. 65 (2002-2003)) finner vi følgende: ”Vår unike fjellnatur skal bevares som kilde til friluftsliv, rekreasjon, og natur- og kulturopplevelse, og samtidig gi grunnlag for sysselsetting og verdiskaping i fjellbygdene.” NOU 2004:28 *Lov om bevaring av natur, landskap og biologisk mangfold* (Naturmangfoldloven), som ble vedtatt i 2009 og som ”har til formål å sikre ved vern og bærekraftig bruk at naturen med dens biologiske, landskapsmessige og geologiske mangfold og økologiske prosesser tas vare på for fremtiden” (§1).

Naturarven som verdiskaper er et femårig nasjonalt program som startet i 2009 og som avsluttes ved utgangen av 2013. Hovedmålet er å bidra til at verneområdene og andre verdifulle naturområder blir en viktig ressurs i samfunnsutviklingen. Tre delmål er skissert:

1. Programmet skal vise hvordan naturarven kan bidra til verdiskaping til beste for befolkning, næringsliv, lokalsamfunn og regioner.
2. Programmet skal bidra til at naturarven blir tatt godt vare på og øke oppslutningen om vernet av naturarven, både i lokalsamfunnene og samfunnet generelt.
3. Programmet skal utvikle og spre kunnskap om naturvern og vise sammenhenger mellom naturarven, naturvern og sosial, kulturell og økonomisk utvikling.

I programplanen er det presentert ti strategier med eksempler på tiltak innenfor hvert av disse delmålene. Strategiene er som følger (delmål er angitt i parentes):

1. Målrettet og naturvennlig tilrettelegging for naturopplevelse (1)
2. Bidra til profesjonell produktutvikling i det å skape naturopplevelser (1)
3. Samarbeid mellom aktører for vern og bruk av naturarven (1)
4. Prøve ut samarbeidsformer og verktøy for å utløse verdiskaping (1)
5. Klargjøre forutsetninger for verneområder som grunnlag for verdiskaping (1)
6. Vise hvordan styrket forvaltning av naturarven kan bidra til verdiskaping (2)
7. Bevisstgjøre allmennheten om mulighetene god bevaring av naturarven gir (2)
8. Utvikle nettverk/møtearenaer for å spre og ta i bruk kunnskap og erfaringer (3)
9. Klargjøre ved FoU forutsetningene for naturarven som verdiskapingsressurs (3)
10. Støtte utveksling av erfaringer og ideer over landegrenser til inspirasjon (3)

Det ble bevilget ti millioner kroner til programmet i 2009 og i årene 2010 og 2011 er det årlige beløpet økt til 25 millioner. Finansieringen er et samarbeid mellom Miljøverndepartementet og Kommunal- og regionaldepartementet. Programmet skal ikke overlappe, men

virke sammen med andre offentlige tilskuddsordninger. Det er forutsatt en egenandel på minst 50 prosent.

Det er tatt opp prosjekter i programmet i to omganger. Totalt er det nå 15 prosjekter med i programmet; ett har falt fra etter første året (Stetind-prosjektet). Disse prosjektene jobber med å skape gode eksempler på verdiskaping med natur som den viktigste ressursen. Prosjektene er i hovedsak knyttet til geografiske områder. Enkelte prosjekter er tematiske samarbeid mellom områder med tilsvarende utfordringer. De ulike prosjektene utgjør til sammen et bredt spekter av tiltak i ulike naturområder. Prosjektene er spredt over store deler av landet, fra Lindesnes i sør til Varangerhalvøya i nord.

I forbindelse med gjennomføring av programmet har det vært forutsatt at det skulle iverksettes følgeevaluering. Det er Telemarksforskning som har fått ansvaret for gjennomføring av denne. En del av evalueringsarbeidet har vært å etablere et årlig rapporteringssystem. Dette notatet beskriver resultater fra andre rapportering gjennom dette systemet, dvs. status fram til utgangen av 2011.

1.2 Om rapporteringen

Hovedelementer i rapporteringssystemet ble presentert og gjennomgått sammen med hovedprosjektene på en projektsamling på Skinnarbu (Vidda Vinn) i september 2010. Systemet ble ferdigstilt i løpet av høsten 2010 i samarbeid med DN. Rapporteringsskjemaet er internettbasert og tilrettelagt ved hjelp av SurveyXact. Spørreskjemaet for andre rapportering ble sendt ut til prosjektlederne 16. desember 2011 med svarfrist 15. februar 2012. Skjemaet for andre rapportering er i det store og hele likt med det som ble brukt i forbindelse med første rapportering. Dette er viktig for å kunne vurdere endringer over tid. I forbindelse med andre rapportering er det foretatt noen mindre justeringer som innebærer at noen oppstartsspørsmål er tatt ut, samtidig som det også er lagt inn noen flere muligheter for utfyllende kommentarer på enkelte spørsmål.

Rapporteringssystemet har et todelt formål. På den ene siden skal det samles informasjon om resultater og erfaringer i prosjektene for DN og følgeevalueringen, mens det på den annen side også skal bidra til at prosjektene selv blir mer bevisst sammenhengene i deres eget arbeid. Prosjektlederne ble derfor eksplisitt anbefalt å involvere styringsgruppa i utfyllingen av skjemaet, f.eks. ved at prosjektleders forslag til utfylling gjennomgås og diskuteres på et møte. Selve skjemaet er fleksibelt i forhold til redigering og distribusjon. Enkelte av prosjektene har likevel ikke involvert styringsgruppa ved utfylling pga. mangel på tid.

Det tok noe tid å få inn svar fra enkelte av prosjektene, men alle svar var levert i begynnelsen av mars. Resultatene fra rapporteringen blir presentert og diskutert fra kap. 3 til kap. 9 i dette notatet. I kap. 10 forsøker vi å foreta en sammenfattende oppsummering. Før vi går nærmere inn på resultatene fra rapporteringen, vil vi først foreta en kortfattet gjennomgang av hovedprosjektene i kap. 2.

I forbindelse med gjennomgangen av rapporteringen er det presentert en del tabeller som viser konkret hva hovedprosjektene har svart. Alle hovedprosjektene er, for oversiktens skyld, med i alle tabeller, også på oppfølgingsspørsmål der ikke alle prosjektene ble bedt om å svare. Tomme svarfelt innebærer altså ikke at hovedprosjektene har unnlatt å svare på disse spørsmålene.

2. Hovedprosjektene

Som nevnt innledningsvis, har det blitt plukket ut prosjekter i to omganger. I mai 2009 valgte DN ut 10 hovedprosjekt som fikk finansiering gjennom programmet. Ett av disse har senere gått ut. I 2010 kom seks nye prosjekter til, slik at det er 15 prosjekter totalt. Av disse ble følgende prosjekter plukket ut i første runde:

- ◆ Touching the Wetlands - Våtmark i en ny tid i 2009 og 2010. "Økosystem Dokkadel-ta" fra 2011
- ◆ Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell
- ◆ Sørnorsk kystnatur
- ◆ Kystarven
- ◆ Magiske og verdifulle opplevelser i nordtrøndersk natur
- ◆ Norges nasjonalparklandsbyer
- ◆ Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"
- ◆ Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya
- ◆ Vidda Vinn
- ◆ Gleden ved å leve naturvennlig – Stetind¹

Følgende prosjekter kom med i andre runde:

- ◆ Villreinen som verdiskaper
- ◆ Naturarven som verdiskaper - sykkelturisme i Saltdal
- ◆ Folgefonna – vandring frå fjord til fonn
- ◆ Skatter for fremtiden – naturressursenes betydning i kulturhistorien
- ◆ Mellom fjell, fjord og folk. Naturarv og naturbruk i Luster
- ◆ Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark

I og med at prosjektene har startet opp i to puljer, er det naturlig å forvente at enkelte har kommet lengre i sitt arbeid enn andre. Som grunnlag for den videre rapporteringen vil vi i det følgende gi en kortfattet beskrivelse av det enkelte hovedprosjektet. Denne beskrivelsen tar utgangspunkt i de presentasjonene av hovedprosjektene som er gitt på DN's internettsider. Beskrivelsen er gitt i alfabetisk rekkefølge, og er i stor grad sammenfallende med beskrivelsen i årsrapporteringen for 2010. Dette for at resultatene fra årsrapportering for 2011 skal kunne leses uavhengig av den forrige.

Innledningsvis er det også verdt å merke seg at det er elleve prosjekter som rapporterer at søknaden om hovedprosjekt i Naturarven som verdiskaper er en naturlig forlengelse av pågående eller tidligere prosjekter av tilsvarende karakter. Dette indikerer at mange av prosjektene allerede hadde et godt fundament for prosjektarbeidet. Erfaringsmessig kan det ta lang tid å få slike utviklingsprosjekter operative. At prosjektene har forskjellig utgangspunkt, er også av interesse for vurdering av måloppnåelse og resultater underveis. De fire prosjektene som svarer at hovedprosjekt i Naturarven som verdiskaper ikke er en naturlig forlengelse av pågående eller tidligere prosjekter av tilsvarende karakter, er:

¹ Dette prosjektet har senere gått ut. For mer informasjon, se Oppstartsanalysen (Haukeland og Brandtzæg, 2011). Naturarven som grunnlag for bred verdiskaping. Telemarksforskning TF-notat nr. 52.

- ♦ Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya
- ♦ Naturarven som verdiskaper – sykkelturisme i Saltdal
- ♦ Skatter for fremtiden – Naturressursenes betydning i kulturhistorien
- ♦ Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark

I det følgende vil vi kort presentere hvert av hovedprosjektene, slik at leseren får et innblikk i hva prosjektene dreier seg om.

2.1 Folgefonna – vandring frå fjord til fonn

De fem kommunene Odda, Ullensvang, Jondal, Etne og Kvinnherad skal sammen oppgradere åtte gamle ferdselsruter og turiststier rundt Folgefonnhalvøya. Ferdselsårene skal gjøres mer tilgjengelige for turgåere og formidle naturverdier innen plante- og dyreliv, klima og vann, geologi og kulturminner.

Prosjektet skal gi grunnlag for at flere blir opptatt av naturverdiene i området, og at det blir startet inntektsgivende aktiviteter i tilknytning til disse. Dette skal oppnås gjennom konkret tilrettelegging for ferdsel og bruk og formidling av natur- og kulturverdiene i området. Tilretteleggingen skal også bidra til økt trivsel for lokalbefolkningen, slik at det blir attraktivt å bo og arbeide i bygdene rundt Folgefonna nasjonalpark.

Ideen til prosjektet kom fra Folgefonna nasjonalparksenter. Folgefonna nasjonalparksenter har også hatt ansvar for å utforme søknad og hovedprosjekt sammen med en arbeidsgruppe bestående av aktører fra de fem kommunene.

Arbeidsområder:

- ♦ Tilrettelegging av 8 turstier rundt Folgefonna
- ♦ I samarbeid med Stiftelsen Høgskoleutdanning i Hardanger tilby regionens reiselivsaktører utdanning i veiledning/guiding
- ♦ Sette tiltakene i sammenheng med andre mobiliserings- og utviklingsprosjekter, samt markedsføring av disse gjennom etablerte markedskanaler

2.2 Fugleturisme i Øst og Midt-Finnmark

Finnmark er et attraktivt område for alle fugleinteresserte. Hvert år kommer turister fra hele Europa for å studere og fotografere den unike fuglefaunaen. Utenlandske operatører dominerer imidlertid den fugleturismen som i dag er tilrettelagt for tilreisende grupper. Bioforsk Svanhovd vil bygge opp kompetanse lokalt, slik at lokale turistbedrifter kan drive bærekraftig og naturbasert.

Målet er at turistbedriftene får kompetanse slik at de kan håndtere fugleturistenes behov, og kan bidra til at de får rike opplevelser i gode fuglelokaliteter.

Bioforsk Svanhovd har hatt ideen til prosjektet og utformet søknad om hovedprosjekt med innspill fra bedrifter i området.

Arbeidsområder:

- ♦ Bygge kompetanse innen fugleturisme i reiselivsbedrifter og etablere nettverk og samarbeidsrelasjoner mellom disse
- ♦ Tilrettelegge for fugleturisme knyttet til lokaliteter av internasjonal betydning
- ♦ Tilrettelegge for feltbiologiske aktiviteter
- ♦ Regionale informasjonsprosjekter om fugleliv og opplevelsesmuligheter knyttet til fugl

2.3 Kystarven

Kommunene Hyllestad, Askvoll, Fjaler, Solund og Gulen skal sammen ta vare på den unike naturarven knyttet til kystkulturen i området. Vernede sjøfuglområder og landskapstypene kystlynghei og naturbeitemark utgjør kystarven lengst vest i landet. Beiting og rydding langs strendene skal ta vare på arven, slik at den blir en ressurs for regionen både kulturelt, sosialt, miljømessig og økonomisk.

Ideen til prosjektet kom fra kommunene Solund og Askvoll. Flere aktører fra disse kommunene var involvert i søknadsprosessen. Endelig søknad og utforming av hovedprosjekt blir utført av HAFS regionråd.

Arbeidsområder:

- ♦ Utvikle lokal modell for søppelhåndtering i naturreservat og sjøfuglområde
- ♦ Tilrettelegge 100 turstier som utgangspunkt for å kunne markedsføre området som vandredestinasjon
- ♦ Kartlegge miljøtilstanden i utvalgte verneområder
- ♦ Mobilisere for økt sauebeiting i viktige naturtyper på kysten gjennom nyetablering av sauedrift og produktutvikling basert på villsau
- ♦ Kompetanseheving og nettverksbygging som grunnlag for utvikling av nye naturbaserte opplevelsprodukt

2.4 Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur

Hovedmålet for dette prosjektet er å legge til rette for og stimulere til opplevelsesturisme i Nord-Trøndelag, gjennom å bidra til at natur og kultur blir ansett og brukt som verdifulle ressurser i lokalsamfunnet. Prosjektet bygger på erfaringer og resultater fra prosjektet "Verneområder som grunnlag for økt lokal verdiskaping", som ble avsluttet i 2009. I forbindelse med dette prosjektet ble det etablert et partnerskap bestående av Innovasjon Norge, Nord-Trøndelag fylkeskommune og Fylkesmannen i Nord-Trøndelag - representert ved både landbruksavdelingen og miljøvern avdelingen. Ideen til å søke om deltakelse i Naturarven som verdiskaper hadde utspring i dette partnerskapet. Representanter fra fylkeskommunen og Fylkesmannen hadde ansvar for den skriftlige utformingen av søknader og hovedprosjekt. Dette har skjedd gjennom inkluderende prosesser der lokale aktører/miljøer har kommet med innspill til hovedprosjektets utforming, samt tatt ansvar for innhold i de ulike delprosjekt.

"Magiske og verdifulle opplevelser i nordtrøndersk natur" består av tre delprosjekter:

- ♦ Fire store rovdyr: Dette er et delprosjekt som skal bidra til å gjøre dagens rovdyrutfordringer i Indre Namdal til en opplevelsesnæring som gir økonomisk vekst og bedre livsvilkår for menneskene, uten å ødelegge naturressursene og miljøet.
- ♦ Sørsamisk kultur: Målet med dette delprosjektet er å utvikle to konsepter: ”Destinasjon Dærga” i Røyrvik – en arena for formidling av sørsamisk kultur og tradisjoner, og ”Rein og Godt” som handler om samiske kulturopplevelser og håndverk.
- ♦ Fuglekikking ved fjorden: Det tredje delprosjektet handler om å etablere landets første ”bastion” for fuglekikking med utgangspunkt i miljøet i Verdal. Trondheimsfjorden har et stort mangfold av arter innenfor et lite geografisk område.

2.5 Nasjonalparklandsbyene

Storslett, Lom, Vingelen, Jondal og Geilo er viktige innfallsporter til flotte nasjonalparker. Gjennom Naturarven som verdiskaper ønsker disse fem stedene å skape identitet som nasjonalparklandsby ved å utvikle felles mål og strategier, bygge opp og dele kompetanse og skape synlige tiltak i lokalsamfunnene.

Før deltakelsen i Naturarven som verdiskaper ble det etablert et eget forprosjekt. For å finansiere et hovedprosjekt ble nasjonalparklandsbyene anbefalt å søke om deltakelse i programmet av DN. De enkelte landsbykoordinatorene har hatt ansvar for utforming av søknad og hovedprosjekt.

En nasjonalparklandsby skal:

- ♦ være en naturlig innfallsport til nasjonalparken
- ♦ gi informasjon om å ferdes i nasjonalparken
- ♦ tilby grunnleggende servicefunksjoner
- ♦ ha en tydelig og gjennomført miljøprofil som gjenspeiles i landsbyens utvikling

2.6 Naturarv og naturbruk i Luster (mellom fjord, fjell og folk)

Luster kommune ønsker en helhetlig og langsiktig satsing på økt verdiskaping rundt de 14 verneområdene som til sammen utgjør 52 prosent av kommunen. Prosjektet skal bidra til næringsutvikling i tilknytning til verneområdene, samtidig som naturverdiene ivaretas.

Randområdene skal tilrettelegges for økt bruk, nettverk skal utvikles mellom etablerte og nye aktører i næringslivet, kvaliteten i produktene skal økes, grunneierne skal involveres i større grad og prosjektet skal øke kunnskapen om verneverdiene.

Nasjonalparkkommunen Luster er et vekstområde for turisme. Sognefjellsveien, Urnes stavkirke (oppført på UNESCOs verdensarvliste), vandring på Jostedalsbreen og cruise på Sognefjorden er noen av høydepunktene.

Ideen til prosjektet kom fra Breheimsenteret og ansatte i kommunen. Søknaden er utformet av ansatte i kommunen i samarbeid med Breheimsenteret. Nytilsatt prosjektleder fikk ansvar for utforming av hovedprosjektet i 2010.

Arbeidsområder:

- ◆ Øke kunnskap om verneverdier og verdiskaping gjennom kurs, formidling og samarbeid med aktuelle kompetansemiljøer
- ◆ Etablere en samarbeidsarena for private og offentlige interesser med verdiskaping knyttet til verneområder som formål
- ◆ Legge til rette for et bredt tilbud av aktiviteter og opplevelser knyttet til verneområdene

2.7 Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell

Målet med prosjektet er å lage en felles plattform for informasjon om og markedsføring av verneområdene på Dovrefjell. Plattformen skal være tilpasset både turister og fagfolk, og den skal kunne brukes i undervisning.

Informasjonen om norske nasjonalparker på Internett er ofte oppstykket, og skiltingen er dårlig eller fraværende. Å øke tilgjengeligheten vil kunne skape vekst, både i antall besøkende, omsetting og lønnsomhet for bedriftene og virksomhetene som er tilknyttet nasjonalparken. Dovrefjellrådet vil ta tak i denne utfordringen gjennom sitt prosjekt i Naturarven som verdiskaper.

Det var prosjektlederen for Dovrefjellrådets prosjekt Green Charter som hadde ideen til prosjektet. Vedkommende har også hatt hovedansvar for søknadsarbeid og utforming av hovedprosjekt.

Arbeidsområder:

- ◆ Etablering av felles markedsplattform for bedrifter i Dovrefjellområdet
- ◆ Sertifisere overnattings- og aktivitetsbedrifter, turistkontorer og reisemål etter standarden miljøfyrtårn
- ◆ Utvikle årlige tiltaksplaner for fysisk tilrettelegging
- ◆ Etablere permanent verktøysett for å måle, analysere og styre trafikk i og rundt nasjonalparken
- ◆ I samråd med reiselivsnæringen utvikle organiserte aktivitets-, besøks- og opplevelsesprodukter for å øke de besøkendes lengde på opphold i området
- ◆ Utvikle tekst og informasjon for Dovrefjellområdet direkte rettet mot reiselivsmålgrupper

2.8 Skatter for fremtiden

Lierne Nasjonalparksenter har satt i gang to delprosjekter som fokuserer på naturressursernes betydning i kulturhistorien. Delprosjektene skal gjennomføres i samarbeid med fire nasjonalparksentre i to områder: Øvre Pasvik og Stabbursnes i Finnmark og Lierne og Femundsmarka i Midt-Norge.

Målet er å finne tilbake og revitalisere gammel kunnskap om naturtyper, planter og dyr som har hatt betydning for folk som har levd i områdene, være en aktiv formidler av denne kunnskapen og ut fra dette skape nye produkter og opplevelser, derav tittelen "Skatter for fremtiden".

I Finnmark skal Øvre Pasvik nasjonalparksenter og Stabbursnes naturhus og museum se på hvilke planter og dyr som er brukt av de ulike folkegruppene (nordmenn, ulike grupper av samer, kvener, russere, finner og andre) som har levd og virket i verneområdene. Prosjektet vil fokusere på et utvalg av ulike planter og dyr, samt de dominerende naturtypene i området.

Bak ideen om å søke programdeltakelse sto AN-Foreningen, som er en interesseorganisasjon for landets 15 autoriserte nasjonalparksentre. Søknaden ble utformet av de 4 nasjonalparksentrene i felleskap. Lierne nasjonalparksenter hadde hovedansvar for det skriftlige arbeidet.

Arbeidsområder:

- ◆ Innhente kunnskap om tradisjonsbruk av naturen
- ◆ Utvikle og gjennomføre formidlingskonsepter om tradisjonsbruk av naturen
- ◆ Stimulere næringsaktører til produktutvikling med utgangspunkt i tradisjonsbruk av naturen

2.9 Sykkelturisme i Saltdal

Saltdal kommune skal etablere en kontinuerlig sykkelsti gjennom hele kommunen i randsonen til Saltfjellet-Svartisen og Junkerdal nasjonalparker. Sykkelstien skal i hovedsak gå langs eksisterende veinett som delvis skal forlenges eller rustes opp.

Prosjektets hovedmål er å etablere sykkelstien fra innfallsporten Saltfjellet-Svartisen nasjonalpark ved Lønsdal togstasjon, ned til Storjord og videre mot Rognan. Gjennom arbeidet skal naturarven ivaretas og naturen bli mer tilgjengelig. Det skal også drives aktiv naturformidling og skapes en plattform for økoturisme.

Det er også mulig å ta tog langs denne strekningen og hoppe av, eller gå på, ved ulike stasjoner. Dette gjør det mulig å ta sykkelturer av ulik lengde og vanskelighetsgrad. Gjennom å tilrettelegge på denne måten, ønsker prosjektet å skape et helhetlig tilbud med miljøvennlig transport til og fra aktiviteten.

Ideen til prosjektet kom fra Saltdal kommune i samarbeid med Nordlands nasjonalparksenter. Disse har også samarbeidet om utforming av søknader og hovedprosjekt.

Arbeidsområde:

- ◆ Etablere et nytt sykkelprodukt fra fjell til hav gjennom fysisk tilrettelegging, produktutvikling og markedsføring

2.10 Sørnorsk kystnatur

Kommunene Farsund, Flekkefjord, Kvinesdal og Lyngdal skal gjennom prosjektet "Sørnorsk kystnatur" stimulere til verdiskaping i og ved verneområder ved kysten i Listerregionen. Verneområdene byr på et bredt spekter av naturkvaliteter og kulturminner som er lett tilgjengelige innenfor korte avstander.

Listerkysten skal bli en arena for forskning, bygging av kompetanse og formidling av kunnskap. Natur og reiseliv skal være i fokus. Et mål med prosjektet er å friste flere til å besøke regionen, skape nye produkter for reiselivet og ta bedre vare på naturkvalitetene. Ved å legge til rette for naturopplevelser og skjøtsel skal prosjektet stimulere til økt verdiskaping og bevaring av naturarven.

Ideen til prosjektet kom fra Farsund Næringssselskap AS. Søknaden ble utformet av Farsund Næringssselskap i samarbeid med de involverte kommunene. Prosjektleder har i samarbeid med delprosjektledere utformet hovedprosjektplanen.

Arbeidsområder:

- ◆ Opplæring av guider som grunnlag for produktutvikling
- ◆ Legge til rette for fugleturisme
- ◆ Bedre informasjon og tilgjengelighet til øyer i landskapsvernets skjærgård og samtidig sikre god skjøtsel og forvaltning
- ◆ Tilrettelegging av turstier og informasjonspunkter
- ◆ Videreutvikle Nordbergkonferansen som møtested for næringsliv, forvaltning, forskning, grunneiere, kommuner m.fl. som stimulans til lokal verdiskaping med utgangspunkt i natur

2.11 Varnjargga – Varanki – Varangerhalvøya

Naturarven i Varanger nasjonalpark og verneområdene rundt skal brukes og forvaltes på en bærekraftig måte som bidrar til lokal og regional utvikling. Blant tiltakene er skilting og merking av natur- og kulturstier. Prosjektet skal også bygge fotoskjul og sette opp informasjonsplakater ved fuglereservater. Eksisterende hytter skal restaureres.

Ideen til prosjektet kom fra ulike aktører som kontaktet Varanger næringssenter. Søknaden ble utformet av en prosjektgruppe med mandat fra de fire kommunene Vardø, Vadsø, Nesseby og Båtsfjord kommuner og Finnmark fylkeskommune. Samme gruppe utformet hovedprosjektplanen.

Arbeidsområder:

- ◆ Tilrettelegge infrastruktur som styrker en bærekraftig bruk av Varangerhalvøya nasjonalpark og omkringliggende verneområder
- ◆ Utvikle formidlingskompetanse av natur- og kulturverdier for aktører, interessegrupper, organisasjoner og undervisningsinstitusjoner tilknyttet nasjonalparken og omkringliggende verneområder

2.12 Verdiskaping skjer i møtet

Nærøyfjorden er oppført på UNESCOs verdensarvliste. Turistene som hvert år besøker det fantastiske fjordlandskapet, er grunnlaget for arbeidet i Verdensarvparken. Utviklingen baseres på en langsiktig forvaltning og ivaretagelse av området, slik at fjordlandskapet fortsatt blir attraktivt for gjestene.

Søknaden ble i utgangspunktet fremmet som et felles prosjekt fra Vestnorsk fjordlandskap der målsettingen var at delprosjektene i Geirangerfjordområdet og Nærøyfjordområdet ble operert av stiftelsene Geirangerfjorden Verdsarv og Nærøyfjorden Verdsarvpark. Søknadsprosessen endte med at Nærøyfjorden Verdsarvpark sin del av søknaden ble med i programmet. Områdekoordinatorene i Vestnorsk fjordlandskap/ansatte i stiftelsene i samarbeid med leder/nestleder av verdenssarvråd/styre tok initiativet til å fremme søknaden. Hovedprosjektplan er utarbeidet av ansatte i verdensarvparken.

Arbeidsområder:

- ◆ Tilrettelegging av stier og gamle ferdselsveger
- ◆ Kompetanseheving innen naturbasert reiseliv, vertskapsrollen og stedsformidling som grunnlag for produktutvikling, bla. guidete turer
- ◆ Samarbeid med skoleverk, universitet og høyskoler for identitetsbygging, kunnskap og entreprenørskap knyttet til natur og kultur
- ◆ Tilrettelegge for voksende antall kajakkpadlere og samtidig å forebygge konflikter og skader på naturverdier

2.13 Vidda Vinn

En felles satsing i randområdene til Hardangervidda skal skape en vinn-vinn-situasjon for kommunene Vinje og Tinn. Bred involvering og samarbeid er sentralt i prosjektet. Grunn tanken er å legge til rette for verdiskaping. Gjennom produktutvikling, markedsføring og samarbeid ønsker prosjektet å sette Hardangervidda på kartet, slik at både villreinen, grunneierne, reiselivet og lokalbefolkningen rundt vidda blir vinnere.

Initiativet kom fra næringsavdelingen i Vinje kommune i samarbeid med Telemark Fylkeskommune. Fylkesmannen ble også tidlig involvert. Søknad ble utarbeidet av prosjektleder for Vidda Vinn i samarbeid med Vinje kommune, Tinn kommune, Telemark fylkeskommune, Fylkesmannen i Telemark, Norsk Villreinsenter, Hardangervidda nasjonalparksenter, grunneierrepresentanter, Innovativ Fjellturisme, visitRjukan, Rauland Turist og andre reise- livsaktører. Prosjektleder og styringsgruppe hadde ansvar for utarbeidelse av hovedprosjektplanen.

Arbeidsområder:

- ◆ Tilrettelegge for naturvennlige naturopplevelser med både lokalbefolkning og tilreisende som målgruppe
- ◆ Gi høy produktkvalitet blant annet ved utdanning av kunnskapsrike formidlere/guidere på lokale natur- og kulturtema
- ◆ Målrettet markedsføring
- ◆ Utvikle og prøve ut samarbeidsformer og verktøy i prosesser mellom kommuner, virkemiddelapparat, utviklingsaktører, næringsaktører og forvaltning med verdiskaping som formål

2.14 Villreinen som verdiskaper

Prosjektet ”Villreinen som verdiskaper” tar utgangspunkt i villreinens unike posisjon i norsk natur og kulturhistorie. Villreinen er en norsk ansvarsart, og den er stadig mer truet på grunn utbygging og menneskelig aktivitet. Den er også unik på grunn av den tette koblingen mot mennesket og visse kulturers avhengighet av reinen.

Et overordnet mål er å bidra til et tettere samarbeid mellom aktørene som driver med tilrettelegging, formidling og næringsutvikling knyttet til villrein.

Prosjektinitiativet kom fra ”Villreinfangsten som verdensarv”. Søknad og hovedprosjektplan ble utformet av prosjektleder i samarbeid med styret.

Arbeidsområder:

- ◆ Bistå Norsk Villreinsenter Nord i etableringen av lett tilgjengelige turmål med opplevelser og formidling av naturkunnskap
- ◆ Etablere internasjonalt samarbeid for kunnskapsutveksling og god formidling av villreinfangstens historie og betydning
- ◆ I samråd med lokale næringsaktører utvikle god formidling av villreinfangstens historie og betydning i fysisk tilknytning til lokaliteter for fangstanlegg

2.15 Økosystem Dokkadelta

I Søndre Land, Nordre Land, Gausdal og Etnedal kommuner skal Økosystem Dokkadelta skape naturopplevelser og gjøre Dokkadeltaet og Randsfjordens nedbørsfelt til en attraksjon. Ferskvann og våtmark blir en viktig del av områdets identitet og skal brukes i markedsføringen av regionen og samtidig styrke vern og forvaltning av biologisk mangfold.

Prosjektideen kom fra Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter AS. Senteret har også hatt et hovedansvar for utforming av søknad og hovedprosjektplan.

Arbeidsområder:

- ◆ Utvikle informasjons- og formidlingskonsepter knyttet til Dokkadeltaet
- ◆ Skjøtsel og restaurering av natur og kulturminner
- ◆ Naturveiledning for elever og lærere i ungdomsskole og videregående skole
- ◆ Utvikle opplevelser og attraksjoner med utgangspunkt i våtmarksområdet

2.16 På tvers av prosjektene

Denne gjennomgangen viser at hovedprosjektene har mange fellestrekk. Det innebærer at flesteparten av prosjektene har fokus på tilrettelegging for naturopplevelser, kanalisering av ferdsel, utvikling av opplegg for kunnskapsutvikling, informasjon og formidling, etablering av nye samarbeidsformer og tilrettelegging for bærekraftig steds- og næringsutvikling, spesielt relatert til turisme og reiseliv. Dette er innsatsområder som alle ligger innenfor programmets hovedmålsetninger. På den annen side er det en del faktorer som skiller prosjektene fra hverandre. Spesielt gjelder dette hvilke sider ved naturarven som er i fokus, hvilke

geografiske områder det fokuseres på, hvordan prosjektene er forankret og hvilke aktører som er med. Det varierer også i hvilken grad prosjektene bygger videre på erfaringer og resultater fra tidligere prosjekter. Slik sett representerer prosjektene ulike tilnærminger til felles overordna mål om bred verdiskaping og utvikling med utgangspunkt i naturarven som ressurs.

3. Organisering og ledelse

Prosjektene varierer noe i størrelse og organisering. En god prosjektorganisering er viktig med tanke på å realisere målsetningene for hovedprosjektene på en best mulig måte. På spørsmål om det i løpet av 2011 har skjedd endringer med hensyn til hvilke kommuner og fylker som er involvert i hovedprosjektet, er det to prosjekter som svarer ja. Disse er sykkel-turisme i Nordland (tidligere sykkelturnering i Saltdal) og Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk Natur. Endringene knyttet til sykkelturneringsprosjektet i Nordland dreier seg om en mulig utvidelse av sykkeltraseen til Nordland. Dette er også motivert ut fra et forsøk på å få flere finansieringskilder på banen. I forbindelse med prosjektet i Nord-Trøndelag er det etablert et nytt ettårig delprosjekt innenfor temaet Bærekraftig naturbasert reiseliv, som etter hvert har fått navnet "Wild Norway". Her er det med mange nye deltakere fra Leka i nord til Meråker i sør.

I rapporteringen for 2010 var det åtte av prosjektene som rapporterte om at det var etablert delprosjekter med egen prosjektorganisasjon i tillegg til hovedprosjektet. Totalt dreide dette seg om 38 delprosjekter. I 2011 er det ni prosjekter som rapporterer om til sammen 55 delprosjekter (Tabell 1).

Tabell 1 Omfang av delprosjekter knyttet til hovedprosjektene:

Hovedprosjekt	Delprosjekter 2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	
Sykkelturnering i Nordland	
Vidda Vinn	1
Villreinen som verdiskaper	4
Skatter for fremtiden	3
Mellom fjell, fjord og folk	4
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	
Sørnorsk Kystnatur	14
Kystarven	5
Økosystem Dokkadelta	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	14
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	5
Norges nasjonalparklandsbyer	5

Seks prosjekter bekrefter at det har skjedd endringer i omfanget av delprosjekter siden forrige rapportering (jf. Tabell 2). Endringene har til dels sammenheng med at noen av de siste prosjektene som kom med i verdiskapingsprogrammet var i en oppstartsfase når forrige rapportering ble gjennomført. Etter hvert som organisasjonen har kommet på plass, har delprosjekter også blitt etablert. Noen av disse melder også om at delprosjekter har blitt tatt ut samtidig som det har blitt større satsing på andre, eller at nye er kommet til. Det er interessant å merke seg det nye prosjektet i Nord-Trøndelag "Wild Norway". Dette er et prosjekt med spesielt fokus på kommersialisering av en del aktører og produkter innenfor naturbasert opplevelsesturisme. Økonomisk verdiskaping er en utfordring for flere av prosjektene og dette kan være et prosjekt med overføringsverdi for andre. Nasjonalparklandsbyene og Nærøyfjorden verdensarvpark rapporterer om henholdsvis fem og 14 delprosjekter i

2011, mens de rapporterte om ingen i 2010. Årsakene til dette har trolig sammenheng med ulik forståelse av hvordan et delprosjekt er definert.

Tabell 2 Endring i omfanget av delprosjekter siden forrige rapportering.

Hovedprosjekt	Delprosjekter 2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	
Sykkelturisme i Nordland	
Vidda Vinn	
Villreinen som verdiskaper	Noen delprosjekt er fullført, mens nye er kommet inn. 2011 var det første reelle driftsåret og det var derfor lagt opp til en økning i aktiviteten dette året i forhold til aktiviteten i 2010. I 2012 er det lagt opp til samme aktivitetsnivå som i 2011.
Skatter for fremtiden	
Mellom fjell, fjord og folk	Delprosjekt Lokal Mat er borte. Viktige årsaker er forskjellig syn på ressursbruk mellom styringsgruppa og programledelsen. Styringsgruppa ville bruke ressurser på tiltak og ikke til delprosjektleder. Programledelsen ville bruke ressurser på koordinering/prosjektledelse, men ikke til tiltak. Dette fordi tiltaksmidler måtte komme fra statlige landbruksmyndigheter. Gjennomføringen ble derfor vanskelig. Videre var det konkrete behovet i målgruppa (matnæringen) ikke godt nok kartlagt fra starten. Det skulle settes i verk en kartlegging av målgruppa, men det ble ikke noe av dette. Delprosjektet var tenkt som samarbeid mellom Naturarvprosjektet, lokal matsammenslutning (Lustra Mat) og regionalt matprosjekt "Mat langs nasjonal turistveg". Ulik geografisk fokus og forskjellig arbeidsmetodikk gjorde samarbeid vanskelig. Delprosjekt Kunnskap fikk større variasjon i omfanget av tiltak. En av årsakene er stort lokalt initiativ og gode ideer, noe som gjør at det er enkelt å få fram tiltak. Her er det behov for å jobbe slik at tiltak blir såpass økonomisk uavhengige av Naturarvprosjektet at de kan videreføres etter 2013. Delprosjekt Infrastruktur har fått stort fokus på merking, mindre fokus på bygging. En viktig årsak er at Naturarvprosjektet koordinerer "Vestlandsprosjektet" om ny standard for merking og gradering, i Luster kommune. "Vestlandsprosjektet" har utløst noe supplerende midler, men mest av alt stor entusiasme i lokalsamfunnet. Naturarvprosjektet har sikret 50 % finansiering til 9 ulike stimerkeprosjekt i kommunen, til sammen 59 turstier. Den store entusiasmen gjør videreføring av dette arbeidet til et fyrtårn for heile Naturarvprosjektet. Videreføringen innebærer videre flere nye turstier, tilgjengeleggjøring på nett og nytt turkart for hele kommunen. Nye byggetiltak var ikke klart definert i prosjektplanen. Det har vært vanskelig å finne fram prosjekter med et åpenbart økonomisk verdiskapingspotensial. Det er nå identifisert slike prosjekter, men disse kan resultere i så store finansielle investeringer at flere finansieringskilder må på plass. Delprosjekt Tematurisme har til dels vært feilslått. Viktige årsaker er liten interesse fra reiselivsnæringen til å benytte seg

	av tilbudet og testturer. Det har også vært for dårlig kommunisert fra aktivitetsvirksomhetene og prosjektledelsen. Videre er dette også et resultat av tidsklemme i høgsesongen. Delprosjekt Kunst i Landskap ble lagt på is fram til høsten 2011. Viktigste årsak er mangel på tid og ressurser i prosjektledelsen
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	
Sørnorsk Kystnatur	Et tidligere delprosjekt som ble lagt på is har blitt reaktivert med ny målsetning. Reaktiveringen har kommet i stand etter initiativ og innspill fra næringslivet. Dette dreier seg om et mindre forprosjekt for etablering av naturinformasjons-senter/Ramsar-senter/CEPA-senter på Vest-Lista.
Kystarven	
Økosystem Dokkadelta	Suksessen med erfaringsstoler og høye besøkstall har ført til at kunst i natur har blitt prioritert ytterligere. Samarbeid med nystartede lokale prosjekter (Landsbylivet - bolyst) (Opptur Søndre Land - omstillingskommune) har ført til økt prioritering av samarbeid mellom prosjektene og økt fokus på lokal forankring.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken som regionalpark og samarbeidsform er tuftet på et partnerskap med et vekslende antall aktører og interesser. Felles for alle er et ønske om å delta i et forpliktende samarbeid om å ivareta og utvikle verdiene og kvalitetene i Verdsarvparken. Et økende antall partnere fører til flere innspill om samarbeidsprosjekter gjennom årlig handlingplan.
Varnjargga – Varenkin-niemi – Varangerhalvøya	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Det er etablert et nytt delprosjekt med varighet sommeren 2011 til sommeren 2012: "Bærekraftig naturbasert reiseliv - Wild Norway". Bakgrunnen for det nye delprosjektet er bl.a. et behov for å gå et skritt videre i retning kommersialisering av en del aktører og produkter. Det viser seg at det er behov for å hjelpe bedriftene helt i mål med den økonomiske verdiskapingen, som er den mest kritiske faktor for reiselivsbedriftene. Ved å samle aktører innenfor naturbasert opplevelsesturisme både gjennom kurs, produktverksted og individuell coaching, ønsker man å gi et samlet løft i retning av det internasjonale markedet. Aktører som hører til under Naturarven, og som har utviklet salgbare/bookbare produkter, er nå samlet under paraplyen Wild Norway. Det er etablert et eget nettsted som skal presentere disse. Nettstedet heter www.wild-norway.com . Wild Norway har åpnet for nye deltakere som ikke har vært koplet til Naturarven tidligere, men som ønsker å være en del av det bærekraftige naturbaserte reiselivet i Nord-Trøndelag.
Norges nasjonalpark-landsbyer	

Hovedprosjektene i Naturarven som verdiskaper representerer en ny og mer helhetlig tilnærming til utvikling i områder med store verneinteresser. En slik tilnærming forutsetter også

at et bredt spekter av aktører og interessenter er involvert i utviklingsarbeidet. Tabell 3 viser hvilke interessenter som var representert i styringsgruppene for hovedprosjektene i 2011. For 2011 er det kun stilt spørsmål om det har skjedd endringer i sammensetningen av styringsgruppene siden forrige rapportering, og Tabell 3 er justert på bakgrunn av dette.

Oversikten viser at det i rapporteringsperioden varierer noe hvilke interesser som er representert i de ulike prosjektene. Sammensetningen gjenspeiler til en viss grad det tematiske fokuset i de ulike prosjektene. Kommunene, fylkeskommunene og fylkesmennene synes å ha størst representasjon. Reiselivet og andre næringsinteresser er også relativt godt representert. En del har også grunneierinteresser med. Kun to av prosjektene har Innovasjon Norge representert. God samhandling med Innovasjon Norge er erfaringsmessig en viktig forutsetning for å lykkes med næringsutviklingsarbeid. Spesielle forsknings- eller kompetansemiljøer er også i liten grad involvert.

Det er åtte prosjekter som rapporterer om at det har skjedd endringer i sammensetningen av styringsgruppa i løpet av 2011 (jf. Tabell 4). De vesentligste av endringene skyldes kommunevalget høsten 2011. Flere ordførere ble da byttet ut. Dette kan tenkes å ha ulike konsekvenser. På den ene siden bidrar dette til at kontinuiteten i styringsgruppas arbeid blir brutt. På den annen side kan dette bidra til bredere politisk forankring. Konsekvensene av dette gjenstår å se.

Omfanget av arbeidsgrupper gir uttrykk for hvor mange som er aktivt engasjert i prosjektarbeid i hovedprosjekt eller delprosjekter.

Tabell 5 viser variasjon i antallet arbeidsgrupper og deltakere mellom hovedprosjektene. Pr 1. januar 2011 var det samlet sett etablert 38 arbeidsgrupper med til sammen 164 deltakere. Tilsvarende tall pr. 1. januar 2012 er henholdsvis 49 og 270. Det vil si at det har vært en viss økning i omfanget av arbeidsgrupper, men det er økningen i antall aktører som er involvert i arbeidsgruppene som er mest påfallende. Økningen indikerer økt aktivitet, men dette har også sammenheng med at noen av prosjektene var i en oppstartsfase ved utgangen av 2010. Ni av hovedprosjektene har 10-50 deltakere engasjert i arbeidsgruppene, noe som indikerer relativt stor aktivitet.

Tabell 3 Sammensetning av styringsgrupper.

Hovedprosjekt	Kom.	FK	FM	SNO	Reisel.	Gr.- eier	IN	Stats- skog	Nasj.park. senter	Reindr./ villrein	Forskn.	And. bedr	Andr. int.	NSB	Jernb.- verket
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark			x	x	x		x				x	x	x		
Sykkelturisme i Nordland	x		x		x			x	x					x	x
Vidda Vinn	x	x	x		x	x			x	x					
Villreinen som verdiskaper	x	x	x							x	x		x		
Skatter for fremtiden			x									x	x		
Mellom fjell, fjord og folk	x		x		x	x			x			x			
Folgefonna – vandring fra fjord til fonn	x	x										x			
Sørnorsk Kystnatur	x	x	x		x	x						x			
Kystarven	x														
Økosystem Dokkadelta	x	x		x									x		
Område- og trafikkutvik- ling rundt Dovrefjell	x	x	x												
Nærøyfjorden Verdsarv- park	x		x			x							x		
Varangerhalvøya	x	x	x			x							x		
Magiske og verdifulle opp- levelser i Nord-Trøndersk natur		x	x		x		x		x			x	x		
Norges Nasjonalparklands- byer	x	x	x										x		

Tabell 4 Prosjekter som har endret sammensetning av styringsgruppe.

Hovedprosjekt	
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Ja
Sykkelturisme i Nordland	Ja
Vidda Vinn	Nei
Villreinen som verdiskaper	Nei
Skatter for fremtiden	Ja
Mellom fjell, fjord og folk	Nei
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Ja
Sørnorsk Kystnatur	Nei
Kystarven	Ja
Økosystem Dokkadelta	Ja
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Ja
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Nei
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ja
Norges nasjonalparklandsbyer	Nei

Tabell 5 Omfang av arbeidsgrupper og deltakere.

Hovedprosjekt	Arbeidsgrupper 2010	Antall deltakere 2010	Arbeidsgrupper 2011	Antall deltakere 2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	2	10	0	0
Sykkelturisme i Nordland	1	4	1	10
Vidda Vinn	1	6	4	32
Villreinen som verdiskaper	0	0	0	0
Skatter for fremtiden	0	0	1	5
Mellom fjell, fjord og folk			8	25
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	1	5	0	0
Sørnorsk Kystnatur	13	35	14	45
Kystarven	4	22	4	20
Økosystem Dokkadelta	2	8	1	6
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	1	6	0	0
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	3	25	3	37
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	1	4	2	50
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3	11	5	15
Norges Nasjonalparklandsbyer	6	28	6	25
Sum	38	164	49	270

Hovedprosjektene ble bedt om å vurdere hvordan prosjektorganiseringen fungerer. På en skala fra 1-6, der 1=svært dårlig og 6=svært bra, er svarene som følger:

- ◆ 6: 2 prosjekter i 2010 og 0 prosjekter i 2011
- ◆ 5: 5 prosjekter i 2010 og 7 prosjekter i 2011
- ◆ 4: 6 prosjekter i 2010 og 6 prosjekter i 2011
- ◆ 3: 2 prosjekter i 2010 og 2 prosjekter i 2011

Det er små endringer i vurderingene i 2011 sammenlignet med situasjonen i 2010. Det er fem prosjekter som går ett hakk ned i vurderingene fra 2010, tre som går ett hakk opp sju som har samme vurdering. Det samlede inntrykket er at prosjektorganiseringen jevnt over fungerer noen lunde bra, men at enkelte av prosjektene har forbedringsmuligheter. Alle som ikke svarte at prosjektorganisering fungerte svært bra, ble bedt om å gjøre rede for hva som ikke fungerer bra og hva som kan forbedres (jf. Tabell 6). Utfordringer som synes å gå igjen i flere av prosjektene er at involverte, enten i styringsgrupper, hovedprosjekt eller delprosjekter, har annet arbeid ved siden av, og at det kan være krevende for mange å kombinere disse aktivitetene. Utfordringer knyttet til forankring, kommunikasjon og tydeligere ansvars- og oppgavefordeling er også utfordringer som framheves i enkelte av prosjektene. Mange av utfordringene som trekkes fram er sammenfallende med det som ble trukket fram i forbindelse med rapporteringen for 2010. Da var det imidlertid en del prosjekter som var i en oppstartsfase, og som dermed hadde liten erfaring med hvordan organiseringen fungerte.

Flere av prosjektene rapporterer nå at de har, eller er i ferd med, å iverksette tiltak for å løse utfordringene. Dette går spesielt på å øke stillingsressursene til prosjektledelse og andre ressurser i prosjektene. Enkelte peker på utfordringer knyttet til kommunikasjon og forankring. I prosjekter med mange involverte, og hvor det er behov for samhandling og gjensidig forståelse mellom ulike aktører, er det avgjørende at det etableres arenaer og systemer for dialog og informasjonsutveksling. Dersom ikke dette er på plass, kan det skape store utfordringer for prosjektet.

Tabell 6 Hva fungerer ikke så bra med prosjektorganiseringen og hva kan forbedres?

Hovedprosjekt	
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er for få personer som jobber i prosjektet, og for stor arbeidsbelastning for disse. Det arbeides med å få inn en person til i full stilling.
Sykkelturisme i Nordland	Det kunne vært flere arbeidsgrupper, og større delaktighet fra kommunen. Det vil sannsynligvis skje endringer i 2012.
Vidda Vinn	Den lokale reiselivsnæringen burde vært representert i styringsgruppa.
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet er inne i en fase med bytte av hovedprosjektleder. Dette er en utfordrende prosess, men man søker å redusere ulempene mest mulig, dels ved å fordele oppgaver i prosjektet, dels ved at tidligere prosjektleder følger opp ved siden av ny jobb fram til ny leder er på plass. Alle delprosjektene er godt organisert hver for seg, slik at byttet av prosjektleder antas å ha liten påvirkning på fremdriften av disse.
Skatter for fremtiden	Lange avstander mellom nasjonalparksentrene som deltar oppfattes som en ulempe. Man har hatt sykmeldinger og skifte av medlemmer i styringsgruppa.
Mellom fjell, fjord og folk	De fleste arbeidsgruppene er ikke formelt etablert, men fungerer som nettverksgrupper i delprosjektene. Mye av initiativet

	og kontakten må komme fra prosjektleder fordi få grupper har egne gruppeledere. Dette gjør at flere av arbeidsgruppene/nettverkene er sårbare dersom de ikke får tett oppfølging. Aktuelle løsninger som skisseres er å 1) stille strengere krav til deltakelse og avsettelse av ressurser i arbeidsgruppene, 2) formalisere deltakelsen i større grad, 3) arbeide for at enkelte arbeidsgrupper blir bedre organisert slik at de også fungerer etter 2013 og 4) bedre kommunal organisering.
Følgefonna – vandring fra fjord til fonn	Fem kommuner samarbeider om prosjektet og har hvert sitt medlem i styringsgruppa og prosjektgruppa. Det er tungvint å kalle sammen ordførerne fordi de har mange oppgaver. Prosjektdeltakerne har andre fulltidsjobber i kommunene. Det samme har prosjektleder. Det er behov for å engasjere prosjektleder i full stilling. Dette blir nå tatt opp med styringsgruppa.
Sørnorsk Kystnatur	Organiseringen fungerer bra med hensyn til informasjon og kommunikasjon, men det er fortsatt en utfordring knyttet til at de fleste av delprosjektlederne har nok å gjøre i sin ordinære jobb. Det er imidlertid satt i verk tiltak for å øke støttefunksjonen i delprosjektene ved at det er rekruttert en ny person i 80 % som har overtatt prosjektlederrollen for hovedprosjektet fra og med 1. juli, der resterende del av stillingen (20 %) er stilling som naturforvalter i kommunale saker i Farsund. Utover dette er det satt inn ytterligere prosjekteringsstøtte tilsvarende ca. 25 % stilling til disposisjon i realiseringsfasen som Sørnorsk kystnatur nå er inne i.
Kystarven	Medlemmene i de ulike delprosjektstyrene har denne funksjonen i tillegg eller kombinasjon med annet arbeid. Dette betyr at de ulike prosjektlederne hele tiden må presse på for å sikre framdrift. Stigruppa fungerer rimelig godt fordi de kulturan-svarlige har ansvar for gjennomføring i sine respektive kommuner. "Søppelgruppa" er lite aktiv, men prosjektet er godt i gang og blir gjennomført etter planen.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet jobber mest med arbeidsverksteder istedenfor arbeidsgrupper. På hvert arbeidsverksted involveres det tilhørende kompetanse. I arbeidsverkstedene er det ikke politiske representanter til stedet og det fungerer svært bra. Å formidle tiltaksplaner, kreative prosesser i styringsgruppen eller i det politiske miljøet byr på betydelige utfordringer. Det er en stor utfordring å få politikere til å lytte til kompetansen istedenfor å presse gjennom egne idéer.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	I Dovrefjellrådet ønsket man seg orienteringer. Nå er prosjektleder en del av forvaltningen og alle prioriteringer og bevilgninger er oppe til behandling i styret. Det gir en bedre forankring, og løser utfordringene man har hatt i forhold til dette.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken er satt sammen av partnere fra lokalbefolkning, landbruk, næringsliv, frivillige organisasjoner og forvaltning i området. Partnerskapet bygger på en partnerskapsavtale og innebærer et forpliktende samarbeid for å fremme verdsarvverdiene i Nærøyfjordområdet gjennom bærekraftig utvikling. Den årlige handlingsplanen er et resultat av en dynamisk arbeidsprosess som involverer partnerne (i dag ca. 40 stk.), arbeidsutvalg/styringsgruppe og Verdsarvparken sitt styre. Gjennomføring skjer enten gjennom Verdsarvparken

	sine ansatte (parkforvaltere), partnerne alene eller partnere/verdsarvparken i felleskap. En slik bred tilnærming til en natur- og kulturbasert samfunnsutvikling støtter opp om og skaper et sterkere eierskap til initiativet. Arbeidsformen er ressurskrevende men gjennom prosessene registreres en økt tro på at naturarven kan være en kilde til utvikling og økt lyst/initiativ til selv å ta i bruk naturarven som ressurs for lokal verdiskaping. Flere partnere er delprosjektansvarlige. Noen av disse har varierende kapasitet og tilgang til ressurser for oppfølging og gjennomføring. Oppgavene kan alternativt "sentraliseres" til parkorganisasjonen, men dette kan igjen virke negativt med tanke på involvering og eierskap til prosjektene.
Varnjargga – Varenkin-niemi – Varangerhalvøya	Prosjektet har ikke prioritert sterkt nok å utvikle en informasjonsstrategi. Det er behov for dette for å fremme de gode historiene i prosjektet. Prosjektet har ikke klart å følge opp kommunikasjonen med involverte parter godt nok. Det trengs tiltak som gjør kommunikasjon mellom alle involverte parter bedre.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Prosjektorganiseringen fungerer bra.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Sammensetning i enkelte landsbyer er endret allerede eller vil endres på grunn av behov for forankring og involvering.

At man har riktig dimensjonering av ressursene til prosjektledelse, er en viktig forutsetning for å lykkes med prosjektarbeidet. Tabell 7 viser hvor store stillingsressurser som er avsatt til prosjektledelse i de ulike hovedprosjektene både i 2010 og 2011. I 2010 var det ni prosjekter som hadde avsatt en stillingsressurs på 50 prosent eller mindre til ledelse av hovedprosjektet. Dette antallet er redusert til 7 i 2011. Det er i 2011 fire prosjekter som har utvidet stillingsressursen til ledelse av hovedprosjektet noe, sammenlignet med situasjonen i 2010. Det er likevel verdt å merke seg at det er ingen forskjeller i vurderingene av hvorvidt stillingsressursen er tilstrekkelig eller ikke. Det er fremdeles to prosjekter som mener de har alt for lite ressurser til ledelse av hovedprosjektet og sju prosjekter som gir uttrykk for at de har litt for lite.

Gjennom oppstartsanalysene for Naturarven som verdiskaper går det også fram at oppfølging av ulike aktører i ulike sammenhenger kan være svært ressurskrevende. Erfaringene fra Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet var tilsvarende. Behovet for ressurser til prosjektledelse var undervurdert, spesielt gjaldt dette behov for tid og ressurser til møter, koordinering og samhandling med et bredt spekter av aktører og instanser.

Mange har hatt en "edel tanke" om at mest mulig ressurser skal gå til tiltak og minst mulig til administrasjon. Arbeidet med bred verdiskaping er et felt som berører mange instanser og aktører. Dersom man i utgangspunktet ikke har etablert gode samhandlingsarenaer, tar det tid å trekke med aktuelle aktører å få disse til å til å spille på lag med tanke på å nå felles mål.

Tabell 7 Ressurser til prosjektledelse.

Hovedprosjekt	Stillingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2010	Tilstrekkelig med ressurser 2010?	Stillingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2011	Tilstrekkelig med ressurser 2011?
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	6	Nei, litt for lite	15	Nei, litt for lite
Sykkelturisme i Nordland	100	Ja, passe	100	Ja, passe
Vidda Vinn	120	Ja, passe	120	Ja, passe
Villreinen som verdiskaper	30	Ja, passe	30	Ja, passe
Skatter for fremtiden	25	Nei, litt for lite	25	Nei, litt for lite
Mellom fjell, fjord og folk	100	Ja, passe	100	Ja, passe
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	20	Ja, passe	20	Ja, passe
Sørnorsk Kystnatur	50	Nei, alt for lite	80	Nei, alt for lite
Kystarven	50	Nei, litt for lite	50	Nei, litt for lite
Økosystem Dokkadelta	80	Nei, litt for lite	80	Nei, litt for lite
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	80	Nei, litt for lite	100	Nei, litt for lite
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	100	Ja, passe	100	Ja, passe
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	50	Nei, alt for lite	75	Nei, alt for lite
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	40	Ja, passe	40	Ja, passe
Norges Nasjonalparklandsbyer	40	Nei, litt for lite	40	Nei, litt for lite

Åtte prosjekter har i større eller mindre grad satt av ressurser til delprosjektledelse. Her er det fem hovedprosjekter som rapporterer om at det er satt av for lite ressurser. Omfanget er sammenfallende med rapporteringen for 2010.

I forbindelse med rapporteringen ble det stilt spørsmål om det har skjedd skifte av prosjektleder i hovedprosjektet og/eller delprosjektene i 2011. Tre prosjekter oppgir at det har skjedd skifte av prosjektleder i hovedprosjektene. Disse er Villreinen som verdiskaper, Skatter for fremtiden og Sørnorsk kystnatur.

Erfaringer både fra Småsamfunnssatsingen og Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet, er at prosjektlederrollen i slike prosjekter er krevende. Prosjektleder må blant annet fylle roller som bedriftsleder, byråkrat, politiker, kommunikasjonseksperter og mobiliseringsgeneral. Dette fordrer noe som i Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet ble omtalt som "mellomromskompetanse", dvs. evnen til å kommunisere og handle på tvers av ulike perspektiver og ståsteder. Prosjektlederne i Naturarven som verdiskaper har variert

bakgrunn og erfaring, men ikke alle har like god kompetanse på alt. Grovt sett kan prosjektlederne deles i tre grupper ut fra kompetanse og erfaring. Den ene gruppa har forankring i natur- landbruk- og/eller kulturminneforvaltning, den andre gruppa har forankring i planlegging, økonomi og ledelse, mens den tredje gruppa har mer nærings- og reiselivsrelatert bakgrunn. Flere peker også på kompetanse som de føler de mangler. I et åpent spørsmål nevnes mangel på kompetanse knyttet til flere områder (jf. Tabell 8). Samlet sett synes det å være flere som savner næringsutviklingskompetanse enn naturfaglig kompetanse. Konkret knytter dette seg bl.a. til reiseliv, bedriftsutvikling, markedsføring og bedriftsøkonomi. I og med at ingen av prosjektlederne har kompetanse på alt, vil det være viktig å knytte til seg den kompetanse som mangler. Noen er også flinke til dette, og klarer å etablere spennende samarbeidskonstellasjoner mellom aktører og institusjoner som ikke har hatt tradisjon for tett samarbeid fra tidligere. Siden prosjektlederne til sammen skal dekke et bredt spekter av kompetanse som er viktig for prosjektarbeidet, kan erfaringsutveksling i forhold til dette være et relevant tema å fokusere på i programsamlingene som hovedprosjektene deltar på.

Tabell 8 Kompetanse som mangler i prosjektene. Antall prosjekter som har oppgitt at de mangler kompetanse på ulike områder. Klassifisering av åpne svar.

	Antall prosjekter
Naturfag/økologi	3
Reiseliv	3
Markedsføring	2
Bedriftsutvikling	2
Bedriftsøkonomi/økonomisstyring	2
Formidling/pedagogisk kompetanse	2
Bruk av nye medier/mediestrategi	2
Bygningstekniske spørsmål	2
Offentlige anskaffelser/bestillerkompetanse	2
Guideopplæring	1
Prosessveiledning	1
Konseptutvikling	1
Juss	1
Lokalkunnskap	1

4. Økonomi, finansiering og virkemidler

Prosjektene hadde for 2010 en samlet budsjettert totalramme på 56,7 millioner kroner. Denne rammen har økt til 61,3 mill i 2011 (jf. Tabell 9). Det er imidlertid betydelige variasjoner mellom hovedprosjektene – fra 0,7 mill. kr (Sykkelturisme i Saltdal) til 10,0 mill. kr (Nærøyfjorden Verdsarvpark). Den gjennomsnittlige budsjetterte totalrammen er på litt over 4 mill. kr. Tabell 9 viser videre at ni av prosjektene har en betydelig økning av budsjetterammene fra 2010-2011. Fem prosjekter har hatt reduksjon, mens ett prosjekt har samme ramme som året før. Nasjonalparklandsbyene utmerker seg med en kraftig reduksjon på hele 9,9 mill. kroner. Etter det vi forstår var det i 2010 tatt med en del prosjekter knyttet til arbeidet med Nasjonalparklandsbyene som ikke hadde finansiering gjennom verdiskapingsprogrammet. I 2011 er ikke slike prosjekter med. Dette innebærer således at reduksjonen i den budsjetterte totalrammen ikke er uttrykk for redusert aktivitet. Helhetsinntrykket er at et klart flertall har fått styrket økonomien i 2011 sammenlignet med 2010.

Tabell 9 Budsjetterte totalrammer for hovedprosjektene i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	Budsjettert totalramme 2010	Budsjettert totalramme 2011	Differanse
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	2 274 000	6 758 000	4 484 000
Sykkelturisme i Nordland	1 650 000	700 000	-950 000
Vidda Vinn	4 560 000	5 360 000	800 000
Villreinen som verdiskaper	1 017 500	2 360 000	1 342 500
Skatter for fremtiden	514 000	1 275 000	761 000
Mellom fjell, fjord og folk	760 000	2 505 000	1 745 000
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	1 300 000	1 560 000	260 000
Sørnorsk Kystnatur	5 000 000	9 210 451	4 210 451
Kystarven	4 883 500	4 650 000	-233 500
Økosystem Dokkadelta	3 600 000	3 600 000	0
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	2 040 000	1 078 000	-962 000
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	7 500 000	10 025 000	2 525 000
Varnjargga – Varenkinniemi – Varnangerhalvøya	2 880 000	3 550 000	670 000
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3 400 000	3 240 000	-160 000
Norges Nasjonalparklandsbyer	15 316 550	5 420 000	-9 896 550
Sum	56 695 550	61 291 451	4 595 901

En forutsetning for finansiering av hovedprosjekter gjennom programmet er at hovedprosjektene har en egenfinansiering på minimum 50 prosent. Dette er viktig for å dokumentere og sikre lokal forankring og eierskap til prosjektene. Det er også en garanti for at lokale aktører har tro på at innsatsen kan generere positive resultater.

Programmet har samlet sett vært den viktigste finansieringskilden for hovedprosjektene både i 2010 og 2011 (jf. Tabell 10). Videre skiller kommunene og fylkeskommunene seg ut som viktige bidragsytere i flere prosjekter. Sammenlignet med situasjonen i 2010 er det totalt sett en tendens til at flere finansieringskilder er på banen. Det er naturlig at flere kommer med etter hvert. Vi ser bl.a. at det er flere prosjekter som rapporterer om at reiselivsbedrifter, andre næringsaktører og Innovasjon Norge er med. Dette kan være en indikasjon på at næringsarbeidet har fått økt fokus i 2011.

Tabell 10 Antall hovedprosjekter som har fått finansiering fra aktuell kilde, samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6 der 1 er viktigst.

	Antall 2010	Gjennomsnittlig vurdering 2010	Antall 2011	Gjennomsnittlig vurdering 2011
Naturarven som verdiskaper (DN/MD)	15	1,3	15	1,1
Kommunen	13	2,4	14	2,3
Fylkeskommunen	10	2,5	12	3,0
Fylkesmannen	9	3,4	11	4,6
Reiselivsbedrifter	7	3,9	10	3,5
Andre næringsaktører	4	2,3	9	3,5
Andre	10	2,1	7	2,6
Næringsfond	5	3,6	6	4,3
Innovasjon Norge	3	2,7	6	4,3
Andre fond og stiftelser	5	3,4	4	4,0

5. Forankring og mobilisering

I oppstarten av utviklingsprosjekter er det som oftest en utfordring å få forankret prosjektet blant aktuelle aktører. En idé har gjerne utspring fra enkeltpersoner eller enkeltmiljøer. Dersom man er avhengig av at mange aktører samhandler og spiller på lag for at en idé/et prosjekt skal realiseres, forutsetter dette at disse aktørene forstår hva ideen/prosjektet går ut på, og at de ser det formålstjenlig å bidra. Tabell 11 viser at kommuner og reiselivsbedrifter er de klart viktigste målgruppene i forhold til forankringsarbeidet. Videre er innbyggere, grunneiere og frivillige lag, organisasjoner og foreninger høyt prioritert. Alle disse er viktige aktører i lokalt utviklingsarbeid. Det er små forskjeller når det gjelder prioriteringene av målgruppene sammenlignet med 2010.

I tillegg til hvilke målgrupper som har høy prioritet, er det minst like interessant å merke seg at det er mange målgrupper knyttet til forankring og mobilisering. Dette understreker at arbeid med bred verdiskaping, der naturarven skal brukes som en ressurs for samfunnsutviklingen, forutsetter godt samspill mellom mange forskjellige aktører.

Tabell 11 Rangering av målgrupper etter viktighet. Antall hovedprosjekter hvor ulike aktører er målgrupper samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6, der 1 er viktigst.

	Antall 2010	Gjennomsnittlig vurdering 2010	Antall 2011	Gjennomsnittlig vurdering 2011
Reiselivsbedrifter	15	1,5	14	1,6
Kommune	15	1,3	15	1,7
Innbyggere	14	1,9	14	1,9
Andre	10	2,1	6	2
Frivillige lag, organisasjoner og foreninger	14	2,5	14	2,1
Grunneiere	14	1,9	11	2,1
Fylkeskommunen	15	2,3	13	2,5
Fylkesmannen	15	2,3	13	2,5
Næringsorganisasjoner	15	2,1	13	2,5
Andre bedrifter	15	3,4	11	3,1
Andre interkommunale instanser	13	3,7	12	3,3
Innovasjon Norge	15	3,5	12	3,3
Regionråd	13	3,2	8	3,6

I og med at forankring er, og vil være, en viktig del av prosjektarbeidet, ble det i forbindelse med rapporteringen stilt spørsmål om hvilke tiltak som er gjort i prosjektet for å få til en god forankring som man har lyktes med. Her nevnes et bredt spekter av tiltak. Flere nevner innslag i media samt deltakelse på møter i ulike sammenhenger for å informere om prosjektet og stimulere til deltakelse. Involvering og løpende kontakt med lokale organisasjoner og interessegrupper trekkes også fram som viktig, bl.a. gjennom kurs, seminarer og temakvelder. Noen peker også på viktigheten av å synliggjøre resultater, og at positive resultater stimulerer andre til å være med. Et viktig poeng som også trekkes fram, er hvordan prosjektene i utgangspunktet er organisert. Organisering har naturligvis betydning for hvordan

prosjektarbeidet blir forankret etter hvert som det utvikler seg. I Nord-Trøndelag er for eksempel Fylkesmannen (både miljø og landbruk), fylkeskommunen og Innovasjon Norge med i styringsgruppen for prosjektet. Det vil si at sentrale aktører på regionalt nivå etablerer nye samarbeids- og samhandlingsformer på tvers av sektorgrenser. Dersom man skal få til en god balanse mellom bruk og vern, er det også en forutsetning at man får til et godt samarbeid mellom offentlige instanser med ansvar for vern og næringsutvikling. I Luster er prosjektet godt forankret i kommuneadministrasjonen, noe som naturligvis er viktig for å sikre god kommunal forankring, og som kan gjøre det lettere å ta prosjektet inn som en del av kommunens langsiktige utviklingsstrategi. I Nærøyfjorden er etablering av parken som en stiftelse med partnerskapsavtaler, strategi- og handlingsplaner i seg selv et organisatorisk grep for å sikre forankring, engasjement, medvirkning og resultater hos involverte kommuner og virksomheter.

Tabell 12 Tiltak som er gjennomført i prosjektet for å få til en god forankring, og som man har lyktes med.

Hovedprosjekt	
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Har ofte innslag i lokale medier. Sprer kunnskap til skolene om Bird ID, et internettbasert fuglekunnskapssystem.
Sykkelturisme i Nordland	Informasjon og møter. Har brukt avis og nærradio for å nå ut, samt invitert prosjektet inn i forskjellige lag/foreninger/organisasjoner o.l.
Vidda Vinn	Konkrete tilretteleggingstiltak som er synlige resultater av prosjektet, slik som Solstien og Falkeriset, har vært viktige for forankringen. Det å involvere ulike interessenter i styringsgruppa har skapt god forankring i ulike miljøer både lokalt og regionalt.
Villreinen som verdiskaper	Løpende personlig kontakt med viktige miljøer (ikke minst lokalt). Informasjon via e-post og nettside. Deltakelse med presentasjon av tiltak og resultater knyttet til prosjektet i ulike fora, f.eks. nasjonalparkstyrer.
Skatter for fremtiden	Lokale temakvelder og temadager
Mellom fjell, fjord og folk	Fem oppstartsmøter rundt i området som har vært åpne for alle. Prosjektleder er ansatt som en del av kommuneadministrasjonen. Nærmeste sjef i kommuneadministrasjonen er også styreleder for prosjektet. Bruker det kommunale informasjonsbladet for å spre informasjon.
Folgefonna – vandring fra fjord til fonn	Samarbeid med lokale interessegrupper om visjoner for lokalsamfunnet.
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet har vært godt forankret i regionen både gjennom kommunene, Listerrådet, fylkeskommunen og Fylkesmannens involvering. Det har vært manglende forankring hos spesielt en frivillig organisasjon. Dette ble det gjort tiltak på fra og med høsten 2011 med ny hovedprosjektleder.
Kystarven	Mobilisering av lokale lag og organisasjoner i arbeidet med å merke og rydde turstier i hele regionen. Ansvarliggjøring av den enkelte kommune i forhold til å få på plass turstier og nye turkart. Studietur til Skottland for motiverte reiselivsbedrifter. De fleste av de som var med, har gått videre med å tilretteleg-

	ge for vandring for sine besøkende. Valg av turstier der det er rimelig enkelt å oppnå enighet om grunneieravtaler.
Økosystem Dokkadelta	Invitere representanter til relevante arbeidsverksteder. Arrangere åpne temakvelder som formidler på en uforpliktende måte arbeidet i prosjektet. Opprette arbeidsverksteder for skoler med rektorer og lærere med sikte på utvikling av undervisningsopplegg.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Aktivitetsbrosjyren som ble utarbeidet i samarbeid med Nasjonalparkriket Reiseliv bidro til synliggjøring av bedrifter, noe som gav umiddelbare resultater. F.eks fikk ridebedrifter en økt omsetning på 18 prosent og Folldal Gruver økte omsetningen med 30 prosent. Slike resultater stimulerer videre andre bedrifter til å bli med. Vil invitere både forvaltning og bedrifter på samme kurs i utvikling og vertskap.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Etablering av Nærøyfjorden Verdsarvpark - en norsk regionalpark etter fransk modell - som et verktøy og samhandlingsform for en natur- og kulturbasert samfunnsutvikling med utgangspunkt i verdsarvstatusen for Nærøyfjordområdet. Forpliktende samarbeid gjennom partnerskap. Partnerne er og blir i økende grad involvert i å gi parksatsingen et innhold - både med tanke på langsiktige strategiske valg og konkrete årlige handlingsplaner.
Varnjargga – Varenkin-niemi – Varangerhalvøya	Prosjektet har laget et nettverk som heter Tundra schoolnet som har samlet 30 lærere på Varangerhalvøya. Dette tiltaket har vært svært vellykket. Prosjektet har gjennomført en mulighetsstudie for tilretteleggingstiltak der man har hatt kontakt med mange lokale aktører i utarbeidelsen. Dette sikrer god forankring.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Fylkesmannen (både miljø og landbruk), Fylkeskommunen og Innovasjon Norge deltar i styringsgruppen for prosjektet. Det er holdt foredrag for landbruksavdelingen hos Fylkesmannen i NT - Det er holdt foredrag for Indre Namdal Regionråd i sept. 2011.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Seminarer, vertskapskurs for innbyggere og politikere.

I åtte av hovedprosjektene blir det pekt på bestemte målgrupper som det er vanskelig å trekke med. Det er ulike målgrupper som nevnes i den forbindelse, men de målgruppene som flere nevner er Innovasjon Norge, reiselivsvirksomheter/næringsliv og grunneiere (jf. Tabell 13).

Prosjektene i naturarven er forskjellige både når det gjelder innretning og organisering. Flere prosjekter har fokus på tilrettelegging av infrastruktur i form av stier, parkeringsplasser, sanitærfasiliteter, skilting, informasjon osv. Man ønsker med andre ord å legge til rette en infrastruktur og et tilbud som næringslivet kan dra nytte av. Samtidig er det flere som erfarer at det kan være en utfordring å engasjere reiselivet til å ta tilbudene i bruk. Dersom reiselivet og andre næringsaktører hadde vært en del av prosjektet i utgangspunktet, hatt eierskap til prosjektet, og kunnet være med å definere tiltakene med tanke på egne behov, kunne situasjonen vært en annen. Så lenge nærings- og reiselivsutvikling er en viktig målsetting, vil det trolig være viktig at næringsaktørene er del av prosjektet så tidlig som mulig.

Så lenge prosjektene har hovedfokus på infrastruktur, kan det være vanskelig å trekke med Innovasjon Norge med utgangspunkt i de retningslinjer og styringssignaler de har å forhol-

de seg til. Så lenge næringsutviklingsarbeid knyttes til små enkeltforetak, er det også vanskelig å hente ut støtte fra Innovasjon Norge. I Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet ønsket Innovasjon Norge at flere av de mindre foretakene gikk sammen i nettverk rundt søknader til Innovasjon Norge, for at det skulle få større økonomiske ringvirkninger, noe som også er aktuelt for hovedprosjektene i Naturarven som verdiskaper.

Prosjekter hvor Innovasjon Norge er med synes å ha et mer direkte fokus på natur- og kulturbasert næringsutvikling. Fokuset i disse prosjektene, f.eks. prosjektet i Nord-Trøndelag, har et tydelig næringsrettet fokus med tanke på produktutvikling, næringsutvikling, profilering og markedsutvikling. Samtidig ser man her at infrastrukturtiltak også utvikles i tettere samarbeid med næringsaktørene. Dette indikerer viktigheten av å involvere alle aktuelle aktører så tidlig som mulig.

For å realisere turstiprosjekter og en del andre tilretteleggingstiltak er man avhengig av at grunneiere er med. Dersom man skal etablere en større tursti, kan man være avhengig av at flere grunneiere ser nytten av dette. Det innebærer også at selv om et klart flertall er positive, kan en, eller noen få, skape problemer med tanke på å realisere tiltaket som planlagt. Her synes også tidlig involvering og god dialog å være en nøkkelfaktor for å skape forståelse og oppslutning. Slike prosesser er imidlertid krevende og bidrar fort til utsettelse og forsinkelser.

Tabell 13 Målgrupper som det er vanskelig å trekke med og årsaker til det.

Hovedprosjekt	
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	
Sykkelturisme i Nordland	
Vidda Vinn	Innovasjon Norge
Villreinen som verdiskaper	
Skatter for fremtiden	
Mellom fjell, fjord og folk	Reiselivsvirksomheter. Det spekuleres i følgende årsaker: • Svært travel ferisesong, ofte kombinert med annet arbeid i lavsesong, gir liten tid til å engasjere seg • Prosjektet oppleves som lite relevant fordi det ikke gir støtte til enkeltvirksomheter • Liten interesse for tiltak som bare indirekte gir økonomisk lønnsomhet • Det er tilfredshet med situasjonen slik den er i dag, og at det ikke er behov for flere turister • Prosjekttrøtthet • Mangel på ildsjeler eller at ildsjelene ikke har tid eller interesse • Mangel på arenaer for å nå ut med informasjon og tilbud, spesielt i forhold til ungdom
Folgefonna – vandring fra fjord til fonn	
Sørnorsk Kystnatur	Det har vært utfordringer med forankring i Norsk Ornitologisk Forening, og det har i foreningen vært stor skepsis til alle nye tiltak enten i eller inntil naturvernområder. Etter en lengre prosess er organisasjonen nå i ferd med å bli en drivkraft i stedet for en motkraft. Det har vært, og er fortsatt, store utfordringer knyttet til å få

	alle grunneiere til å spille på lag. Mange tiltak forutsetter grunneiermedvirkning. Når det gjelder naturvernområdene på Lista eksisterer det fortsatt et høyt konfliktnivå mellom grunneiere og vernemyndigheten, og mellom grunneiere og enkelte brukergrupper. En viktig målsetning for Sørnorsk kystnatur er derfor å oppnå et redusert konfliktnivå underveis og etter at prosjektet er avsluttet. Prosjektet benytter aktivt media i formidlingen av progresjonen i prosjektet, der en av målsetningene for medieinvolvering, spesielt lokalavisene, er positiv nyhetsformidling av delresultater og realiseringsprosessen, samt overbevise grunneierne om at dette er noe fint de kan være med på. Det er nå totalt 62 grunneiere som må gi sitt tilsagn for at hele den planlagte tilrettelagte turstien fra Nordberg fort til Lista fyr skal bli en realitet.
Kystarven	Innovasjon Norge har vært vanskelige å trekke med på finansiering fordi de prioriterer enkeltvirksomheter og disse er ikke prioriterte direkte i prosjektet. Innovasjon Norge har vært lite villige til å gå inn på fellestiltak som de selv ikke er aktivt involverte i organiseringen av. Siden prosjektet må prøve å skaffe finansiering til etablerte prosjekter, har man vurdert det til å være altfor ressurskrevende å arbeide opp mot Innovasjon Norge innenfor den avgrensede tidsrammen i dette prosjektet.
Økosystem Dokkadelta	En kommune og fylkeskommunen, to skoler og ett museum.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Utfordringer med å trekke med DNT. DNT regner seg som en allmennyttig organisasjon og ønsker derfor ikke å bidra økonomisk. Samtidig oppleves de som en konkurrent til bedriftene i randsonene.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Prosjektet har, som tidligere, utfordringer med å trekke reiselivsvirksomheter med i satsingen. Mange støtter opp gjennom ord og tanker, og flere virksomheter er partnere til verdsarvparken. Likevel, når det kommer til praktisk gjennomføring av konkrete tiltak, opplever prosjektet at det er vanskelig å få de samme virksomhetene til selv å yte noe i form av økonomi eller annen ressursinnsats. Man har med andre ord utfordringer med at noen investerer i produktet mens andre høster gevinstene. En annen gruppe er de (privatpersoner, virksomheter mv.) som opplevde prosessene rundt vern og verdensarvstatus som negativt - som et hinder for all utvikling. Mange av disse har etter hvert endret syn og har gjennom partnerskap med Verdsarvparken sett at det er mye som er mulig å få til. Verdsarvparken brukar ikke mye tid på de som er svært negative, men håper samtidig at eksemplene på hva som er mulig å få til etter hvert inspirerer disse til å delta. Off. forvaltning er fremdeles reservert med tanke på å inngå partnerskap pga. muligheter for sammenblanding av roller og oppgaver.
Varnjargga – Varenkin-niemi – Varangerhalvøya	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	
Norges nasjonalpark-landsbyer	Grunneiere og næringsdrivende innen landbruk.

6. Måloppnåelse

6.1 Rapportering på tiltak

6.1.1 Oppfølging av tiltaksplaner

På spørsmål om tiltak er gjennomført som planlagt i 2011 er det kun Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark som svarer ja. Videre er det 11 prosjekter som svarer delvis og tre som svarer nei. Det er mange årsaker til at tiltak ikke går som planlagt (jf. Tabell 14). De fleste av disse er forsøkt listet opp nedenfor:

- Tidkrevende eller vanskelig å få avtaler med grunneiere på plass
- Manglende kapasitet, tid og ressurser til planlegging og gjennomføring
- Skifte av prosjektledere og delprosjektledere
- Organisering og uklare ansvarsforhold gjør oppfølgingsarbeidet krevende
- Prosesser tar lenger tid en man hadde forutsatt
- Behov for tid til å avklare konflikter mellom brukerinteresser
- Behov for utsettelse av tiltak pga. omprioritering av ressurser til viktigere tiltak
- Tiltak har stoppet opp pga. manglende interesse, behov for omdefinering av tiltak
- Behov for tilpasning/justering av tiltakene ut fra hendelser underveis
- Mangel på fullfinansiering/fullfinansiering for sent på plass
- Mangel på håndverkere
- Dårlig vær sommeren 2011
- Man har sett nye muligheter og satt i gang nye tiltak som ikke var planlagt

Gjennomgående årsaker til at tiltak ikke går som planlagt er at ting av ulike årsaker tar lenger tid enn forventet, og at tiltak må forskyves i tid. I prosjekter som involverer mange aktører blir gjerne prosesser og problemstillinger mer komplekse enn først antatt. Mange prosjekter har, som tidligere nevnt, begrenset med ressurser til prosjektledelse og koordinering. Mangel på tid og kapasitet i prosjektet til planlegging og gjennomføring er derfor en utfordring som går igjen i flere av prosjektene.

Det skjer også uforutsette hendelser underveis som gjør at tiltak må justeres, og at prosesser må endres. Det er få eksempler på at delprosjekter eller tiltak har stoppet opp, men de finnes (jf. Tabell 2). At tiltak har stoppet opp synes å ha sammenheng med at tiltakene i utgangspunktet ikke har vært godt nok forankret blant alle brukerinteressene. En viktig erfaring fra dette er at det er viktig å involvere alle relevante aktører så tidlig som mulig. En interessentkartlegging kan også være hensiktsmessig før tiltak settes i verk. Det vil ikke være hensiktsmessig å gå i gang med et tiltak der en sentral målgruppe ikke finner delprosjektet eller tiltaket relevant eller nyttig. Uansett vil det være viktig at alle brukerinteresser får anledning til å komme med innspill, bli hørt og ha muligheter for å påvirke i en tidlig fase.

Tabell 14 Hvilke tiltak som ikke er gjennomført som planlagt og årsakene til dette.

Hovedprosjekt	
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	
Sykkelturisme i Nordland	En dalstrekning er satt på vent som følge av en grunneier som ikke vil inngå avtale. Prosjektet avventer foreløpig situasjonen. Det er også en alternativ trase som kan brukes, dersom man ikke kommer fram til enighet. Man regner med en avklaring i løpet av 2012.
Vidda Vinn	Tiltak knyttet til kunnskapsrike formidlere (mentorordning for guidespirer og etablerte bedrifter) er ikke gjennomført på grunn av manglende personalressurser til planlegging og gjennomføring. Prosjektet ønsket å få til en helhetlig satsing på dette området fra 2012. Dette blir tatt opp som et eget delprosjekt i 2012 og 2013 i form av "Guidekorps Øvre Telemark". Tiltak knyttet til målrettet markedsføring (felles nettside for Hardangervidda-forprosjekt) er startet opp men man er ikke ferdig med gjennomføring pga. at personalressurser ble prioritert til tilrettelegging i barmarkssesongen. Man satser videre på markedsføringsarbeidet i 2012 og ønsker å få på plass en intensjonsavtale om drift av nettsiden.
Villreinen som verdiskaper	Av kapasitetshensyn ble tiltaket knyttet til nettverksbygging mellom de ulike faginstitusjonene i regionen utsatt til ny prosjektleder er på plass. Dette vil bli gjennomført første del av 2012. Fangstminneparken på Hjerkinns ble utsatt noe pga. forhold knyttet til reguleringsplan, andre aktører i området og forholdet til disse.
Skatter for fremtiden	Det ble kun gjort klart faktaark på sik i Trøndelag. Faktaark på molte var også planlagt, men vil bli utgitt tidlig i 2012. I Finnmark er det samlet mye tradisjonskunnskap omkring elvemusling, men det har vært en utfordring å få komprimert dette ned på et faktaark. Faktaark om elvemusling utgis også tidlig i 2012. Det samme gjelder temaark om tjæremiler. Temakvelder og temadager er avholdt på alle steder med unntak av Øvre Pasvik.
Mellom fjell, fjord og folk	I hovedprosjektet er studietur i Norge med styringsgruppe og formannskap ikke gjennomført fordi tidspress og kommunevalg gjorde dette vanskelig. Det blir sannsynligvis gjennomført våren 2012. I delprosjekt Infrastruktur er nye turløyper ikke gjennomført. Bare en liten del av budsjettet til oppholdssteder er brukt. Det tok tid å finne tiltak som gir både bedre folkehelse tilbud, økte muligheter for næring og som samtidig har stor nok behovsgruppe. Disse tiltakene er nå identifisert, og man satser på gjennomføring i 2012 og 2013. I delprosjekt Kunnskap er kunnskapsseminar putta inn i bygdevertskurset for å sikre kvalitet framfor kvantitet på seminarene, for å være mer ressurseffektiv i prosjektledelsen og for å rydde opp i det som kunne blitt en tiltaksjungel for utenforstående. I sesongen 2011/2012 er seminarene åpne på grunn av et lavt antall deltakere på bygdevertskurset. Dette kan bli endret dersom bygdevertskurset opplever stor deltakerinteresse neste år. Brefestivalen-seminar ble gjennomført i liten skala, uten støtte fra Naturarven. Årsaken var tidspress og lite ressurser hos ar-

	rangøren til planlegging. Delprosjekt Lokal Mat er avsluttet (jf. Tabell 2). Delprosjekt Tematurisme har ikke gått som planlagt pga. manglende interesse (jf. Tabell 2). Delprosjekt Kunst i Landskap er forskjøvet til høsten 2011 pga. kapasitetshensyn.
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Prosjektet opplever en forskyving av tiltak fordi tiltakene krever mer planlegging og forberedelser en man har forutsatt. Prosjektet har oppsplitting i kommunale delprosjekter og satt av for lite ressurser til oppfølging når ting ikke går etter planen. Det er mange komponenter, som brukerinteresser, grunneiere, kommunale løyver og andre godkjenninger som må håndteres i riktig rekkefølge før man kan starte opp med gjennomføring av tiltak. Alle tiltakene vil bli gjennomført når de er klare uavhengig av når de sto på tiltaksplanen.
Sørnorsk Kystnatur	Sørnorsk Kystnatur er et stort prosjekt med mange delprosjekter. I delprosjektet Fugleopplevelser på Lista har delprosjektgruppen definert et helhetlig opplegg for fugleopplevelser på Lista der det totalt inngår 10-12 tiltak med ulik grad av tilrettelegging på i alt åtte ulike steder. Man har i delprosjektet fått arkitekttegnet to fugletårn (utformet mer som broer) som skal oppføres på Kviljoødden og Steinsvika. Avtaler med grunneiere om parkering, adkomst og oppføring er signert, men innvendinger fra naboer, NOF og direktoratet har stoppet opp deler av prosessen. Dette har innvirket på prioriteringen av punkter for tilrettelegging. I tillegg har to nye lokaliteter materialisert seg som mulige i løpet av 2011 og disse har nå blitt inkludert i plan for 2012-2013. Dette gjelder en eiendom på 7,5 dekar beliggende inntil Fuglevika fuglefredningsområde som har blitt sikret som offentlig friluftsområde i regi av Sørnorsk kystnatur. Dette friluftsområdet har spesielt gode muligheter for utvikling, siden adkomsten infrastrukturmessig er veldig god. Det jobbes med en videreutviklingsplan for dette området siden mange av de samme kvalitetene for planlagte tiltak på Kviljoødden kan overføres hit. Den andre og største muligheten for utvikling av fugleopplevelser er utviklingen knyttet til statlig overtagelse og privat engasjement knyttet til verneområdet Slevdalsvannet. I løpet av året er Slevdalsvannet også blitt nominert som RAMSAR-område. Det nye og viktige samarbeidet med Lista fuglestasjon og den nyansatte prosjektlederen der har lyktes meget godt så langt. Ny sjøfugl- og uværslu er nå byggesøkt, etter at grunneiers tillatelse ble gitt (Kystverket), og det er gjennomført forundersøkelser med arkeologi og fylkeskonservator samt andre avklaringer inklusive arkitekttegninger. Sparebankstiftelsen DNB finansierer sjøfuglslu som etter søknad fra Lista fuglestasjon fikk tilslag derfra. En gave på 360 000 til ny sjøfuglslu + optikk (kikkerter og teleskop til bruk for publikum) ble gitt fra Sparebankstiftelsen DNB. To av tiltakene under delprosjekt Fugleopplevelser på Lista er stoppet opp. Fylkesmannen gav dispensasjon for etableringa av et kombinasjonsbygg "fuglebro" med planlagt funksjon som fugletårn og kanalisering av ferdsel. Dispensasjonen ble påklaget til Direktoratet for naturforvaltning av NOF Lista lokallag. DN tok klagen til følge, bl.a. under henvisning til

	mangler ved konsekvensutredning. Fra fuglegruppen innstilles det nå på å jobbe videre med realisering av de ukontroversielle tiltakene. Fra grunneiersiden etterlyses klare retningslinjer for hva som kan tillates av tilretteleggingstiltak i verneområdene. Dette behovet spiller inn på den pågående revisjon av forvaltningsplan for Listastrendene, som også er innlemmet som delprosjekt i Sørnorsk kystnatur. Det er veldig viktig for realiseringen av Sørnorsk kystnatures største delprosjekt (fugleopplevelser på Lista) at denne konflikten ikke blir liggende i veien for andre ukontroversielle tiltak. For tiltakene som ikke vil bli realisert, gjøres det gjenbruk av ideene, og det har åpnet seg nye muligheter, bla. gjennom nye offentlig sikrede friluftsområder. Her vil Sørnorsk kystnatur omdefinere tidligere planer og realisere nye tiltak innenfor delprosjektet. I 2010 ble det rapportert om problemer med framdriften turstiprosjektet Nordberg Fort - Pennefeltet - Pennehuset - Pikksteinen - Lista Fyr. Her har man nå fått avklaringer på viktige utfordringer. For første del av turstien er byggesøknad nå sendt inn etter at en hel rekke avklaringer har falt på plass. Kjøp av nødvendig grunn med penger fra Fylkeskommunen, arkeologiske undersøkelser etc. er gjennomført. Byggestart er planlagt våren 2012. Prosjektledelsen er lagt til en nyopprettet 100 % stilling i Lister friluftsråd, og prosjektleder har engasjert seg sterkt i delprosjektet. Når det gjelder arbeidet med opplæring av guider, ble grunnplanen for guideopplæringen laget i 2009. I løpet av 2011 har man involvert Kvinesdal vekst som en aktør som kan overta og videreføre. Fra og med 2012 legges guideopplæringen endelig over til den interkommunale organisasjonen Lister Reiseliv (Region Lister) som også vil videreføre arbeidet etter 2013. I delprosjekt Hidrahei via Brufjell til Åna Sira har det vært utført enkelte mindre tiltak, utarbeidet brosjyre vedrørende skjøtsel på gården Li og gjort en del utbedring av stien til Kjørsfjell. Hovedfokuset har likevel vært, og er, tilrettelegging i Åna Sira i tett samarbeid med Skjærgårdsparken. Det søkes her tilrettelagt et større areal for allmennheten og reiselivet med Brufjell, Sandvika og generelt flott kystnatur som sammen med verdier i stedets bygningsmiljø kan gi et betydelig samlet løft for området. Essensielt i dette har vært bygging av en større parkeringsplass med gode skilt og toalettforhold. Selve parkeringsplassen er ferdig. Tank til toalettet er lagt ned. Toalettet er flyttet i forhold til reguleringsplan, slik at en reguleringsendring må til, noe som har trukket ut grunnet bemaningssituasjonen på plansiden i kommunen. I Delprosjekt Haugelandsstranda i Fedafjorden er det utarbeidet en skisse over hvordan man kan utvikle området med gjenoppføring av gamle høyløer, tilrettelegging og brygge/ilandstigning med toalettanlegg, teltplass/bålplass m.m. Skissen ble sendt grunneier i USA med forespørsel om salg av grunn til kommunen. Man har etter hvert fått gjennomslag for Kvinesdal kommunes ønske. Skjøtet er undertegnet. Skjær-
--	--

	gårdsparkens advokat følger opp grunneier videre for å få i orden delingssøknad etc. I 2005 forsvant den ytterste av sjøbuene i vinterstormen. Kvinesdal kommune har detaljerte foto og tegninger av denne og man skal nå undersøke kostnadene knyttet til å gjenoppføre denne. Den er å betrakte som en del av bygningsmiljøet og hvis man ser dette som en enhet man restaurerer, så er det viktig at denne kommer tilbake for å skape det originale bildet. Det skal i løpet av desember 2011 gjennomføres befaring med fagkyndig fra Fylkeskonservator, håndverkere og arkitekt. Planen er å undersøke om dette er mulig, samt legge en detaljert plan for igangsetting av de øvrige tiltakene. Pga. arbeid med å få på plass en kjøpsavtale med grunneier i USA, har oppstart av tiltak blitt satt på vent i 2011. Nå som avtalen er i orden, vil man kunne starte med praktisk arbeid i 2012. I delprosjekt "Naturarv - informasjon i forbindelse med Lister Skjærgårdspark" er det pågående prosesser rundt harmonisering og kvalitetssikring av skilting. Det er også en pågående prosess for etablering av folkearrangement med utgangspunkt i lokale naturbrukstradisjoner. I delprosjekt Kirkehamn Rasvåg, har det, etter som prosjektet har gått sin gang, blitt tydeligere at atkomsten til store deler av landskapsvernområdet fra land er begrenset. Tilrettelegging av enkelte utvalgte interessante steder for god atkomst til Landskapsvernområdet har derfor blitt prioritert og er hovedfokus. Tilnærmet universelt utformet vei/sti til Hågåsen er på det nærmeste ferdig. Dette er et fyrtårnprosjekt som antas å ha stor betydning for området, og blir lagt merke til. Pareringsplass for Langeland/Kalven er opparbeidet, men mangler grusing. Utkast til brosjyre er ferdig og støtte til utvikling/formidling av organisasjonsmodellen til Sukkertoppen beite og landskap er utført. I forhold til budsjett er dette overskredet noe i 2011, men dette var i forståelse med styringsgruppen. I Delprosjekt Informasjonssenter er det etter initiativ fra eiere og næringslivsaktører på Lista flyplass igangsatt et forprosjekt med målsetning om å etablere et naturinformasjonssenter på Vest-Lista. Forprosjektet kjører to løp. Ett løp tar utgangspunkt i hva som kan gjøres ut i fra eksisterende virksomheter, bygningsmasse og infrastruktur. Et annet løp er utvidet med målsetning om å etablere et CEPA-senter med utgangspunkt i Vest-Lista som trekkfugl destinasjon. I "Delprosjekt Informasjonssenter i forbindelse med lakse-trapp i Kvåsfossen" pågår planlegging av informasjonssenteret parallelt med reguleringsplansarbeidet for laksetrappa. Sparebankstiftelsen DNB har etter søknad fra Sørnorsk kystnatur gitt 500 000 i gave til informasjonssenteret. I prosjektadministrasjonen er ny prosjektleder (naturforvalter) ansatt fra 01.07.2011. Det er etablert en gruppe på 4 personer for administrasjon og støtte i prosjektet. Denne gruppen be-
--	---

	står av en prosjektleder, en økonomiansvarlig, en konsulent og en med erfaring fra bygg. Alle er utleid av Farsund kommune.
Kystarven	Delprosjekt 2 (stiprosjektet) har hatt svakere framdrift enn planlagt både i fellesdelen og i profilprosjektene. Dette skyldes først og fremst to skifter av delprosjektledere i 2011, og at det har vært skifte av stiansvarlig i noen av kommunene. Selve trykkingen av turkart er utsatt til våren 2012, men blir finansiert av avsatte midler fra budsjett for 2011. Oppsetting av skilt og tavler vil også skje hovedsakelig i 2012. Geocaching er ikke gjennomført, og blir erstattet av et prosjektsamarbeid med Vestlandsforskning om en tursti-app for Nordsjøløyper og Kystarvstier i Sogn og Fjordane. Dette arbeidet må finansieres i 2012 og 2013. Arbeidet med praktbok er utsatt. Oppfølgingsseminaret for reiselivsvirksomhetene måtte utsettes fra høsten 2011 til våren 2012, og blir nå gjennomført 14. til 16. mars i Værlandet. Kurset er fulltegna, og prosjektet spisser nå de kommersielle naturopplevelsene inn mot vandring. I Saueprosjektet er tiltakene som går på opplevelse og foredling av villsau noe forsinket, men lærerкурset og matprosjektet er nå konkretisert for gjennomføring i samarbeid med Norsk Kystkulturakademi i Solund. Villsaufestivalen i Solund blir forsiktig starta opp i 2012.
Økosystem Dokkadelta	Planprosessen for utvikling av uteområde til sentralbarnehagen i Etnedal er gjennomført, men byggeprosessen har blitt forsinket med ett år. Ressursene ble i stedet brukt på utvikling av en lekeplass i Landsbyen Dokka. Etnedal kommune og Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter AS viderefører samarbeidet om utvikling av uteområdet med lokale håndverkere, og byggeprosessen påbegynnes i mai 2012.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Arbeidet med forprosjekter er avgrenset pga. manglende finansiering. Prosjektet har begrenset antallet miljøfyrtårnsertifiseringer. Det var utfordringer med opplegget man benyttet og det ble for dyrt for bedriftene. Prosjektleder har nå sertifisert seg som miljøfyrtårn-konsulent og gjør jobben selv i 2012. Dette medfører imidlertid betydelig med merarbeid for prosjektleder.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	Noen tiltak knyttet til kulturminner, "stadformidling", vertskapsutvikling og læring og skjøtsel og tilrettelegging er bare delvis gjennomført pga. mangel på fullfinansiering og/eller at tiltaket er fullfinansiert først så langt ut i prosjektåret at det ikke er praktisk mulig å gjennomføre tiltaket i samme år. Andre årsaker er mangel på tilgjengelige håndverkere og dårlig vær sommeren 2011. Det har også vært redusert kapasitet og mangel på tid hos delprosjektlederne/parkansatte. Det er videre eksempler på prosjekteiere som har blitt usikre – at tidspunktet ikke er rett – at initiativet trenger mer "modning" før gjennomføring. Fullfinansierte prosjekter og tiltak blir overført/videreført til 2012. Delprosjekt som utgår på grunn av frafall av initiativ fra prosjekteier blir erstattet, dvs. at midler søkes overført/omdisponert tiltak innen samme formål. Dette gjelder særlig kulturminnesatsinga.
Varnjargga – Varenkin-niemi – Varangerhalvøya	Prosjektet hadde flere tiltak som ikke ble gjennomført i 2011 på grunn av intern omorganisering og forsinkelser i forbindelse med planlegging og organisering. De fleste tiltakene vil bli

	gjennomført i 2012.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	I delprosjekt 1, Birdwatching Trondheimsfjord, er det i forbindelse med tiltak knyttet til kurs og opplæring, utviklet et opplegg for guideopplæring i samarbeid med miljøet i Væranger. Kurs vil bli gjennomført vinteren 2012. Mediestrategi er foreløpig ikke utarbeidet. Dette vil bli gjort i samarbeid med hovedprosjektet i første halvdel av 2012. Når det gjelder tilrettelegging er det ikke bygget fugleobservasjonsposter på Tautra og Halsøen. På Tautra er det klart for bygging tidlig i 2012. Halsøen er ikke ferdig finansiert, men søknad om medfinansiering er under behandling. I Falstadbukta er det samhandling med miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen om etablering av fugletårn. Fugletårn er lagt inn som et tiltak i bestillingsdialogen med SNO, men man har foreløpig ikke blitt tildelt midler til finansiering. I delprosjekt 2, Rovdyropplevelser, er midler avsatt til kurs for rovdrygguider besluttet lagt inn i konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen". Rovdyrguidene fra 2010 fikk rabatt på deltakeravgiften, og 11 av 16 rovdrygguider deltok på konferansen. I delprosjekt 3, Destinasjon Dærga, skal det bl.a. etableres en utescene. Fire campinghytter som tidligere stod på plassen er nå fjernet og arealet klart for bygging av utescene. Grunnarbeidet med legging av heller og plassering av fundament for sittegrupper er gjort i 2011. Scenen bygges ferdig innendørs og leveres til våren med lastebil og kran. Det har vært mye aktivitet, og derfor tatt lenger tid enn planlagt å få frigitt arealet for bygging. I forbindelse med tiltaket knyttet til samisk husflid er det ikke innkjøpt utstyr, men det er gjort en vurdering og prioritering, slik at utstyret blir kjøpt inn i løpet av vinteren 2012. I delprosjekt 4, Sørsamisk kultur og tradisjon som reiselivsprodukt, er alle tiltak i tiltaksplanen gjennomført. Delprosjekt 5, Bærekraftig naturbasert reiseliv, er et nytt delprosjekt som startet medio 2011 og videreføres i annen form fra medio 2012. Det vil derfor bli rapportert fra delprosjekt 5 i årsrapport for 2012.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Enkelte tiltak er ikke gjennomført pga sein tildeling av tiltaksmidler. De vil bli gjennomført i 2012.

Selv om tiltak i prosjektplanen av ulike årsaker er blitt utsatt, er det også verdt å merke seg at ni av hovedprosjektene har gjennomført en del tiltak som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen (jf. Tabell 15). Det er samme antall som i 2010, men hvilke prosjekter det gjelder er noe forskjellig. Tabell 11 gir en oversikt over hvilke tiltak som er gjennomført utenfor tiltaksplanen. Flesteparten av tiltakene synes å representere muligheter som har dukket opp og som det kan være gunstig for prosjektet å engasjere seg i. Dette gjelder f.eks. sykkelturemeprosjektet i Saltdal som utvides og synes å bli en del av en større reiselivssatsing på fylkesnivå. Ellers er mange av tiltakene relatert til kompetansebygging, formidling

og profilering. Arbeid med forankring, mobilisering og synliggjøring er en oppgave som er krevende, og kanskje også undervurdert. Det er derfor ikke unaturlig at flere av de tiltakene som ikke var en del av tiltaksplanen, nettopp har et slikt fokus. Samtidig er det også viktig å være oppmerksom på at dersom slike tiltak får et stort omfang, kan dette være en indikasjon på at de tiltaksplaner som foreligger ikke er godt nok fundert. Tiltakene som er beskrevet, synes imidlertid å støtte opp om målsetningene for hovedprosjektene på en positiv måte.

Tabell 15 Hvorvidt det er gjennomført tiltak i 2011 som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011.

Hovedprosjekt	Tiltak utenfor planen 2010	Tiltak utenfor planen 2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei	Ja
Sykkelturisme i Nordland	Ja	Nei
Vidda Vinn	Ja	Ja
Villreinen som verdiskaper	Ja	Nei
Skatter for fremtiden	Nei	Ja
Mellom fjell, fjord og folk	Ja	Ja
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Nei	Ja
Sørnorsk Kystnatur	Ja	Ja
Kystarven	Nei	Nei
Økosystem Dokkadelta	Ja	Nei
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Ja	Ja
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei	Nei
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Nei	Ja
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ja	Nei
Norges Nasjonalparklandsbyer	Ja	Ja

Tabell 16 Hvilke tiltak som er gjennomført som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011.

Hovedprosjekt	Tiltak utenfor tiltaksplan
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet bruker eksperter på spesifikk tilrettelegging i naturen og til å lage faktaark på sine spesialområder som legges på hjemmesiden og som spres til medlemsbedriftene. Hensikten med å bruke eksterne eksperter er for det første at de er de beste på sitt område, og for det andre at med prosjektet ønsker vi å vise at prosjekteieren ikke er opptatt av å gjøre alle oppgaver selv, men å få de beste løsningene. Der bedriftene har et ønske om å besøke/hospitere hos dyktiggjorte bedrifter/personer, bidrar prosjektet med dekning av de faktiske kostnadene for å kunne gjøre dette. Formålet er at personalet kan få oppleve eksperter arbeide og være sammen med dem under arbeid. Tiltaksplanen i prosjektet er et svært dynamisk dokument hvor de fleste forslag som fremmes tas inn, også nye som framkommer gjennom året, så det er, og blir, en stor utfordring for styringsgruppa å prioritere i forhold til de midlene som blir tilgjengelig.
Sykkelturisme i Nordland	Det arbeides med utvidelse av stien mot Polarsirkelen og mot

	Saltstraumen. Prosjektet har brukt en del tid på dette. Dette har resultert i at sykkelturnismeprosjektet er kommet inn som et delprosjekt i hovedprosjektet for fylkestingets satsning på reiseliv. De vedtok i 2010 et forprosjekt om sykkelturnisme i Nordland og dette er nå et hovedprosjekt. Saltstraumen og polarsirkelen er to turistmagneter som er lette å selge og som i tillegg gir store naturopplevelser i og rundt nasjonalpark. I tillegg har prosjektet dialog med Statens Vegvesen om å se på sykkelstien som et mulig trafiksikkerhetstiltak opp mot Nasjonal Transportplan. Det jobbes videre med dette.
Vidda Vinn	I forbindelse med Solstien kom Gvæseborg-området inn som case i det nasjonale prosjektet for merking og gradering. Det ble en del ekstra arbeid med dette, men siden det er viktig for Vidda Vinn og andre aktører at det er god og helhetlig skilting på Solstien og i området rundt, ble dette likevel prioritert. Knyttet til arbeidet med Kunnskapsrike formidlere, ble det arrangert kurs i steinsetting. Prosjektet ønsket at lokale krefter skulle få muligheten til å lære steinsetting av sherpaer fra Nepal. Målet med dette var å gi lokale kunnskap om steinsetting, slik at de kunne ta på seg vedlikehold og/eller bygging av steinsatte stier. Kurset fikk over 20 deltaker fra hele Telemark, men ingen av de håndverkerne og entreprenørene prosjektet snakka med som var med på kurset, kunne tenke seg å ta på seg en slik steinsettingsjobb.
Villreinen som verdiskaper	Kulturskolen og kulturkonsulentene i Lesja og Dovre kommuner søkte om et mindre bidrag til tiltak rettet mot barn og unge. Opplegget hadde tittelen "Jakt og slakt" og var dels knyttet til historikken rundt bruken av villrein, dels dagens bruk av villrein og dels myter og historier knyttet til fjellet. Opplegget gikk som tilbud i alle kommunene i regionen, men med et tak på maks antall deltakere. Opplegget involverte også flere frivillige, samt organisasjoner som Jeger og fisk m.v. Tiltaket hadde svært god oppslutning (fulltegnet med venteliste) og fikk bra dekning i media.
Skatter for fremtiden	
Mellom fjell, fjord og folk	I delprosjekt Kunnskap er det etablert nye tiltak. Det første er etablering av en naturskole der formålet er å lære om naturen gjennom aktiv bruk. Dette er et sommerferietilbud og målgruppen er 3.-5. klassinger i hele Luster. Videre er det satt i gang et naturfotoprojekt hvor formålet er å knytte sterkere bånd mellom det nasjonale arrangementet Fjellfilmfestivalen og lokalbefolkningen. Man ønsker å lære barn å se naturen og nærmiljøet med nye øyne gjennom naturfotografering. Målgruppen er 5.-7. klassinger i hele Luster, og prosjektet gjennomføres i regi av skoleverket.
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	
Sørnorsk Kystnatur	Det er gjennomført "Landscape ambassadors workshop" – et lærings- og utviklingstiltak i samarbeid med UMB. Formålet var at en gruppe av utenlandske studenter gjennomførte en landskapsanalyse i samarbeid med prosjektgruppen, lokalbefolkning og Fylkesmann. Landskapsanalysen fokuserte på utvalgte temaer som også inneholdt en rekke elementer for

	utvikling av Lista i en reiselivssammenheng
Kystarven	I mai ga prosjektet ut en Kystarvavis til alle husstandene i HAFS. Formålet var å styrke prosjektets forankring hos lokalbefolkningen, i lokale lag og organisasjoner (dugnads-gjengen) og i kommunene. Dette betraktes som en del av profilbyggingen, men var ikke detaljplanlagt for aktivisering 2011. Prosjektet deltok også sammen med destinasjonsselskapet Visit Fjordkysten i profilering av vandring i det britiske magasinet Trail Magazine. Prosjektet ønsker sammen med destinasjonsselskapet å bygge en profil som motiverte "vandre"-virksomheter kan koble seg på i en systematisk satsing på det britiske vandremarkedet.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet skulle øke kompetansen på våtmarkssenteret på erfaringslære gjennom en studietur til erfaringsfelt i Tyskland. Prosjektet inviterte i stedet veiledere fra erfaringsfelt til Dokka, som bidro til en god forankring av et nokså ukjent konsept. Prosjektet har foreløpig ikke bygd lokal kompetanse på veiledning i erfaringsfelt.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Prosjektet har fått en rådgivningsfunksjon ved at prosjektleder skriver faguttalelser til kommuner og andre aktører. I 2011 omfatter dette Norsk Villreinsenter, Folldal Gruver, Dovre Kommune, Oppdal Kommune og Nasjonalparkriket Reiseliv.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	
Varnjargga – Varenkiniemi – Varangerhalvøya	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	I delprosjekt 1 (Birdwatching Trondheimsfjord) er det satt opp to offentlige fugleforingsplasser, en på Levanger og en på Verdal. Hensikten er å spre fuglekjennskap, fugleinteresse og glede blant turfolk, barnehager og fugleinteresserte. Folk tar med seg solsikkefrø, meiseboller osv. og plasserer disse i beholdere som henger i trærne på foringsplassene. Det er på hver av plassene satt opp et skilt (2 x 3 m) som viser bilder av de 20 vanligste fuglene som vil finnes i området. På tavlen står et telefonnummer som de kan ringe hvis det observeres en uvanlig art på plassen. Foringsplassene driftes av de respektive lokallagene i NOF. Foringsplassene ble offisielt åpnet 11. mars 2011 med publikum (to barnehager) og lokalpresse til stede. Pedagogisk testopplegg er gjennomført på Soria Moria Camping. Her er det tilrettelagt for fuglekikking med en stor informasjonsplakat og natursti med fuglekjennskap som tema. Opplegget testet ut på 4. klasse fra Mule skole. Opplegget var litt for avansert, og skal testes på 7. klasse i 2012. Fire fugletårn er planlagt bygget i et samarbeid mellom Miljøvernavdelingen og Naturarven. Naturarven samarbeider med Miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen og Frosta kommune om å utarbeide en skiltplan for Tautra. I delprosjekt 2 (Rovdyropplevelser) var prosjektet med i Magasinet til Dagens Næringsliv 11. mai 2011 - hvor temaet var "Nasjonalparker - vern gjennom bruk". Annonsen var en samlet annonse for alle delprosjektene i Naturarven i Nord-Trøndelag. Målgruppen var lesere av DN og formålet var å

	gjøre Naturarvprosjektet kjent for en større gruppe potensielle kunder og besøkende til området.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	

6.1.2 utfordringer i tilknytning til bedre måloppnåelse

Hovedprosjektene ble i 2011, på samme måte som i 2010, også stilt spørsmål om hva som har vært de viktigste utfordringene for å sikre en best mulig måloppnåelse knyttet til tiltakene, og hvordan disse har vært håndtert. I 2010 var det flere av prosjektene som var i en oppstartsfase. De viktigste utfordringene som ble nevnt da relaterte seg til finansiering/samfinansiering, kompetanse på offentlige anskaffelser, forankring, medvirkning, tid og menneskelige ressurser, skifte av prosjektledere og delprosjektledere.

Det er mye av de samme utfordringene som rapporteres også i 2011, men alle prosjektene har nå kommet over oppstartsfasen. Varangerprosjektet har imidlertid utfordringer med å finne fram til en god organisering, og de har i 2011 foretatt en omorganisering som sies å ha blitt foretatt på en god måte.

Ett prosjekt peker på utfordringer knyttet til at det gjennom programmet ikke er såkornmidler til virksomheter, f.eks. til innkjøp av utstyr og drift, og at slike muligheter ville gjort det lettere å få med bedrifter. Så lenge det er en målsetning at direkte støtte til bedriftsutvikling skal gå gjennom ordinære kanaler, vil det være påkrevet med tett samarbeid mellom disse, bl.a. fylkeskommunen og Innovasjon Norge. Dette er nødvendig som grunnlag for gjensidig informasjonsutveksling, og for å få oversikt over hvilke muligheter for støtte som finnes og hvilke forutsetninger som må være til stede. Bred verdiskaping og bærekraftig utvikling forutsetter samhandling mellom aktører med ansvar for bevaring og utvikling. Noen prosjekter har kommet lenger enn andre på dette området, og her ligger det potensial i bedre erfaringsoverføring mellom prosjektene.

Ellers er nå flere i gang med tiltak, og det er også flere som peker på utfordringer knyttet til at ting tar lenger tid enn planlagt. Det er ulike årsaker til dette. De viktigste årsakene synes å være at det tar tid å få finansiering på plass. Videre er det som oftest behov for tettere oppfølging enn det man har regnet med. Dette inkluderer også utfordringer med å koordinere ulike aktører og få til en god samhandling mellom disse. Det kan lett oppstå uforutsette problemer som må håndteres gjennom møter og dialog med ulike aktører. Prosesser og beslutninger tar også lang tid fordi det er behov for å skape felles forståelse, enighet og eierskap til delprosjekter og tiltak blant mange involverte. God forankring er en forutsetning for å lykkes, og flere peker på at det er påkrevet å bruke den tiden som er nødvendig på slike prosesser. Til syvende og sist har mangel på tid og menneskelige ressurser i prosjektene vært en utfordring. Som vi har sett tidligere har flere av prosjektene undervurdert behovet for styring og oppfølging av prosjektene, og flere har styrket eller vil styrke bemanningen og ressursen til ledelse.

Tabell 17 De viktigste utfordringene i 2011 for å sikre en best mulig måloppnåelse knyttet til tiltakene, og hvordan disse har vært håndtert.

Hovedprosjekt	
Fugleturisme i Midt- og	Prosjektet peker på at ting tar lenger tid enn planlagt, og nev-

Øst-Finnmark	ner ulike eksempler: ♦ Fuglekasser: Siden bedriftene har liten erfaring med feltbiologiske tiltak, blir det mye justering av oppsetninger i etterkant. Prosjektet ser nå at dette må følges opp gjennom hele prosjektperioden. ♦ Produksjon av faktaark: Selv om oppgavene er spredt på mange personer, kreves det mye krefter for å følge opp og få til ferdigstilling - både internt og eksternt. Flere arbeidsoppgaver er utsatt på grunn av en permisjon. ♦ Oppfølging av bedriftenes hjemmesider: Her er det gjort lite i forhold til det som var forventet. Det er ansatt en person, og plan for oppfølging på hele infosiden som lages er under arbeid. ♦ Mangel på personalressurser: Prosjektlederen arbeidet alt for mange og lange dager. Administrativ ressurs kjøpes inn av styrelederen. Prøver å få engasjert en ekstern person som kjenner prosjektet godt på full tid. Arbeidet med å få på plass kontrakt og rapporteringsrutiner i forhold til samarbeidspartner har tatt for lang tid
Sykkelturisme i Nordland	I starten av prosjektet var det viktigste å få bygget på hovedtraseen slik at folk får oppleve at det kommer noe ut av det. Prosjektet opplever dette som viktig for at flere har fått tro på prosjektet, og man opplever nå at flere ønsker å delta i kreative prosesser for utvikling. Prosjektet har i løpet av 2011 fått en bedre forankring i kommunestyret, noe som oppleves som viktig. Det har vært ønske om å bruke traseene for snøscooterkjøring på vinterstid, men dette har ikke vært aktuelt verken i forhold til lovverk eller grunneiere. Det har tatt tid å komme i gang med arbeidet mot reiselivsbedriftene, men dette har nå startet opp. Det er sendt søknad til Innovasjon Norge om etablering av bedriftsnettverk. Dette har styrket eierskapet blant bedriftene til sykkelstien som produkt.
Vidda Vinn	Prosjektet har de første årene erfart at det er behov for mer arbeidskraft enn først forventet for å gjennomføre tiltakene. Det er derfor nå leid inn noe hjelp som har fått ansvaret for gjennomføring av enkelte tilretteleggingstiltak. Dette har bidratt til å løse utfordringer og har gitt bedre måloppnåelse.
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet opplever at de aller fleste delprosjektene har vært godt organisert og vært bevisste på det arbeidet som kreves for å lykkes. I ett annet tilfelle har delprosjektet ikke hatt nok kapasitet og hovedprosjektet har måttet gått inn og bistått noe mer enn planlagt. I ett annet tilfelle har det vært utfordringer knyttet til medfinansiering av et delprosjekt. I prosjektet knyttet til informasjonspunktet på Tverrfjellet gikk hovedentreprenøren konkurs i byggeperioden. Delprosjekteier (Norsk Villreinsenter) gikk selv aktivt inn i prosessen og lyktes med å fullføre prosjektet til planlagt tid og med minst mulig overskridelser.
Skatter for fremtiden	
Mellom fjell, fjord og folk	Prosjektet har hatt utfordringer med forankring blant enkelte målgrupper (jf. Tabell 13). Når det gjelder arbeidet mot reiselivsbedriftene har prosjektet brukt reisemålselskapet sin kunnskap og deres kontaktnett. Det er arrangert møter med

	konkrete aktører. Det er utfordringer knyttet til å finne felles visjoner sammen med reiselivsvirksomhetene, noe som gjør at det er vanskelig for prosjektet å vite hvor det skal gå inn. I forhold til å finne gode infrastrukturprosjekt har prosjektet hatt mye kontakt med lokale lag, organisasjoner og noen virksomheter. Prosjektet har lagt vekt på å få fram gode tiltak med tilstrekkelig innsatsvilje og lokalt eierskap. Flere foreslåtte tiltak har ikke kommet gjennom "nåløyet" på ett eller flere av disse punktene. Det er også utfordringer med å hjelpe fram nye virksomheter. Prosjektet forsøker å være et kontaktledd og videreformidle muligheter. Det oppleves vanskelig å være en relevant og hjelpende aktør for disse når kriteriene for støtte til enkeltvirksomheter oppleves såpass strenge som de er. Prosjektet mener det burde vært mulig med såkornmidler til virksomheter, både til kunnskapsheving, innkjøp av utstyr eller drift.
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Prosjektet opplever at arbeidet med prosjektledelse er mer krevende enn forutsatt. Opprettelse av engasjementstilling for resten av prosjektperioden blir tatt opp med styringsgruppen i tiltaksplanen for 2012.
Sørnorsk Kystnatur	Manglende kapasitet har vært utfordrende. Det er ansatt ny prosjektleder i 80 % med formell kompetanse som naturforvalter. Videre er det lagt ned stor innsats for å myke opp en fastlåst situasjon i forhold til de ornitologiske miljøene i forbindelse med det største delprosjektet "Fugleopplevelser på Lista". En rekke møter har vært holdt, samt formelle og uformelle samtaler.
Kystarven	Den største utfordringen i hovedprosjektet har vært å sikre framdrift i delprosjekt 2 i forbindelse med to skifter av delprosjektledere. Dette har medført forsinkelser og mange informasjonsmøter for å få utvekslet nødvendig informasjon. Utfordringen har vært håndtert gjennom tett samarbeid med aktuelle kommuner (Askvoll og Fjaler), og rask engasjering av ny prosjektleder og avsetting av nok midler til gjennomføring av disse prosessene. I kunnskapsprosjektet har den viktigste utfordringen vært å få på plass et brukergrensesnitt for formidling av innhentet informasjon (artskartlegging, GPS-spor, sauetail, utvikling av beitepress mm.) Dette ser det nå ut til at prosjektet får på plass gjennom Fylkesatlas i Sogn og Fjordane, men prosessen har vært for lang. I Saueprosjektet har prosjektet valgt å samarbeide med en av de lokale opplevelsesvirksomhetene om gjennomføring av kurspakker. Dette har skjedd gjennom aktiv deltakelse fra hovedprosjektet i operasjonalisering av tiltakene (lærerkurs om villsau og matkurs), men prosjektet melder om at det har tatt for lang tid å få dette på plass. Mulige årsaker som trekkes fram er at prosessene ligger direkte under PA og ikke blir styrt av delprosjektlederen direkte. Denne arbeidsdelingen skyldes fordeling av fagkompetanse og motivasjon i leinga av delprosjektet.
Økosystem Dokkadelta	Det er utfordring med kontinuerlig oppfølging av oppdragsutøvere for å sikre at oppdraget er forstått og at frister blir holdt. Det har også vært utfordringer med finansiering av egenadel fra Søndre Land kommune.

Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	De største utfordringene ligger i frister på offentlige prosjekter. Der mange offentlige etater er involvert, kan lang offentlig behandling lett føre til forsinkelser.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Prosjektet har hatt, og har fremdeles, utfordringer knyttet til samfinansiering/finansiering av tiltak og delprosjekter fra en rekke kilder. Dette oppleves som en (for) tidkrevende prosess som ofte fører til at man kommer for langt ut i prosjektåret før man vet hvilke ressurser som er tilgjengelig for gjennomføring. Dette er en generell utfordring som utover ren søknadsprosess blir forsøkt løst gjennom dialog og arbeidsmøter mv. En annen utfordring er å koordinere innsatsen fra flere aktører, og avklare roller og ansvar i forbindelse med gjennomføring av tiltak og delprosjekt. Prosjektet har her kontinuerlig fokus på bedre samordning og samhandling, bl.a. gjennom etablering av flere møteplasser mellom aktørene. Videre oppleves det som en utfordring å ta vare på ildsjelene i de ulike delprosjektene. Det er sårbart dersom disse sliter seg ut. Parkorganisasjonen prøver innenfor den kapasiteten den har til rådighet å støtte/avlaste der det er mulig og ønskelig. Tilgang på handverkskompetanse oppleves også som en utfordring.
Varnjargga – Varenkiniemi – Varangerhalvøya	Den viktigste utfordringen har vært intern omorganisering av prosjektet. Styreleder i Varanger næringscenter har fungert som daglig leder under omorganiseringen av prosjektet. Prosjektet melder om at dette har vært håndtert på en god måte.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Det er en utfordring at tiltak som er knyttet til bygging av fysiske installasjoner har tatt lengre tid enn planlagt. Dette er en utfordring både i delprosjekt 1 - Birdwatching Trondheimsfjord og i delprosjekt 3 - Destinasjon Dærga. For delprosjekt 1 - Birdwatching Trondheimsfjord skyldes dette bl.a. følgende forhold: ◆ Birdwatching Trondheimsfjord har i sin tiltaksplan et punkt om at de skal bidra til tilrettelegging av observasjonsposter, fotoskjulkonsept m.v. Naturarven finansierer planleggingsfasen og legger til rette, men er ut over dette avhengig av grunneiere, kommuner m.fl. for å kunne realisere tiltakene. Det har gått med mye mer tid enn man forutså til arbeid med involvering av mulige samarbeidspartnere og motivering til å benytte fugl som opplevelsesprodukt, både når det gjelder kommersiell ressurs og som et element i generell natur- og miljøforståelse. Uten et slikt engasjement er det umulig å realisere planene om å gjøre Trondheimsfjordområdet til en bastion for fugleturisme. ◆ En annen forutsetning for å kunne realisere bygging av fysiske installasjoner er at man klarer å rigge fornuftige spleiselag. I tillegg skal det sikres at anleggene drives og vedlikeholdes etter at Naturarvprosjektet er ferdig. Dette skjer gjennom å inngå skriftlige forpliktende avtaler. Det er ikke andre måter å løse disse utfordringene på enn å bruke den tiden som trengs, og kjøre de prosessene som

	er nødvendig i forhold til løsninger som partene føler seg tjent med. Det ser ut som at framgangsmåten gir resultater, og det forventes at man er i mål med de planlagte tiltakene innen utgangen av prosjektperioden. Det er klart gjort for bygging av fugleobservasjonspost på Tautra, og her har partene kommet i mål med prosessen. For Halsøen på Stjørdal står det igjen å skaffe den siste finansieringen til byggingen. For delprosjekt 3 - Destinasjon Dærga - skyldes utfordringene med framdriften bl.a. disse forhold: ♦ Det er en gruppe reineiere som har initiert prosjektet. Det skal bygges opp et anlegg som skal legge grunnlag for tilleggsnæring til reindrifta. Både planlegging og bygging tar tid, og skal passes inn i hverdagen til næringsutøvere som er knyttet til reinflokkens bevegelsesmønster gjennom året. Barmarkssesongen er forholdsvis kort i Røyrvik, noe som gjør at bygging må skje i en nokså konsentrert periode, og samtidig med at reineierne er mye opptatt med oppgaver som følger av reindriften. Denne utfordringen løses delvis ved at det har blitt leid inn hjelp til å utføre arbeidet, og delvis ved at det blir prefabrikkert installasjoner om vinteren som så settes opp på plassen på sommeren. Tiltakene blir derfor gjennomført, men det tar lenger tid. ♦ Et annet forhold er at det nå gjøres noe som er helt nytt og utradisjonelt for reindriftsnæringen i Røyrvik. Selv om initiativet har kommet fra Østre Namdal reinbeitedistrikt selv, er det ingen selvfølge at alle 40 involverte brenner like mye for idèen. Det er helt avgjørende at utøverne har et engasjement for saken og blir enige om hvordan ting praktisk og organisatorisk skal løses. Ettersom det ikke er gjort noe tilsvarende fra før, må det her gås opp nye veier. Dette krever involverende prosesser og tar tid, men er helt avgjørende for å få kraft til å gjennomføre prosjektet og lykkes med målsettingene. Denne utfordringen løses gjennom å bruke den tid og de ressurser som er nødvendig for å få med alle på laget. Strategien ser ut til å fungere godt, og engasjementet er økende - både hos reineierne og hos lokalbefolkningen.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Den viktigste utfordringen er involvering av beslutningstakere og andre berørte parter (næringsdrivende). Det er behov for tilstrekkelig tid for gjennomføring og lokale møter/workshops.

6.2 Hovedmål I: Bevaring av naturarven

6.2.1 Effekter av tiltakene

Et viktig formål med Naturarven som verdiskaper er at naturarven skal bidra til verdiskaping til beste for befolkning, næringsliv, lokalsamfunn og regioner, samtidig som man også skal bidra til at naturen blir tatt godt vare på, og at oppslutningen om vernet øker. En viktig del av dette er å utvikle og spre kunnskap om naturvern og vise sammenhenger mellom naturarven, naturvern og sosial, kulturell og økonomisk utvikling. I forbindelse med rapportering for 2010 ble det utarbeidet en oversikt over hvilke hovednaturtyper ressursgrunnlaget for prosjektene knyttes til. Denne er vist i vedlegg (Tabell 52). Her ser vi at både type og omfang av naturtyper varierer mellom prosjektene. Det har også vært en målsetning med programmet å plukke ut hovedprosjekter med forskjellig geografisk beliggenhet og fokus. Det er to prosjekter som har fokus på de fleste naturtyper. Det er Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark og Sykkelturisme i Nordland. Dette indikerer at fugleturismeprojektet har fokus på et bredt spekter av lokaliteter og biotoper. Sykkelturismeprojektet i Saltdal kan karakteriseres som et strekningsbasert prosjekt, hvor det er naturlig at prosjektet og opplevelseskvalitetene kommer i berøring med et bredt spekter av naturtyper.

Hovedprosjektene ble i 2010 bedt om å angi navn på verneområde(r) de har fokus på (jf. vedlegg Tabell 53). Oversikten viser at hovedprosjektene direkte eller indirekte jobber med tiltak som berører et stort antall verneområder. Med hensyn til verneform inngår både nasjonalparker, landskapsvernområder, naturreservat og fuglefredningsområder. I tillegg inngår også Ramsarområder og verdensarvområder.

Hovedprosjektene ble også i 2011 bedt om å angi hvordan tiltakene i tiltaksplanen bidrar til bedre ivaretagelse av naturarven, og hva slags effekter har gjennomførte tiltak hatt så langt (jf. Tabell 18). Her rapporteres det om både direkte kortsiktige effekter og effekter av mer langsiktig karakter. Kortsiktige effekter er knyttet til skånsom tilrettelegging, kanalisering av ferdsel bort fra sårbare områder, ryddig og skjøtsel av naturområder. De langsiktige effektene er relatert til økt kunnskap og bevissthet gjennom kartlegging, overvåking, planlegging, guiding, formidling, involvering og utvikling av stolthet og eierskap til natur- og kulturverdiene. Bedre forutsetninger for bedre ivaretagelse av naturarven i framtidig planleggings- og utviklingsarbeid som følge av økt kunnskap og holdningsendringer, er noe som trekkes fram i mange av prosjektene. Bedre samarbeid og samhandling mellom ulike aktører blir også sett på som viktig for å fremme en bærekraftig utvikling.

Det er så langt kun ett prosjekt som melder om mulige negative effekter av tiltakene. Dette knytter seg til delprosjektet om rovdyropplevelser i Nord-Trøndelag. I forbindelse med mulighetsseminaret "Rovdyr i opplevelsesnæringen" i Namsskogan 24.-25.10.2011 ble flere inspirert til å jobbe videre med konsept knyttet til fotografering av rovdyr, spesielt bjørn. Det ble under konferansen påpekt svært tydelig fra svenske foredragsholdere at fotosafari på rovdyr var nærmest utenkelig uten å benytte åte. Naturarvprosjektet i Nord-Trøndelag kunne ha vært en arena for å etablere et forsøk på dette under forutsetning av at rettighets-haverne var villige til å delta. Etter drøftinger med reindriftsnæringen i etterkant av konferansen erfarte man at det er stor skepsis hos reindriftsnæringa til bruk av åte, og at dette kan bidra til konflikter som man ikke ønsker å ha. Det meldes i den forbindelse også om at reindriftsnæringen føler seg "presset" fra mange kanter, og at den bruker i dag mye ressurser på å følge opp nasjonale forskningsprosjekt innenfor flere tema. Naturarvprosjektet i

Nord-Trøndelag ønsker derfor ikke å være pådriver for å få på plass bruk av åte, blant annet med hensyn til reindrifta. Prosjektet mener det kan åpnes for å framskaffe mer kunnskap rundt dette temaet, f.eks. om åteplasser kan benyttes som skadeforebyggende tiltak. Det påpekes at det må framskaffes mer kunnskap knyttet til om åteplasser påvirker rovdyrs arealbruk, atferd med mer. Samtidig ser prosjektet det som viktig å ha fokus på andre arter som kan vises fram, og at man fortsatt kan legge til rette for rovdyropplevelser som ikke innebærer fotosafari. Inntil videre avventer styringsgruppen for prosjektet en nasjonal forskrift for utlegging av åte.

Tabell 18 Hvordan tiltakene i tiltaksplanen bidrar til bedre ivaretagelse av naturarven, og hva slags effekter gjennomførte tiltak har hatt så langt.

Hovedprosjekt	
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	
Sykkelturisme i Nordland	Traseen som er tilrettelagt i 2011 er gjort med hjelp av fagfolk (skogbruksjef, jordbruksjef, grunneiere og utmarkskonsulent). Her har man tilrettelagt ut fra naturens premisser.
Vidda Vinn	Solstien på Rjukan nevnes som et godt eksempel på dette. Prosjektet ser tydelig at tilrettelegging er et godt verktøy for å kanalisere ferdsel bort fra sårbare naturområder.
Villreinen som verdiskaper	Norsk Villreinsenter sitt informasjonspunkt på Tverrfjellet har hatt 10 000 besøkende siden åpningen, med tilhørende formidling av kunnskap om natur og kulturhistorie i området. Guiding fra hesteryggen har gitt mulighet for en direktekommunikasjon med publikum hvor man også har kunnet få til en konstruktiv dialog knyttet til utfordrende tema rundt natur og verne spørsmål. Kulturskolens prosjekt "jakt og slakt" engasjerte de unge på en veldig direkte og positiv måte. Det er kommet mange positive tilbakemeldinger på dette opplegget i ettertid. Tiltakene samlet har bidratt til at deler av reiselivet i regionen som tidligere var skeptisk til "nok et prosjekt" har snudd og nå er viktige pådrivere og støttespillere. De følger aktivt opp og etterspør jevnlig hva som skjer sentralt og hvilke utsikter det er til videre finansiering.
Skatter for fremtiden	Ved innhenting av tradisjonskunnskap omkring naturbruk bidrar prosjektet til å skape en forståelse om hvor viktig det er med bærekraftig og skånsom bruk av naturarven.
Mellom fjell, fjord og folk	Prosjektet synes det er vanskelig å peke på konkrete effekter. Generelt sett gis det uttrykk for at delprosjektet om kunnskap skal bidra til økt bevissthet om naturarven. Barn og ungdom får gjennom naturskole, naturfotoprojekt og aktivitetskurs et erfaringsgrunnlag for bruk av naturen på ulike måter. Håpet er at dette også øker deres identifisering med naturen i deres lokalmiljø. Gjennom delprosjekt Infrastruktur, med 59 nymarka stier med tydelig gradering blir terskelen for å benytte naturområdene lavere. Mer bruk genererer også bedre holdninger og mer eierskap til naturen. Det som oppleves som konkrete effekter så langt er et sterkt engasjement i lokalsamfunna for å gjennomføre tiltakene. Ting tyder på økt bruk i de områder som er ferdigstilt.

	Gjennom delprosjekt Tematurisme har testturer som intensjon å gi reiselivsvirksomheter mer kjennskap til aktiviteter og mulighetene som ligger i naturen. Håpet er at de skal forstå at bedre kjennskap til naturmiljøet gir mer fornøyde kunder og flere overnattinger. Effekten har vært relativt lav som følge av til dels lav respons hos virksomhetene. De andre delprosjektene har kommet for kort til at man kan se noen effekter.
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Tiltakene og aktivitetene blir positivt mottatt i lokalsamfunnene og kommunene. De ser at storsamfunnet setter pris på verdiene gjennom tildeling av midler for bevaring, tilrettelegging og verdiskaping. Bygging av parkeringsplass på Bondhus har f.eks. medført at lokale aktører vil bidra med personlig innsats ved åpningen, og foreldrelaget på skolen har meldt seg til dugnadsinnsats på arbeid ved parkeringsplassen.
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet håper at informasjons- og tilretteleggingstiltak, som kanalisering og ny tilgang til natur for brukergrupper med bevegelseshemminger, gir ny forståelse og innsikt i bakgrunn og behov for naturvern. I møteaktiviteter som Nordbergkonferansen har man poengtert gjentatte ganger at det er naturarven som utgjør den viktigste "egenkapitalen" for en kommersiell naturopplevelsbasert virksomhet. Med de nye tiltakene som er under etablering forventes de direkte virkningene å bli mye større, spesielt gjelder dette saken knyttet til restaurering av Slevdalsvann naturreservat.
Kystarven	I delprosjekt 1 (søppelprosjektet) er det sendt 70 m³ søppel til Sunnfjord Miljøverk. Dersom dette søppelet har samme egenvekta som søppelet som ble plukket i 2010, utgjør dette 5 tonn. 37 personer deltok i arbeidet og 4380 meter strandlinje er rydda. Dette tilsvarer 495 arbeidstimer. Prosjektet holder naturreservatet omtrent rent for søppel og innhenter viktig erfaringer for utvikling av framtidige permanente løsninger. I delprosjekt 2 (turstiprosjektet) er 80-90 av i alt 100 kystarvstier i HAFS merket, ryddet og GPS-registrerte. Dette bidrar til mer bruk av naturen, større legitimitet for skjøtsel og vern og potensial for verdiskaping for lokale reiselivsbedrifter. Delprosjekt 3 (kunnskapsprosjektet) er delt i registreringstiltak, lagringstiltak og formidlingstiltak. Mye ny naturinformasjon er framskaffet. Skoleelever har deltatt på fugletelling. Det er etablert et kystarvgrensesnitt i Fylkesatlas for Sogn og Fjordane. Her vil innsamlet materiale bli gjort tilgjengelig for allmennheten. Av formidlingsprosjektene er det laget en utredning om etablering av en SNO-naturveileder for kysten av Sogn og Fjordane. I delprosjekt 4 (saueprojektet) har mobiliseringsarbeid skapt økt antall sauer i kjerneområdene i Askvoll og Solund. Det er gjennomført to kurs i lyngsviing. Mer sau og mer kunnskap bidrar til mere og bedre skjøtsel av kystkulturlandskapet. I delprosjekt 5 (reiselivsprosjektet) blir det i samarbeid med reisemålselskapene og utvalgte reiselivsbedrifter nå satset på vandring i kystnaturen. Man håper dette skal gi lokal verdiskaping av tilrettelegging og aktiv skjøtsel av kystnaturen.

	I delprosjekt 6 (profilering) brukte man i Kystarvavisa mye av registreringsmaterialet sammen med rapporter om aktiviteter i kystarvarbeidet. Prosjektet tror således at det har klart å øke kunnskapen om de unike kvalitetene som knytter seg til naturtypene på kysten.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet har bidratt til økt forståelse for naturarven gjennom naturveiledning og temakvelder. Gjennom kunst i natur og erfaringslære vektlegges det estetiske i naturen. Mennesket ønsker å ta vare på det estetiske. Prosjektet kanaliserte trafikk og opplevelsesprodukter til naturrom som tåler trafikk eller til en tid når de tåler trafikk. Stort besøk gir grunnlag for økt kompetanse på naturarven i regionen.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Prosjektet har hatt direkte fokus på bevaring av naturarven, styring av trafikk (kortere rundløyper fra Folldal Gruver og en løype ved utsiktspunktet på Hjerkin). Ved Hjerkin var det telling på stien, og ca. 15 prosent av de som gikk opp brukte turløype rundt/ned fremfor bare å gå rundt uten styring. Prosjektet har stimulert til bruk av organisert ferdsel gjennom en aktivitetsbrosjyre. Det er igangsatt tiltak på Mardalsfossen som man antar vil gi stor uttelling. Dette dreier seg om styring av trafikk og tilrettelegging for flottare opplevelser enn tidligere. Samlet sett (inkludert utsiktspunkt, organisert ferdsel og registrerte besøk på ulike punkter) har ca 60 000 blitt møtt med budskapet om at det er verdt å ta vare på naturen rundt Dovrefjell.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	Gjennom bred involvering og hjelp til å få fram initiativ til tiltakene og delprosjektene, ønsker man å fremme økt forståelse for, sterkere verdsetting av, og sterkere lokalt eierskap til naturarven. " <i>Det du bryr deg om og verdset vil du gjerne samstundes ivareta.</i> " Det langsiktige målet for prosjektet er å synliggjøre handlingsrommet/naturarven som kilde til en verdiskapende og bærekraftig utvikling. Så langt registrerer parken generelt økt interesse og økt aktivitet knyttet til bevaring og istandsetting, samt konsept-/produktutvikling, pakking og salg, arrangements- og aktivitetsutvikling.
Varnjargga – Varenkiniemi – Varangerhalvøya	Generelt sett er oppfattelsen i prosjektet at deltagerne i prosjektet og tiltakene er i ferd med å få utviklet en ny forståelse for hvordan naturområder kan være en ressurs for region og lokalsamfunn. Delprosjektene som omfatter samarbeid, tilrettelegging og læring har bidratt til dette. Noen konkrete eksempler som nevnes i den forbindelse: Enaristi-prosjektet har bidratt til bedre tilrettelegging og kanalisering av ferdsel i forbindelse med vandring i samarbeid med Reinbeite distrikt 6. Etablering av fuglekikkerskjul har bl.a. bidratt til økt forståelse av Barvikmyra som viktig naturområde, og mindre skadelig ferdsel i sårbart område. Skoleprosjekter har bidratt til økt forståelse av Varangerhalvøya som viktig naturområde. Mulighetsstudien har bidratt til økt forståelse for hvordan man kan tilrettelegge for naturopplevelser og dermed hindre skadelig bruk.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Prosjektet melder om at tiltakene i tiltaksplanen generelt sett bidrar til å gi økt kunnskap, interesse og forståelse for både bruk og vern av naturarven. Følgende eksempler trekkes fram: ♦ Birdwatching Trondheimsfjord har etablert to fugleobservasjonsplasser i Levanger og Verdal, med informasjonstavler

	som forteller om de 20 vanligste fugleartene i området - og med foringsstasjoner hvor alle som ønsker det kan ta med seg solsikkefrø, meiseboller o.l. for å fore fuglene. På tavlen står det navn og telefonnummer du kan ringe hvis du observerer en uvanlig art på plassen. Foringsplassene driftes av de respektive lokallagene i NOF. Tiltaket er visstnok det første i sitt slag, og har skapt et stort engasjement blant barnehager, skoler og publikum forøvrig i området. Kunnskapen omkring arter og leveområder har økt, og det forventes et økt engasjement for å ta vare på leveområdene og den verdien dette representerer. Dette kan bli viktige faktorer i forbindelse med f.eks. framtidige byutviklingsplaner i Levanger, eller videre utvikling i tilknytning til industri/næringsområder på Verdal. Når man har kunnskap om mangfoldet av arter og det er skapt et engasjement omkring dette, vil sjansen for at områdene blir tatt vare på øke. ◆ Innenfor temaet bærekraftig naturbasert reiseliv har det vært gjennomført flere tiltak i løpet av året. Det har vært holdt kurs og produktverksteder for aktører som ønsker å utvikle produkter og aktiviteter knyttet til naturverdier og naturopplevelser. ◆ Rovdyropplevelser arrangerte en konferanse med tema "rovdyr i opplevelsesnæring" hvor det kom 64 deltakere fra hele landet. Konferansen fokuserte tydelig, gjennom bruk av eksempler fra andre deler av verden, på at bærekraftig naturbasert reiseliv fremmer bevarelsen av karismatiske og trua dyrearter. Konferansen var begynnelsen på å skape en ny holdning til rovdyrene i Nord-Trøndelag og til at disse kan bli trekkplaster som skaper ny næring og gir positiv lokal identitet. Med så bred deltakelse ble nye nettverk dannet. Med både aktører, politikere, destinasjonsselskap, regionale og nasjonale myndigheter m.fl. til stede, vil man stå mer samlet i framtidige mobiliserings- og utviklingsprosesser lokalt. ◆ Produktutvikling av rovdyropplevelser både i Namsskogan Familiepark og i Lierne nasjonalparksenter har formidling av naturkunnskap som et viktig element. Dette bidrar til bevissthet og forståelse rundt betydningen av vern og bærekraftige produkt. ◆ Naturkunnskap og kunnskap om rovdyr er også temaet for rovdyrskolen som holdes for 5. klassene og 7. klassene i fylket. 5. klassene drar til Namsskogan familiepark for å få grunnleggende kunnskap om rovdyr i parken. I 7. klasse får de samme elevene anledning til å delta på rovdyrskole i Lierne nasjonalparksenter med et mer praktisk fokus - hvor de bl.a. er ute på sporleiting. Miljøvernaveilingen hos fylkesmannen finansierer transporten. ◆ Informasjonen som bygges opp på Destinasjon Dørga vil bidra til at de som ferdes i fjellet får økt forståelse for mangfoldet i sårbare fjellområder gjennom illustrasjoner,
--	---

	informasjon og interessante fortellinger.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Prosjektet rapporterer om mye fokus på forankring av prosjektet og formidling av verneverdier, økt tilrettelegging og informasjon. Økt kunnskap og forståelse for verneverdier gir bedre ivaretagelse av naturarven. Økt fokus og tilrettelegging for bærekraftig næringsutvikling hindrer forringelse av naturarven.

6.3 Hovedmål II: Kunnskap og formidling

6.3.1 Kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak

Kunnskapsutvikling og formidling er sentrale målsetninger i Naturarven som verdiskaper. I den forbindelse er det i rapporteringen stilt spørsmål om hvilke kunnskapsutviklingstiltak som har vært gjennomført i 2011. Oversikten i Tabell 19 viser at det samlet sett gjennomføres et bredt spekter av kunnskapsutviklingstiltak. Hovedtyper av kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak som gjennomføres er som følger:

- ◆ Gjennomføring av fagsamlinger rettet mot både bredere og mer avgrensede målgrupper
- ◆ Gjennomføring av temakvelder/fagdager/tematurer
- ◆ Utarbeidelse av faktaark, plansjer, skilt, håndbøker, fagbøker og annet informasjonsmateriell
- ◆ Etablering av informasjonssider på internett
- ◆ Arrangering og deltakelse på seminarer og konferanser
- ◆ Sammenstilling av faglitteratur
- ◆ Gjennomføring av registreringer, kartleggingstiltak og analyser
- ◆ Presentasjoner av prosjektet i ulike fora
- ◆ Etablering og gjennomføring av ulike kurs, også kompetansegivende kurs
- ◆ Deltakelse i FoU-prosjekter
- ◆ Bruk av coacher i arbeidet med produktutvikling
- ◆ Etablering av produktverksteder
- ◆ Utarbeidelse av undervisningsopplegg i grunnskolen
- ◆ Arrangering av konferanser
- ◆ Bruk av media
- ◆ Etablering av utstillinger

Kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak er et selvstendig mål i programmet. Samtidig som kunnskapsutvikling blant prosjektdeltakerne og blant målgruppene som prosjektene retter seg mot, også er viktig for å nå målsetninger knyttet til bred verdiskaping som ressurs for utvikling av livskraftige lokalsamfunn. Inntrykket er at fokuset på kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak er økende siden forrige rapportering. Vi har også tidligere sett at gjennomførte tiltak som ikke har vært en del av prosjektplanen, retter seg mot tiltak knyttet til kunnskapsutvikling og forankring. Dette er også et uttrykk for at behovet for slike tiltak i utgangspunktet har vært undervurdert.

Tabell 19 Kunnskapsutviklingstiltak som er gjennomført i 2011.

Hovedprosjekt	Kunnskapsutviklingstiltak
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er gjennomført to fagsamlinger for bedriftene. BirdId er etablert og satt i drift med 60 fulglearter, og det er utarbeidet 10 faktaark. Man har startet på arbeidet med etablering av infrastrukturside for fugleturisme www.finnmarkbirding.no . Bedriftsrepresentanter har deltatt på eksterne seminarer og besøk til eksperter innen tilrettelegging for fuglefotografering av ørn. Man har et ambulerende bibliotek som sendes mellom bedriftene. Bedriftene mottar fagbøker på fagsamlingene.
Sykkelturisme i Nordland	
Vidda Vinn	Prosjektet er presentert i ulike sammenhenger lokalt/regionalt. Det er gjennomført kurs i steinsetting.
Villreinen som verdiskaper	Når det gjelder "Informasjon knyttet til villrein ved Høvringen og Venabu" har dette vært en del av et FOU prosjekt hvor Østlandsforskning og Gudbrandsdalsmusea har vært involvert. Her legges det opp til at resultatene også skal bidra til å øke reiselivets verter sin kunnskap og kompetanse innen tematikken. Når det gjelder Norsk villreinsenter har naturveilederne vært på kurs i metodeutvikling og en av dem har startet på utdanning innen pedagogikk. Fagkonsulentene har vært på Svalbard i forhold til erfaringsutveksling.
Skatter for fremtiden	Prosjektet har gjennomført temakvelder, temadager, tematurer og utarbeidet faktaark.
Mellom fjell, fjord og folk	Det vises til tidligere svar (Tabell 14 og Tabell 16)
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Det er utarbeidet to kvartærgeologiske rapporter fra to av delprosjektene. Det er startet arbeid med innsamling av historisk materiale ved to andre prosjekt.
Sørnorsk Kystnatur	Det er gjennomført diverse informasjonstiltak og presentasjoner. Nordbergkonferansen er arrangert to ganger, og det er gjennomført studietur. Prosjektet har vært involvert i utforming og kvalitetssikring av nye plansjer til RAMSAR områdene. Landscape ambassadors workshop - læring og utvikling, er gjennomført i samarbeid med UMB. En internasjonal studentgruppe opererte på Lista over to uker, og intervjuet grunneiere, lokalbefolkning, vernemyndigheten og kommunen. Rapport ble fra dette levert høsten 2011. Rapporten er publisert på Farsund kommunes nettsider.
Kystarven	Prosjektet har registrert naturtyper og sjøfugl. Det er utarbeidet en plattform for etablering av en naturveilederstilling for kysten av Sogn og Fjordane. Det er foretatt innsektregistreringer på Værlandet og i Solund, og gjennomført kurs i lyngbrenning. Prosjektet har satt i gang en pollenanalyse av jordlaget i Sørværet Naturreservat, og gjennomført systematisk kartlegging og registrering av tilført søppel i Sørværet Naturreservat og i randsonen til reservatet. Prosjektet har informert etablerte og potensielle sauebønder om utfordringene med å holde villsau eller annen utegangersau. Man har utarbeidet et eget sauekurs for lærere som ønsker å bruke sauen som innfallsvinkel i undervisninga.
Økosystem Dokkadelta	Det er gjennomført temakveld om slåttemark for grunneiere. Torpa ungdomskole har vært med på skjøtsel av orkidémyr. Det er gjennomført undervisning for 350 skoleelever i våt-

	mark. Man har hatt utstillinger og erfaringstiltak i deltaet som har vært godt besøkt. Man har arrangert fugleturer og orkidéturer med naturveileder, og det er foretatt registreringer av naturtyper og arter.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Prosjektet har klargjort og gjennomført prøvekurs i vertskap. Man har innhentet artikler og ca. 40 bøker fra ledende miljøer rundt markedsføring av natur- og kulturarv, ledelse av bærekraftig reiseliv, ledelse og utvikling av naturbaserte attraksjoner, utvikling av besøksstrategier for nasjonalparker og naturbaserte attraksjoner og økonomisk utvikling rundt nasjonalparker/verneområder. Prosjektleder er i startfasen på utvikling av en fagbok, en håndbok i besøksstrategier og en håndbok i utvikling av naturbaserte attraksjoner. Disse er ment til bruk i områdene rundt Dovrefjell og andre prosjekter i programmet.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken har gjennomført bygdevertkurs og videreutviklet dette med tanke på et kompetansegivende alternativ. Det er også utviklet et tilpasset kurs rettet mot reiselivsvirksomheter (førstelinetjenesten): "Aurlandsmodellen" et kompetansegivende pilotkurs (15 stp.) i "Stadbasert entreprenørskap og læring".
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Tundra schoolnet er etablert som et samarbeid med Universitetet i Tromsø. Lærere i grunnskolen i de fire kommunene er samlet i et nettverk. Det utarbeides undervisningsopplegg i samarbeid med lærerne som gjør at elever i grunnskolen kan lære om tundraøkologi og forskning på Varangerhalvøya. Det er gjennomført en mulighetsstudie som har samlet unik kunnskap om hvordan man kan tilrettelegge for fuglekikkeropplevelser på Varangerhalvøya.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Magasinet Magisk ble utgitt for andre gang i 2011. Denne gangen ble det distribuert til alle husstander fra Mo i Rana til Trondheim, til sammen 101.000 husstander. I tillegg ble det trykket opp 4.000 eksemplarer til bruk på turistinformasjoner og arrangement hvor MOVOINN er representert. Målet med Magasinet er at både tilreisende og fastboende i Midt-Norge skal bli bedre kjent med naturkvalitetene i området, og få kunnskap om noe av det som foregår innenfor naturbasert reiseliv i regionen. Etter en oppsummering av erfaringene så langt, mener styringsgruppen at det er fornuftig å se på alternativ kunnskapsformidling i 2012. Trykk og distribusjon av papirmagasin koster mye penger. Det vurderes som sannsynlig at man for det samme beløpet kan få mye mer igjen ved å f.eks. produsere små filmklipp og lysbildeserier. Dette vil kunne gi et mye større nedslagsfelt, også internasjonalt. Det er vist til små filmklipp fra området som er lagt ut på YouTube, som har hatt 20-30 000 treff. Det er etablert et nytt delprosjekt "Bærekraftig naturbasert reiseliv" i 2011. Formålet har vært å hjelpe aktører med produkter/aktiviteter innenfor temaet bærekraftig naturbasert reiseliv med den økonomiske verdiskapingen. Prosjektet erfarer at dette ofte er den mest kritiske faktor for små reiselivsbedrifter. Alle delprosjektene i MOVOINN skal nyte godt av erfaringene som høstes gjennom dette delprosjektet. Delprosjektet har underveis tatt navnet "Wild Norway" og har allerede høstet mange, gode erfaringer. Prosjektet benytter allerede etablerte aktører innenfor spesielle nisjer som coacher for

	nye aktører som vil utvikle produkter inn mot både det nasjonale og det internasjonale markedet. Dette har igjen ført til nye samarbeidskonstellasjoner og nye produktmuligheter som kan utvikles kommersielt fram i tid. Gjennom produktverksted samler Wild Norway aktører for å bli kjent med hverandre, og diskutere produktidéene sine med hverandre og erfarne coacher, og derigjennom stå bedre rustet til å utvikle produkter i tråd med det markedet ønsker. Det er utviklet et godt internasjonalt kontaktnett, delprosjektet har deltatt på en internasjonal messe for bærekraftig opplevelses-turisme (ATTA) og det er etablert tett kontakt med både Trøndelag reiseliv og Norsk Økoturismeforening. Samarbeidet med disse aktørene anses som svært viktig videre i prosjektperioden. Målet er at Norsk Økoturisme og Wild Norway kan samhandle under Adventure Travel World Summit i Sveits i oktober 2012. I forbindelse med deltakelsen på ATTA ble det etablert et nettsted - www.wild-norway.com - som har gitt trønderske adventure-produkter og prosjektet et internasjonalt utstillingsvindu. Ellers vises til at de fleste tiltak i prosjektet omfatter både kunnskapsutvikling og tiltak for å bedre ivaretagelsen av naturarven. MOVOINN har også vært representert ved flere andre, store konferanser som man mener har hatt relevans for arbeidet i prosjektet. Den siste var konferansen på Røros om "Bærekraftige destinasjoner". Birdwatching Trondheimsfjord har deltatt på Nordbergkonferansen med foredrag om prosjektets arbeid for å utvikle fugleturismen rundt Trondheimsfjorden. Delprosjektet har også tatt initiativ til å samle alle fugleprosjektene under Naturarven i et eget nettverk, "Birdwatching Norway". Det sørsamiske prosjektet på Snåsa tok i februar 2011 imot 35 elever og 15 lærere fra videregående skoler i Spania, Belgia, Tsjekkia og Olav Duun videregående skole i Namsos. Dette var gjennom et EU-prosjekt "Utopia". Her fikk søstrene Wilks sammen med Bernt Arvid Jåma i "Rein og Godt" fin anledning til å praktisere både kunnskapsformidling og servering av samisk tradisjonsmat som de har jobbet med gjennom Naturarven. Besøket fikk behørig omtale i lokalavisene. Søstrene Wilks har laget flere formidlingskonsepter gjennom Naturarven. Som eksempel kan nevnes "Samisk eldreomsorg i norsk institusjon", "Samiske barns oppvekst i reindrift", "Duedtie - fra tradisjon til ny design". De har også laget og prøvd ut fire forskjellige kursopplegg bl.a. innenfor mønsterkonstruksjon og tradisjonssøm. Søstrene Wilks har gjennom Naturarven hatt anledning til å jobbe tett opp mot Visit Sapmi. Her har de laget en utstilling som viser hvordan en med kulturtradisjonen som utgangspunkt kan få til nyskaping og næringsutvikling. Den samiske kulturarven er basert på naturkunnskap. Det er laget en temautsilling med utgangspunkt i arven fra Madterahka - urmoderen i samisk mytologi. Den viser hvordan kunnskapen gir liv til ny design av produkter. Utstillingen består av kunsthåndverk, klesdesign, poesi og billedkunst. Utstillingen er et samarbeid mellom tre kvinner Wilks i Norge og tre kvinner Tapio i Sverige. Det er en vandereutstilling som skal vises både i Norge og Sverige (sommeren
--	---

	2012 er den å se på Saemien Sijte på Snåsa.) Destinasjon Dærga har laget ferdig "Reinens kalender" og beskrevet de 8 årstidene innenfor reindriften. Plakat og informasjon skal settes opp bl.a. på den temabaserte naturstien på Dærga sommeren 2012. MOVOINN har kontakt med en student på naturforvalterlinjen på Høgskolen i Nord-Trøndelag som ønsker å skrive bacheloroppgave på temaet rovdyropplevelser. Studenten har tidligere en bachelor fra reiselivsfag. Dette er et interessant spor å følge, og vedkommende ble bl.a. invitert til konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen" for å bli bedre kjent med prosjektet og deltakerne. Dette er også et viktig tiltak for kunnskapsutvikling.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Prosjektet har gjennomført vertskapskurs på Geilo, blåisdag for skoleelever i Jondal, rådyrtråkket i Lom, nasjonalparkinformasjon på bedrifter i Lom, nasjonalparkmagasinet på Geilo, infotavler i Vingelen, og "visitor point" på Storlsett.

Selv om det drives mye kunnskapsutviklingstiltak i prosjektet, er det foreløpig få prosjekter (kun to) som sier at de har utarbeidet et opplegg for å sammenstille og formidle kunnskap, erfaringer og resultater fra prosjektet. Det er imidlertid sju prosjekter som sier at de har dette under arbeid. Samlet sett er dette to flere enn i 2010. Det informeres på ulike måter, men flere har løsninger hvor det formidles via internett, faktaark, håndbøker og husstandsaviser. Åtte prosjekter sier at de bruker sosiale medier i formidlingsarbeidet. Alle disse bruker Facebook og to prosjekter bruker blogg.

Dersom man skal gjennomføre et målrettet formidlingsarbeid, er det viktig å være bevisst hvilke målgrupper man retter seg mot. Flesteparten av prosjektene har utpekt spesielle målgrupper med tanke på formidling og kompetanseheving (jf. Tabell 20). I 2010 var det elleve prosjekter som hadde pekt ut slike målgrupper. I 2011 er det dette tallet økt til tolv. Målgruppene som trekkes fram i er stor grad sammenfallende med forrige rapportering. En del av formidlingsarbeidet går på å informere om og skape bevissthet om kvaliteter og verdier til et bredt spekter av målgrupper, både reiselivsaktører, andre næringsaktører, grunneiere, skoler og besøkende. Mange tiltak dreier seg om ulike former for kurs for å øke kunnskapene om naturarven og opplæring i forhold til hvordan kvaliteter knyttet til naturarven skal formidles. Utvikling av en god vertskapsrolle vil være av avgjørende betydning for alle prosjekter som retter seg mot reiselivet på en eller annen måte. Flere har kurs for lærere og involverer elever i konkrete tiltak. Det siste er tiltak som er viktig som et ledd i realisering av langsiktige målsetninger. I mange av prosjektene er formidlingsaktivitetene rettet mot aktører lokalt i områdene, og hvor målet er å styrke kunnskapene og kompetanse som grunnlag for å bruke naturarven som grunnlag for verdiskaping og utvikling. I prosjektet i Nord-Trøndelag har man, gjennom delprosjektet "Wild Norway" spesielt rettet blikket mot utenlandske turoperatører innenfor adventureturisme. Formidling og kompetanseheving har derfor vært konsentrert om lokale reiselivsaktører og turoperatører både nasjonalt og internasjonalt. Dette dreier seg om en samlet markedsføring og profilering av mindre bedrifter som baserer seg på naturbaserte reiselivsopplevelser i regionen. Erfaringene fra dette prosjektet vil være av spesiell interesse for arbeidet med økonomisk verdiskaping også for de andre prosjektene som er med i programmet.

Tabell 20 Målgrupper og formidlingskanaler

Hovedprosjekt	Målgrupper og formidlingskanaler
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Viktige målgrupper er de ansatte i turistbedriftene som trenger kompetanseheving. Prosjektet har fokusert på dette bl.a. gjennom arbeidet med BirdId. Ellers oppfordres det til individuelt tilrettelagt kompetanseutvikling der det finnes interesse og kapasitet.
Sykkelturisme i Nordland	
Vidda Vinn	Viktige målgrupper som trekkes fram er innbyggere i kommunene som ser en framtidig næringsvei innen guiding, eksisterende reiselivs/guidebedrifter, offentlig ansatte som arbeider med reiseliv og barn og unge. Hyttefolk, innbyggere og turister er viktige målgrupper for formidlingen langs turveiene. De viktigste formidlingskanalene for å nå disse er e-post, annonser eller artikler i lokalavisa med informasjon om tilbud og kurs i regi av delprosjektet Guidekorps Øvre Telemark. Facebook-gruppa til Vidda Vinn er også en viktig formidlingskanal.
Villreinen som verdiskaper	Når det gjelder målgrupper for formidling er barn og unge valgt som hovedfokusgruppe. I forbindelse med tiltakene på Høvringen og Venabu er det spesifikt tatt utgangspunkt i de turistkategoriene som allerede bruker området for å styrke tilbudet til disse. Målsetningen er m.a. både å øke besøket gjennom flere tilbud og å øke kvaliteten på oppholdet for de som allerede bruker bedriftene. I forhold til kompetanseheving er det fokus mot reiselivet og deres vertskapsrolle. Det innebærer at reiselivets førstelinjetjeneste/vertene skal få en økt kompetanse i forhold til villrein, villreinfangst, naturmiljø og verneformål.
Skatter for fremtiden	Viktige målgrupper er skoler, lokalbefolkningen og næringsaktører.
Mellom fjell, fjord og folk	
Folgefonna - vandring fra fjord til fonn	Viktige målgrupper er barn og unge, innbyggerne generelt og tilreisende. Informasjonskanalene omfatter i hovedsak skilting og utarbeiding av skriftlig informasjonsmaterieil
Sørnorsk Kystnatur	Delprosjektene dekker ulike målgrupper (reiselivsaktører, andre næringslivsaktører og grunneiere). Formidlingskanaler er konferanser, kurs, workshops, lokalaviser og internett.
Kystarven	Skoleelever er en viktig målgruppe som nås gjennom involvering i aktiviteter (fugletelling, søppelrydding og løyperydding med mer). Videre er det tilbud om kurs for lærere (sauen i undervisninga). Facebook, Norsk Sjøfuglsenter, Naturskulen på Værlandet og Norsk Kystkulturakademi i Solund er viktige formidlingskanaler. Sauebønder er målgruppe som nås gjennom målrettet kursing om villsauhold, lyngbrenning mm. Informasjonen blir spredd gjennom landbrukskontorene og faglagene. Videre er det etablert kurs for turistverter som fokuserer på utvikling av vandreturisme og naturformidling. Det er også kurs i matlaging basert på villsau, samt kurs i å lage opplevelsesprodukter av villsau. Prosjektet benytter reiselivsorganisasjonene til å nå ut med informasjon. For lærere er det holdt sauekurs på Norsk Kystkulturakademi og naturfagkurs på Naturskulen på Værlandet. Informasjon blir også spredd

	gjennom Skuleregion HAFS og rektormøte i Skuleregion HAFS.
Økosystem Dokkadelta	Viktige målgrupper er grunneiere, skoler, hyttefolk og reiselivsbedrifter. Det er utarbeidet infohefter, kart over erfaringsstoler og opplegg for naturveiledning. Lærere som kursenes sertifiseres. Det drives veiledning i erfaringsfelt og den viktigste formidlingskanalen er naturveiledere.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Viktige målgrupper er bedrifter rundt Dovrefjell, reiselivsorganisasjoner rundt Dovrefjell, kommunene rundt Dovrefjell, Dovrefjell nasjonalparkstyre og andre prosjekter i verdiskapingsprogrammet.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Viktige målgrupper er eksisterende og framtidige partnere, barn og unge og bosatte i og rundt Verdsarvparken. Parken har et spesielt fokus på utvikling av det verdiskapende møtet mellom fastbuende/bygdevertar og gjester. Barn/unge er målgruppe som nås gjennom deltakelse i forbindelse med gjennomføring av skjøtselstiltak, skilting mv. Prosjektet samarbeider med skolene og formidler informasjon gjennom egen nettside www.naroyfjorden.no og Facebook. Videre gjennomføres det kurs, arbeidsverksteder, seminarer, informasjonsmøter, partnernøter og parkmøter. Det er utarbeidet informasjonsbrosjyre, turbok (Opptur Nærøyfjorden) og turkart.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Alle innbyggere i Midt-Norge har vært målgruppe for utgivelsen av magasinet Magisk. Barnehager og skoleklasser har vært viktigste målgruppe for etablering av foringsplasser for fugl på Levanger og Verdal. Skoleelever er målgruppen for pedagogisk opplegg med natursti på Soria Moria Camping på Verdal. Skoleelever er også målgruppe for rovdyrskole i Namsskogan Familiepark (5. kl) og Lierne nasjonalparksenter (7. kl). Kursene i regi av søstrene Wilks retter seg mot målgruppen sørsamer. I 2011 har prosjektet gjennom "Wild Norway" spesielt rettet blikket mot utenlandske turoperatører innenfor adventureturisme. Formidling og kompetanseheving har derfor vært konsentrert om lokale reiselivsaktører og turoperatører både nasjonalt og internasjonalt. Formidlingskanalen er her i hovedsak www.wild-norway.com samt personlig kontakt gjennom bl.a. møter og messedeltakelse.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Viktige målgrupper er næringsdrivende og innbyggere. Viktige formidlingskanaler har vært aviser og kurs.

I og med at økt kunnskap om naturarven er en selvstendig målsetning i programmet, er det i 2011 og stilt spørsmål om på hvilken måte naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs (jf. Tabell 21). Vi ser at naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs på ulike måter. Naturarven har gjennom arbeidet i prosjektene i økende grad blitt en ressurs for kunnskapsutvikling gjennom ulike former for kurs og som ledd i utvikling av undervisningsopplegg i skoleverket. Videre har naturarven fått større betydning som formidlingsressurs i profilering og markedsføring av områder og tilbud. I og med at fokuset på

naturarven og kvalitetene knyttet til denne har økt, ser vi også økt interesse for natur i eksisterende formidlingskanaler, f.eks. gjennom økt interesse fra media. Vi ser også eksempler på at nasjonalparksentrene får styrket sin rolle som formidlingsaktør, at etterspørselen etter kunnskap om naturen øker, og at det er behov for bedre tilgjengeliggjøring av eksisterende informasjon, bl.a. når det gjelder forskningsformidling.

Videre ser vi også at naturarven er en formidlingsressurs med tanke på lokal bevisstgjøring og mobilisering. I Dokka blir det f.eks. vist til at man i Land har hatt dårlig "selvtillit" i forhold til våtmarksnaturen som attraksjonsverdi. Gjennom nye måter å formidle og oppleve naturarven i våtmarksområdene på, skapes økt bevissthet, eierskap og stolthet knyttet til verdiene og kvalitetene i egne områder. Dette er viktig som grunnlag for å sikre et balansert samspill mellom vern og bruk knyttet til framtidig utviklingsarbeid.

Tabell 21 På hvilken måte naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs.

Hovedprosjekt	Naturarvens betydning som formidlingsressurs
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	
Sykkelturisme i Nordland	I de sammenhenger hvor prosjektledelsen formidler og er i kontakt med media, legges det vekt på å formidle verdier og kvaliteter knyttet til naturarven. Prosjektet er bevisst på å gjenta det samme budskapet i ulike sammenhenger. Samtidig meldes det om at Nordland nasjonalparksenter har gjort en god jobb i formidlingen av prosjektet. Saltdal kommune har i større grad enn tidligere fokusert på at kommunen er nasjonalparkkommune, noe som videre har vært med på å synliggjøre at man er med i et verdiskapningsprogram.
Vidda Vinn	Naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs ved at landskap og naturmiljø er gjort lettere tilgjengelig for opplevelse.
Villreinen som verdiskaper	Ved Norsk Villreinsenter er naturarven som formidlingsressurs noe av kjernevirksomheten. Ved reiselivsbedriftene er dette kommet inn som en naturlig del av det arbeidet de nå gjør i forhold til å øke kvaliteten på egen formidling.
Skatter for fremtiden	Ved innsamling av tradisjonskunnskap omkring naturbruk bidrar prosjektet til å skape en forståelse for hvor viktig det er med bærekraftig og skånsom bruk av vår naturarv. Skal vi i fremtiden også kunne høste av naturen må vi ha kjennskap til dens sårbarhet.
Mellom fjell, fjord og folk	Naturarven er brukt mer som formidlingsressurs gjennom, bygdevertskurs, naturskolen, aktivitetskurs, naturfotoprojekt, ny merking og gradering i heile kommunen. I alle disse tiltakene blir naturarven formidlet på en ny måte, enten i kraft av å være nyskapende eller i kraft av å nå ut til nye målgrupper.
Folgefonna - vandring fra fjord til fonn	Naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs gjennom tilføring av økonomiske ressurser til gjennomføring av ulike tiltak og formalisering av samarbeidet med forsknings- og undervisningsmiljø.
Sørnorsk Kystnatur	Det synes å være en økende lokal oppmerksomhet og stolthet knyttet til den lokale naturarven. Dette registreres bl.a. gjennom økende hyppighet av oppslag om natur i lokalavisene.
Kystarven	I vandreprosjektet blir kystnaturen trukket fram som selve grunnen til å komme til Vestlandet nord for Bergen. Gjennom oppslag og annonsering i Trail Magazine formidler prosjektet

	dette til det britiske markedet. Samspeilet med Norsk Sjøfuglsenter har satt fokus på sjøfuglen som en spesiell, men hardt pressert ressurs i vårt område. Kystlyngheiene opplever et stadig sterkere fokus, og aktivitetene som blir satt i gang, f.eks. i Solund og i Sørværet, trekker fram kystlyngheia som en unik kvalitet i området. For framtiden venter prosjektet at Kystlyngheia kan bli en profilbygger for de ytterste kystområdene i regionen.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet hevder at Landregionen har generelt lav "selvtillit" til naturarvens attraksjonsverdi i området. Vassdragsnatur og våtmark oppleves nasjonalt å ha lav status både som reiselivsmål og i formidlingssammenheng. Kommunene har gjennom prosjektet fått en bevissthet om sin naturarv og vassdragsnaturen i Land. Naturarven i Land får plutselig nasjonal oppmerksomhet. Lokalbefolkningen i Land blir stolte over bildene som vises fra iskunsten i "deres" Dokkadelta. Kommunene har blitt bevist på at de trenger kompetanse for å utvikle naturarven og er villig til å investere i det.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Når naturarven blir fokusert og synliggjort, og forståelsen for hvor flott og attraktivt området er, så øker etterspørselen blant både bedrifter og kunder.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken sin visjon uttrykt i Parkplanen er at <i>"Verdsarvparken skal utvikle eigarskap til landskaps- og kulturverdiane og aktivt fremje internasjonale verneverdiar gjennom lokal økonomisk, kulturell og identitetsmessig utvikling"</i>. Natur- og kulturarven er allerede en sentral ressurs i park-samarbeidet generelt og i formidlingsarbeidet spesielt. Fokus på naturarven er i stor grad innbakt i det daglige arbeidet enten dette skjer gjennom direkte møter, presentasjoner, nettsider, brosjyrer, infotavler, kurs- og møtevirksomhet, strategiseminar mv.
Varnjargga - Varenkin-niemi- Varangerhalvøya	Prosjektets tiltak har bidratt til at media i større grad skriver om naturverdier i regionen.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Gjennom Wild Norway har prosjektet i 2011 gått opp nye veier i forhold til å utvikle det kommersielle potensialet i delprosjektene samt i andre nettverk innenfor bærekraftig naturbasert reiseliv. Arbeidet har hatt spesielt fokus på internasjonalisering av naturbasert reiseliv i Trøndelag. Prosjektet har etablert Wild Norway, noe som har blitt svært godt mottatt både blant utøvere og øvrige samarbeidspartnere. Delprosjektet skal i løpet av våren 2012 finne en fornuftig vei for det videre arbeidet. Dette må skje i nært samarbeid med Trøndelag reiseliv og andre sentrale aktører. Wild Norway ble før jul invitert av IN Nord-Trøndelag til et eget møte med reiselivsdirektøren i Innovasjon Norge for å fortelle om prosjektet og hvilke tanker prosjektet har om arbeidet og den videre satsingen. Det ble et konstruktivt møte med mange gode innspill. Tilbakemeldingene var så positive at prosjektet mener det er riktig å videreføre arbeidet: "Wild Norway er det norske reiseliv skal være i framtiden" (IN). Det har i løpet av prosjektperioden vært aktiv kontakt med operatører i det internasjonale markedet for bærekraftig opplevelsesturisme. Tilbakemeldingene fra utenlandske turoperatører viser at vi sitter på naturressurser og muligheter som kan få stor betydning for lokalt reiseliv hvis arbeidet gjøres riktig. Markedet for sustainable tourism - og ekte, autentiske opplevelser øker. Alt dette bidrar til at naturarven får status som noe mer enn en sak for

	"naturvernere og miljøaktivister", og at langt flere innser at dette er en verdifull, men knapp ressurs, som kan bringe inntekter til regionen om den forvaltes riktig og godt. Gjennom delprosjektet om Sørsamisk kultur og tradisjon har det vært en økende profilering. Forståelsen for samisk kultur og tradisjon vil forhåpentligvis øke i takt med kunnskapen. Dette kan ha betydning både i spørsmål knyttet til arealforvaltning, rovdyrpolitikk m.v. Det at man blir bedre kjent med hverandre kan også virke konfliktdependende på sikt.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Formidling av naturarvens verdier, spesielt nasjonalparker, er et vesentlig innsatsområde i prosjektet. Lokale kvaliteter og særpreg, og da nærhet til større vernede naturområder er bidrag til stolthet, engasjement og fellesskapsfølelse, og et viktig mål for verdiskapingen i nasjonalparklandsbyene.

6.3.2 Mediedekning

Mediedekning er viktig for å synliggjøre og skape oppmerksomhet og engasjement rundt prosjektarbeidet. Alle prosjektene har hatt oppslag i lokale/regionale medier, men antallet varierer naturlig nok betydelig mellom prosjektene. Samlet sett rapporteres det om 132 oppslag i lokale og regionale aviser, men det er da ett prosjekt som ikke har oversikt over dette. Ti prosjekter rapporterer om til sammen 31 oppslag i radio, fem rapporterer om 8 TV-innslag, og åtte prosjekter rapporterer om 11 oppslag i nasjonale aviser. Sammenlignet med situasjonen i 2010 synes omfanget av oppslag i lokale og regionale aviser å ligge noenlunde på samme nivå. Det har vært en viss økning av oppslag i radio og TV. Innslag i nasjonale aviser synes å ha gått noe ned. Dersom media skal fungere som en god kanal for formidling og profilering av prosjektene, er det viktig å ha en strategi for mediehandling. Dette er et tema som også er belyst i forbindelse med de nasjonale nettverkssamlingene.

Tabell 22 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2011.

	Radio	TV	Nasjonale aviser	Lokale og regionale aviser	Internett
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	1	1	1	1
Sykkelturisme i Nordland	1	0	1	1	1
Vidda Vinn	0	0	1	1	1
Villreinen som verdiskaper	1	1	1	1	1
Skatter for fremtiden	0	0	0	1	0
Mellom fjell, fjord og folk	1	0	0	1	0
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	0	0	0	1	0
Sørnorsk Kystnatur	0	0	0	1	1
Kystarven	1	0	0	1	0
Økosystem Dokkadel-ta	1	1	1	1	1
Område- og trafikkutvikling rundt Dovre-	1	1	1	1	1

fjell					
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	1	0	0	1	1
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	1	0	0	1	1
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1	1	1	1	1
Norges Nasjonalparklandsbyer	0	0	1	1	1
Sum	10	5	8	15	11

6.3.3 Kompetansebehov

Utviklingsprosjekter med fokus på ulike former for verdiskaping og med involvering av et bredt spekter med aktører, innebærer også behov for og tilgang på et bredt spekter av kompetanse. At dette er tilfellet, bekreftes også av Tabell 23, hvor hovedprosjektene har angitt ulike former for kompetansebehov i 2010 og 2011. Det er verdt å merke seg at de områdene med minst kompetansebehov i 2010 var etablererkompetanse og markeds- og salgskompetanse. Det synes å være noe økende behov for slik kompetanse i 2011. Dette har sannsynligvis sammenheng med at flere prosjekter i den første fasen av prosjektet i større grad har vært opptatt av mer infrastrukturpregede prosjekter med vekt på kartleggings- og tilretteleggingstiltak. Etter hvert som det er økende fokus på produktutvikling og økonomisk verdiskaping, er det naturlig at behovet for etablererkompetanse og markeds- og salgskompetanse blir mer synlig. Ellers er det verdt og merke seg at kompetansebehovet ikke avtar etter hvert som prosjektene går sin gang.

13 av hovedprosjektene rapporterer om at de har hatt samarbeid med spesielle kompetanseinstitusjoner i 2011. Dette er samme antall som i 2010. Tabell 23 gir en oversikt over hvilke institusjoner dette gjelder. Flere av prosjektene har et omfattende samarbeid med ulike kompetanseinstitusjoner, og det virker også som flere av prosjektene har utvidet samarbeidet siden 2010. Kompetanseinstitusjonene er viktige med tanke på å tilføre kunnskap, mens også med tanke på å generere og formidle ny kunnskap, og som vil gagne prosjektene og utviklingsarbeidet på sikt.

Tabell 23 Kompetansebehov i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	Prosess/prosjektleder- kompetanse		Samhandlings- kompetanse		Kulturfaglig kompetanse		Naturfaglig kompetanse		Økonomisk kompetanse		Etablerer- kompetanse		Markeds- og salgskompetanse		Annet	
	2010	2011	2010	2011	2010	2011	2010	2011	2010	2011	2010	2011	2010	2011	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	0	0	1	1	0
Sykkelturisme i Nordland	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	0	0
Vidda Vinn	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	0
Villreinen som verdiskaper	1	1	0	0	1	1	1	1	1	0	0	0	0	1	1	0
Skatter for fremtiden	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0
Mellom fjell, fjord og folk	1	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	1	1	1	1	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0
Sørnorsk Kystnatur	1	1	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	1
Kystarven	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	0	1	1	1	0
Økosystem Dokkadelta	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	0	1	0	1	0	0	1	1	1	1	0	0	1	1	0	0
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0
Varnjargga - Varenkin-niemi- Varangerhalvøya	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	1	0	0
Norges Nasjonalpark-landsbyer	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	0

Tabell 24 Oversikt over spesielle kompetanseinstitusjoner som hovedprosjektene har samarbeidet med i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nordøstkompaniet i Vardø (fuglefaglig kompetanse og arkitektkompetanse knyttet til opparbeiding av skjul), Varanger samiske museum (innsamling av materiale på "Folk og fugl"), Horisont Varanger (skriving av teamhefter knyttet til de tre internasjonalt verneverdige områdene som ligger innenfor prosjektets geografiske område).	
Sykkelturisme i Nordland	Nordland Nasjonalparksenter, SALTIN (Næringshage i Saltdal).	Nordland nasjonalparksenter, Nordland fylkeskommune (Kulturminneavdelingen) og Nordlandsmuseet.
Vidda Vinn	Høgskolen i Lillehammer (kurs i interpretasjon), Norsk Villreinsenter/SNO (villreinkompetanse og naturveiledning), SNO (tilretteleggingsteam), Telemark Fylkeskommune – kulturminneavdelingen, Prokonsult AS (rådgiver offentlige innkjøp, anbudsdokument bygg og anlegg), landskapsarkitekt, Innovativ Fjellturisme.	Høgskolen i Lillehammer, NINA, Høgskolen i Telemark, Norsk Villreinsenter Sør, SNO naturveileder/oppsyn, Telemark fylkeskommune kulturminneavd., Fylkesmannens miljøvernavdeling, Kongsberg Prosjektservice (rådgiver bygg/anlegg og offentlige innkjøp).
Villreinen som verdiskaper	NINA + institusjonene i styret.	Arkitektfirmaet Snøhetta, NTNU, Gudbrandsdalsmusea, NINA, Universitetet i Tromsø, Oppland fylkeskommune, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo og Østlandsforskning.
Skatter for fremtiden		Det er knyttet kontakt til det svenske NAPTEK-prosjektet og til det nyoppstartede MONA-prosjektet i SNO
Mellom fjell, fjord og folk	Breheimsenteret.	Høgskulen i Sogn og Fjordane (prosjektleder har undervist i naturbasert reiseliv og Naturarvprosjektet for studenter på reiseliv og friluftsliv). Luster Vidaregåande Skule arrangerer bygdevertskurs i lag med prosjektet.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		Universitetet i Bergen og reiselivskontor.
Sørnorsk Kystnatur	Agderforskning (etablering av "Kunnskapsbase Lister" delprosjektet).	Universitetet for Miljø og Biovitenskap (UMB), Agderforskning, Lista fuglestasjon, NINA (innledende samtaler).
Kystarven	Norsk Landbruksrådgjeving i Sogn og Fjordane, Universitetet i Bergen, Lyngheisenteret på Lygra.	Bioforsk på Fureneset (felles fagmøte og faglig oppfølging på Kystlynghei), Vestlandsforskning i Sogndal (utvikling av open source sti-app for Sogn og Fjordane), Universitetet i Bergen (pollenanalyse i Sørværet, kurs i lyngbrenning, med mer.), Kystlyngheisenteret på Lygra (kurs i lyngbrenning).
Økosystem Dokkadelta	Fylkesmannen i Oppland, Høgskolen i Telemark, KunstKultur-Konzeption (Tyskland). Erfahrungsfeld Kassel (Tyskland). Er-	

	faringslære ved Walther Sigfried Hahn, NINA, M8, Gaia Arkitektene.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Miljøfyrårn/sertifisert miljøfyrårnkonsulent.	Høgskolen i Lillehammer, Europarc Consulting, Europarc Federation og BI.
Nærøyfjorden Verdsarv-park - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Aurland Naturverkstad AS, Vestlandsforskning Sogndal, Telemarksforskning, Sogn Jord- og Hagebruksskule i Aurland, Høgskulen i Sogn og Fjordane i Sogndal.	Campus Aurland (Aurland Naturverkstad, Sogn Jord- og Hagebruksskule), UMB, Telemarksforskning og Fossekall A/S.
Varnjargga - Varenkinnemi- Varangerhalvøya	Fylkesmannens miljøvernnavdeling, Universitet i Tromsø, Destinasjon Varanger, Bioforsk Svanhovd.	Universitet i Tromsø og Vadsø videregående skole.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Naturens Bästa og Svensk Ecoturismeforening (Sverige), HiNT, Rovdyrsenteret på Namsskogan, Järvzoo Interregprosjekt på fjellrev, Visit Sapmi Samernas Utbildningssentrum i Jokkmokk.	Naturens Bästa i Sverige, ATTA (Adventure Travel Trade Assosiation), Francis Ford Coppola Ecolodges, Responsible Travel, Travel Traders, Høgskolen i Nord-Trøndelag, Trøndelag Reiseliv, Innherred Reiseliv, Visit Sapmi, Proneo Verdal, Innovasjon Norge både lokalt og sentralt, Norsk Økoturismeforening, Fylkesmannen i Nord-Trøndelag (landbruk og miljø), Nord-Trøndelag Fylkeskommune.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Universitetet i Tromsø, Universitetet i Bergen.	Siste Skrik kommunikasjon AS.

6.4 Hovedmål III: Bred verdiskaping

Bred verdiskaping har et sentralt fokus i Naturarven som verdiskaper. Programmet skal synliggjøre hvordan naturarven kan være en ressurs for både miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping. Vi er i den forbindelse opptatt av både dokumentasjon av hver enkelt av verdiskapingsformene og vektleggingen og sammenhengen mellom de ulike formene for verdiskaping. Der som man skal lykkes med utviklingsstrategier forankret i bred verdiskaping, er det en forutsetning at man klarer å få til et gjensidig forsterkende samspill mellom de ulike formene for verdiskaping.

6.4.1 Miljømessig verdiskaping

I forhold til miljømessig verdiskaping har vi i rapporteringsskjemaet valgt å ha hovedfokus på hvilke miljømessige (fysiske) tiltak som har blitt gjennomført som kan bidra til å sikre naturverdiene på en bedre måte. Både i 2010 og i 2011 er det stilt spørsmål om det er gjennomført registrerings-, skjøtsels- eller andre typer forvaltningstiltak for å ivareta naturverdier i regi av prosjektet. Åtte av hovedprosjektene har svart ja på dette spørsmålet i 2010 og seks i 2011. Tabell 25 gir en oversikt over hvilke tiltak som er gjennomført, hvilke naturtyper og hva slags naturverdier det dreier seg om. Mange av tiltakene som gjennomføres i 2011 er videreføring av tiltak som var satt i gang i 2010. Flere av prosjektene har gjennomført ulike former for naturfaglige kartlegginger og registreringer. Noen har også gjennomført rydde- og skjøtselsprosjekter med formål å bevare og fremme både natur- og kulturlandskapsverdier på en bedre måte. For å kunne tilrettelegge og bruke naturverdiene på en måte som øker sannsynlighetene og mulighetene for at naturverdiene sikres og bevares, er det behov for kunnskap om de naturverdiene som finnes i områdene. Det er således naturlig at det er fokus på å skaffe seg oversikt over naturkvaliteter og naturverdier i en tidlig fase av prosjektene.

Tabell 25 Oversikt over registrerings-, skjøtsels- eller andre typer forvaltningstiltak i ulike naturtyper for å ivareta naturverdier i regi av prosjektet som er gjennomført i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	Tiltak og naturtyper 2010	Tiltak og naturtyper 2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er startet en prosess om geografisk valg av lokaliteter for tre tilrettelagte naturstier i kystnatur, frodig bjørkeskog og høgfjell. Det er også startet en prosess på å skaffe tillatelse til å tilrettelegge for begrenset turisme i et naturreservat (fuglefjell i Kongsfjordreservatet)	Det er gjennomført befaring av tilrettelegging for natursti i fuglefjell (Kongsfjord), i frodig bjørkeskog (Masjok) og i høyfjell (Tørrvatna). Det er startet kartlegging av fuglefaunaen i Tanamunningen - et 12 måneders prosjekt.
Sykkelturisme i Nordland	NINA har utført registrering av biologisk mangfold i Saltdal kommune. NVE har laget miljøplan for Saltdalselva, og det er startet registreringer av kulturminner langs sykkelstien.	
Vidda Vinn		
Villreinen som verdiskaper		
Skatter for fremtiden		
Mellom fjell, fjord og		

folk		
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		
Sørnorsk Kystnatur	Rapporten "opplev fugleliv på unike Lista" angir hvilke områder som man gjennom tiltak kan tilrettelegge for fugleturisme. Rapport på botanisk mangfold på Hanager. Registrering av botanisk mangfold.	Registreringsarbeid i forbindelse med konsekvensvurdering av spanlegg i Steinsvika.
Kystarven	Det er gjennomført fugletelling i enkeltreservat og på sjøen. Det er foretatt registrering av naturbeitemarker og kystlyngheiområde. Det er bestilt en komplett pollenanalyse for Sørværet Naturreservat. Videre har det blitt drevet systematisk beitesviing i Sørværet i samarbeid med Universitetet i Bergen. Det er også gjennomført omfattende ryddeaktivitet i Sørværet Naturreservat for å holde reservatet mest mulig fritt for søppel.	Vintertelling av Sjøfugl sammen med fylkesmannen i Sogn og Fjordane. Det er gjennomført lyngbrenning i Kystlynghei i samarbeid med Mons Kvamme frå UiB. Det er foretatt registrering av Naturbeitemarker i Solund og søppelrydding i Sørværet (naturreservat med våtmark, kystlynghei og myr). Lyngbrenning er gjennomført flere steder. Videre er det foretatt fugletelling på Rønseth (edellauvskog, NOF) og insektsregistrering i Sørværet og i Solund (Fylkesmannen).
Økosystem Dokkadelta	Det er utarbeidet skjøtelsesplan (Bjørnhaugmyr (orkideer)), foretatt registreringer av elvemusling i 7 vassdrag, registrering av bever, restaurering knyttet til Øktmyrene, registrering av fiskeslag i Økosystem Dokkadelta, utarbeidet fotodokumentasjon av fiskearter i Randsfjorden, igangsatt overvåkingsprogram for Dokkadeltaet naturreservat med resultater for 2010 og det er utarbeidet tiltaksplan for elvemusling i Lomsdalselva	Det er foretatt registrering av slåttemark, skjøtsel av to slåttenger med sjeggklokke og registrering av elvemuslinger. Det er påbegynt skjøtsel av Lomsdalsvassdraget som elvemuslingshabitat. Videre er det gjennomført skjøtsel av orkidémyr, skjøtsel av solblom og registrering av nattsommerfugler. Det er laget fotodokumentasjon av alle fiskearter i Økosystemet.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell		
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Det er gjennomført skjøtselstiltak knyttet til kulturlandskapet. Tiltakene er forankret i skjøtselplaner/forvaltningsplan. I dette arbeidet rapporteres det også om en betydelig innsats i forhold til motivering og samordning av innsats og økonomi fra en rekke aktører.	I all hovedsak er dette framhjelp av, tilrettelegging for, samt utføring av skjøtsel knyttet til kulturlandskapet. Tiltakene har fotfeste i skjøtelsesplaner/forvaltningsplan. I dette arbeidet ligger det og en ikke ubetydelig innsats i forhold til motivering for, og samordning av innsats og økonomi, fra en rekke aktører. Skjøtsel har fokus på tidligere beite- og slåttelandskap.
Varnjargga - Varenkiniemi- Varangerhalvøya		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-	Det vises til at reindriften driver kontinuerlig skjøtsel av kultur-	Det er gjennomført registrering av områder som er interessante med

Trøndersk natur	landskap ved at denne bidrar til å bevare både biologisk mangfold og trua dyrearter. På Tautra (Frosta kommune) skal det etableres en fugleobservasjonspost på Åbotneset. Ved å kanalisere fugleinteresserte besøkende til nordenden av Tautra vil sårbare områder på sørenden av øya bli avlastet og forhåpentligvis bedre ivaretatt. Dette anses både som et utviklingstiltak og (forhåpentligvis) et konfliktdempende tiltak.	hensyn til artsmangfold og tilgjengelighet: ♦ Ytteråsen, Elvran i Stjørdal - muligheter for fotoskjul på hønsenhauk ♦ Beitlandet gård i Stjørdal, muligheter for fotoskjul på skogsfugl m.m. ♦ Dalføre fra Flora til Hegra i Stjørdal kommune, kartlegging av mulige arter for guiding og foto ♦ Flere områder i Meråker med fokus på spill med dobbeltbekkasin
Norges Nasjonalparklandsbyer ²	Rydding av skog/vegetasjon rundt nasjonalparklandsbyen Lom	

Fysiske tilretteleggingstiltak for å øke tilgjengeligheten til naturområdene er også en viktig del av den miljømessige verdiskapingen. Både i 2010 og i 2011 har 13 av hovedprosjektene gjennomført tiltak for å øke tilgjengeligheten av naturverdier for publikum (jf. Tabell 26). Oversikten viser at flesteparten av prosjektene har jobbet med en eller annen form for tiltak som innebærer tilrettelegging av turstier og skilting for ulike formål. Målgruppene er som oftest lokalbefolkning og besøkende til områdene, men noen har et større fokus på bestemte målgrupper, f.eks. etablering av fotoskjul for fugletittere, etablere et bedre aktivitetstilbud for besøkende på bestemte destinasjoner og tilrettelegging for handikappede. Det er verdt å merke seg at formidling trekkes fram som viktig i flere av prosjektene, og at det er fokus på å legge til rette for økt tilgjengelighet samtidig som man søker å få til kanalisering utenom de mest sårbare områdene. Flere av tiltakene har også som formål å avdemppe og forebygge konflikter mellom ulike brukerinteresser. Dersom man lykkes med det, samtidig som flere tar naturen i bruk, er det også sannsynlig at bevisstheten om kvalitetene og verdiene i naturen øker. Økt forståelse for verdiene knyttet til naturarven er videre viktig for å skape oppslutning om vern av naturen. Dersom man klarer å legge til rette for økt bruk av naturen, samtidig som sannsynlighetene og mulighetene for å bevare viktige verdier knyttet til naturarven øker, har man bidratt til å nå viktige målsetninger i verdiskapingsprogrammet Naturarven som verdiskaper.

Tabell 26 Tiltak som er gjennomført for å øke tilgjengeligheten av naturverdier for publikum i 2010 og 2011. Hva slags tiltak er gjennomført, hvilke naturverdier det er fokusert på og hvem som er målgrupper.

Hovedprosjekt	Tiltak, naturverdier og målgrupper 2010	Tiltak, naturverdier og målgrupper 2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Tilrettelegging av tre forskjellige naturstier på ca 5 km hver. Hensikten er å legge til rette for besøkende fugleturister med merkede stier. Samtidig er stiene åpne for lokalbefolkning og attraktive for lokal opplæring/bruk. Prosjektet har an-	Etablering av naturstier. Målgruppene er fugleturister og lokalbefolkning (skole og innbyggere). Det arbeides med å tilrettelegge et stisystem i et fuglefjell i Kongsfjordreservatet. Målgruppen er betalende turister. Det kan

² Mangelfull rapportering for alle nasjonalparklandsbyene.

	modet Fylkesmannen om lov til å utrede opparbeiding av sti i Kongsfjord naturreservat (fuglefjell), hvor målgruppen er tilreisende fugleturister og tilretteleggeren er kompetente lokale bedrifter. Fylkesmannen støtter tiltaket og har sendt saken til DN.	også være aktuelt å ta med skolelever for å øke kunnskapen om naturverdien.
Sykkelturisme i Nordland		Prosjektet tilrettelegger selve hovedtraseen og deler av denne er ferdig. Den ene delen er langs Saltdalselva som er et verna vassdrag. I tillegg er det bygget en ny vei hvor man befinner seg langs tilhørende små elver som munner ut i hovedelva. Traseen går gjennom flere våtmarksområder og nært inntil Junkerdal nasjonalpark. Det vil bli satt opp formidlingslommer langs hele traseen. Målgruppen er alle som ønsker å benytte stien.
Vidda Vinn	Steinsetting av Solstien sommeren 2010 har på kort tid resultert i kanalisering av ferdsel til de mindre sårbare randområdene utenfor Hardangervidda nasjonalpark. Hardangervidda står i fokus, formidlingsopplegget langs stien er under utarbeidelse, men sannsynligvis vil både villreinen og sola være viktige naturverdier i formidlingsopplegget. Målgruppa er barnefamilier. Det arbeides også med å få til ei kobling mellom formidlinga langs stien og den naturlege og/eller kulturelle skolesekken.	Ved Falkeriset i Rauland er det etablert ny p-plass og foretatt steinsetting av sti. Naturverdiene omfatter et lett tilgjengelig høyfjellsområde og utsiktspunkt i tilknytning til områder med villrein og rikt fugleliv. Målgruppen er turister, hyttefolk og bygdefolk, spesielt barnefamilier. I tillegg er det arbeidet med tilrettelegging på to andre turveier.
Villreinen som verdiskaper	Opparbeidelse av sti og utsiktspunkt på Tverrfjellet, Hjerkin. Naturverdier: Høyfjell, villrein og moskus. "Naturrestaurering" og tilbakeføring av tidligere militært skytefelt. Målgruppe: Tilreisende og lokale. Tiltaket er gjort etter kriterier for universell utforming. Barn og ungdom, opplegg av naturveilederne.	Etablering av natur- og kultursti til Tverrfjellet (høyfjell, villrein og moskus). Utarbeidelse av guidemateriell og forarbeid til skilting ved Høvringen (høyfjell, villrein, jakt og fangst og botanikk). Målgruppe er hotellenes besøkende og lokalbefolkningen. Utarbeidelse av guidemateriell knyttet til Venabufjellet (villrein, jakt og fangst, botanikk og geologi) Målgruppen er primært besøkende ved Venabu høyfjellshotell.
Skatter for fremtiden		
Mellom fjell, fjord og folk	Natursti og utsiktspunkt (bre, dal og de nære ting). Målgrupper er besøkende og lokale. Klatrejungel for barn.	Prosjektet viser til tidligere svar om hva som er gjennomført under delprosjekt Infrastruktur. Fokusset ligger på nærturområdene til bygdene i kommunen og naturområdene som ligger mellom

		bygdene. Områdene omfatter primært skogsterreng og høgfjellsområder. Målgruppen er lokalbefolkning og tilreisende turister – på sykkel eller til fots. Tiltakene er i stor grad lavterskeltiltak med noen unntak (f.eks. røde og svarte vandreruter).
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Sikring av tilgang til jettegryter for publikum, som er av de største i Norge	Sikring og tilgang til store jettegryter i Rullestad der målgruppa er både lokalbefolkningen og tilreisende. Etablering av parkeringsplass i Bondhus sikrer tilgang til landskapet, kvartærgeologiske fenomen og styvingsfelt for alm.
Sørnorsk Kystnatur	Opparbeidelse av parkeringsplass på Åna Sira. Innfallsport til Flekkefjord landskapsvernområde for turister og lokalbefolkning. Rydding av sti på Brufjell i Flekkefjord landskapsvernområde for turister og lokalbefolkning. Start på opparbeidelse av parkering og sti til Hågåsen på Hidra i Flekkefjord landskapsvernområde for turister og lokalbefolkning. Etablering av en helhetlig plan for fugleturisme på Lista med tegning av 2 stk fuglebroer (tårn) i forbindelse med fuglefredningsområder på Lista. Dette for å etablere kontrollert ferdsel i områdene for fugleturister, vanlige turister og lokalbefolkningen.	Søknadsarbeid til sparebankstiftelsen DNB NOR. Har fått finansieringstilagn (jfr. tidligere i rapporten). Utrekningsarbeid i forbindelse med disse tiltakene med konservator og arkeolog. Naturverdier: trekkfugl, laks og annet liv i det vernede Lygnavassdraget. Målgruppe er lokalbefolkning, tilreisende turister og skoleklasser.
Kystarven	Prosjektet er i gang med rydding, merking og klassifisering av 100 turstier i kystarvområdet. I noen kommuner er alle de 20 stiene bestemte og lagt inn på kart. I andre kommuner er ikke arbeidet med grunneieravtaler ferdig enda. I Sørværet Naturreservat er det enighet om traséen for en rundløype. Naturverdiene er kystlynghei og naturbeitemarker, men også naturlige utsiktspunkt nærmere tettstedene i regionen. Det er flere målgrupper. Lokalbefolkningen er en viktig gruppe. Gode turstier til utvalgte naturkvaliteter bygger folkehelse og kunnskap. Dagsturister i HAFS-regionen er en viktig målgruppe, men turstinettet er også planlagt som infrastruktur i forbindelse med internasjonal markedsføring. Sammen med reiselivsorganisasjonene	80-90 stier er ryddet, merket og GPS-registrerte. Informasjonstavler om stinettet er under utforming (4 store og mange små i hver kommune). Målgruppen er turgåere i lokalsamfunnet og tilreisende turister. For turløypa i Sørværet Naturreservat vil særskilt naturinteresserte turister være en målgruppe. For profilprosjektet Kystled Solund er padlere en egen målgruppe. For vandrekampanjen er lesere av Trail Magazine (britiske) ei prioritert målgruppe. For den planlagte "handicapløypa" på Værlandet er funksjonshemmede en egen målgruppe. Fokuset er ganske bredt, men kystnaturen betraktes her som en gjennomgående naturverdi. På Rønset i Hyllestad står edellauvskog i sentrum, men

	er det organisert turer til Vandrekonferanse på Lillehammer og Vandremesse i Amsterdam. Båtturister vil også være ei viktig brukergruppe. Markedsføring mot disse blir gjort gjennom Visit Fjordkysten AS sin årlige stand på båtmessa Dra til Sjøen i Bergen hvert år i februar.	elles er kystlynghei og naturbeitemark mest sentralt. I Sørværet på Værlandet vil også myrlandskapet være en verdi.
Økosystem Dokkadelta	Tranlia vel med samfunnshus og småbåthavn er leid av DNV og bygd ut med pålebrygge for hygge, fiske, fugleobservasjon og undervisningsopplegg for elever, samt arrangement i regi av DNV. Kunst i natur "Erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta" har lokket mennesker ut til 13 forskjellige naturrom i hele økosystemet.	Folkestien fra Dokka til Dokkadeltaet åpnet 28.10.2011 Det er fokusert på historisk utvikling av landskapet, fiskearter og kulturhistorie. Lokalbefolkning på Dokka er en viktig målgruppe. Etnastien er påbegynt. Der fokuseres det på verdiene av en fredet elv. Målgruppen er turister og lokalbefolkning. Det er skiltet stier til ti erfaringsstoler og kunst i natur som fokuserer på ti forskjellige naturtyper. Hensikten er å skape turmål til lokalbefolkning og turister. Det er etablert iskunst med sti i våtmark om vinteren, og befolkningen i regionen er målgruppa. Undervisningsrom Våten er etablert med pålebrygga som er spesielt tilrettelagt for fugletittere.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Hovedprosjektet har bidratt til at Folldal kunne utvikle 3 ulike stier, foreta merking og informasjonsskilting samt utarbeide et relevant kartgrunnlag.	Rundturløypene Folldal med infoskilt om naturen i området er etablert. Det arbeides med etablering av sti og infotavler opp til Mardalsfossen. Gjennom deltakelse i interregprosjekt har man bevilgning til tiltak for at rullestolbrukere kan komme opp til utsiktspunktet. Det er også bevilget penger til løype ved utsiktspunktet på Hjerkin. Den viktigste målgruppen er besøkende til området.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Istandsetting, sikring, skilting/tilgjengeliggjøring/kvalitetssikring av turstier og turveier i området. Tiltakene skjer med grunnlag i et utarbeidet turkart for Nærøyfjordområdet. Arbeidet blir utført i nært samarbeid med grunneiere, turlag, SNO, reiselivsvirksomheter mv. Målgrupper er gjester til området og fastboende. Målet er å gjøre verdensarven bedre og lettere tilgjengelig med tanke på å styrke turopplevelsen, samt legge til rette for flere aktiviteter.	Verdsarvparken karakteriseres som et relativt stort område med mange "dørheller". Istandsetting, sikring, skilting, tilgjengeliggjøring/kvalitetssikring av turstier og turveier er et pågående arbeid. Tiltakene skjer med grunnlag i et utarbeidet turkart for Nærøyfjordområdet samt turboka som nå er ferdig "Opptur Nærøyfjorden". Arbeidet blir utført i nært samarbeid med grunneiere, turlag, SNO, reiselivsvirksomheter mv. Målgrupper er gjester til området og fastboende. Målet er å gjøre verdensarven bedre og tryggere

		tilgjengelig med tanke på å styrke turopplevelsen og legge til rette for økt aktivitet og verdiskaping. Formidling er sentralt.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Det er merket en 60 km lang sti fra Nesseby til Enare. Det har vært viktig å utvikle dette prosjektet i tett samarbeid med reindriftsdistrikt 6. Samarbeidet har fungert godt og reindriftsdistriktet har fått påvirke løsninger som er valgt. Reindriftsutøvere har også vært ansvarlig for gjennomføring og kvalitetssikring. Prosjektet har vært uten konflikter og omtales som et eksempel til etterfølgelse. En naturverdi her har vært å ikke bruke merkestolper, men varder som merking. Målgruppa har vært vandrere i vennskapskommunene Nesseby og Enare.	Fuglekikkerskjul på Barvikmyra er ferdigstilt. Det er fokusert på Barvikmyra naturreservat med våtmarksområde og hekkeområder for fugler som særskilte naturkvaliteter.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Det har vært gjennomført planlegging av fugletårn og fugleobservasjonsposter. Målgruppa er allmennheten. En samisk kultursti skal formidle historien om samisk kultur og tradisjon og vise hvordan samene benyttet naturen som matkammer, apotek og leveområde. Det er ikke definert spesielle målgrupper enda. Bjørnecamp i Lierne skal formidle kunnskap om freda rovdyr (bjørn) til skoleklasser, bedriftsgrupper og andre grupper. Rovdyrcamp i Namsskogan familiepark skal formidle kunnskap om rovdyr til grupper og familier. Det er lagt til rette for servering av samisk tradisjonsmat og historie på boplassen til Bernt Jáma i Lierne. Det er også tilrettelagt for å ha kjøperein på plassen. Tilbudet inngår i formidling av samisk kultur og tradisjon, og målgruppene er i første omgang lokalbefolkning og gjester til Lierne som ønsker en spesiell opplevelse. Det vil bli arbeidet videre med å definere marked. Det er lagt planer for tilrettelegging for fuglekikking på eiendommen til Klostergården på Tautra. Her regner man med at tilretteleggingen vil bidra til å avlaste de mer sårbare områdene sør på øya (fuglefredningsområde). Målgrupper er ikke definert ut over gjestene til Klostergården og allmennheten.	Det bygges fire fugletårn i et samarbeid mellom Naturarven og Miljøvernnavdelingen hos Fylkesmannen/SNO. Det arbeides med tilrettelegging, rydding og parkering i tilknytning til fugletårnene. Målgruppen er allmennheten.

Norges Nasjonalpark-landsbyer	Det er opparbeidet sentrumssti med naturinformasjon i Storslett og Lom og Vingelen. Rydding, merking og skilting av flere turstier i Vingelen. Infoplass ved Prestfossen i Lom. Tilretteleggingstiltak for fiske på Skim i Lom. Rydding og tilrettelegging av friområde ved Tronoddbu i Lom. Grusing av totalt 900 meter sti med universell standard på Storslett. Skilting og merking av løyper/stier i Storslett og etablering av aktivitetsområde "barnas naturpark". Oppsett av informasjonsskilt/tavler ved utfartspunkt og stier/løyper i Geilo.	
-------------------------------	--	--

I og med at kunnskap og forståelse av naturverdier er viktig for bevaring av naturarven i et langsiktig perspektiv, ble det i forbindelse med rapporteringen for 2011 stilt spørsmål om det er gjennomført tiltak for å øke kunnskapen om og forståelsen for naturverdier (f.eks. infoskilt om naturtyper, guida turer, opplegg for skoleklasser etc.). Det er klart at flesteparten av prosjektene har fokus på utvikling av kunnskapsbaserte naturopplevelser. Skilting og formidling synes derfor å være en viktig del av alle tilretteleggingstiltak. Kunnskapsbaserte opplevelser forutsetter også at de som bor og lever i områdene, og som skal tilby produkter, tilbud og opplevelser, må ha kunnskap og forståelse for både natur, kultur og historie knyttet til eget område. Mange tiltak for å øke kunnskapene og forståelsen for naturverdier er derfor rettet mot lokale aktører, guider og formidlere. Kunnskap, og evnen til å videreformidle denne, er en viktig forutsetning for å kunne utføre vertskapsrollen – å etablere det "verdiskapende møte" mellom fastboende og tilreisende - som man omtaler det i Nærøfjorden. Skoler er involvert i betydelig grad. Erfaringene fra lignende prosjekter, er at skoleverket er en kanal som er egnet for å nå fram til et større publikum. Spesielle aktiviteter som barna er engasjert i, kan også bidra til å involvere og motivere foreldrene – og på sikt større deler av lokalsamfunnet.

Tabell 27 Tiltak for å øke kunnskapen om og forståelsen for naturverdier (f.eks. infoskilt om naturtyper, guida turer, opplegg for skoleklasser etc.).

Hovedprosjekt	Tiltak for å øke kunnskap og forståelse for naturverdier
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet har kjøpt inn netting til fuglekarnapp som er spredd på turistbedriftene. Prosjektet har startet opparbeiding av foringsplasser for fugl, 5 stk. i Pasvik, hvor det blir laget egne store plansjer som forteller om de artene en kan forvente. Prosjektet har fått ideen fra birdwatching Trondheimsfjord. Arbeide med oppsetting av fuglekasser.
Sykkelturisme i Nordland	
Vidda Vinn	Prosjektet arrangerer kurs til halv pris i høgfjellsøkologi i samarbeid med Norsk Villreinsenter Sør og Raulandsakademiet. Det samme tilbudet gis på kurs i fuglekikking. Målgruppen er lokale formidlere. Ingen påmeldte via Vidda Vinn.
Villreinen som verdiskaper	Stien til Tverrfjellet, samt informasjonsskilt ved parkeringsplassen. Målgrupper er skoleelever, samt de turistene som besøker området. Arbeidet knyttet til Høvringen og Venabu er flerårige prosjekt hvor grunnlaget er lagt i 2011, og som vil resultere i mer utadretta tiltak i 2012. Disse vil nå et stort antall besøkende. Fokus her vil primært være besøkende til reiselivsbedriftene i området, samt lokalbefolk-

	ningen. Gjennom deltakelse på seminarer/konferanser i regionen har prosjektet vist at villreinen, kulturminnene knyttet til utnyttelsen av denne, samt naturmiljøet den er en del av, også har en kommersiell verdi. Forutsetningen for at denne verdien også skal kunne utnyttes i fremtiden er vern og en god forvaltning.
Skatter for fremtiden	Tematur med fokus på tjæremiler er avholdt ved Stabburnes. Målgruppen var lokalbefolkningen.
Mellom fjell, fjord og folk	Det vises til tidligere svar under delprosjekt Kunnskap. Naturskole og Naturfotoprosjekt rettet mot barn og ungdom har spesielt fokus på naturverdier og naturelementer som skog, elv, bre og høgfjell.
Folgefonna - vandring fra fjord til fonn	
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet har igangsatt utarbeidelse og bistått med kvalitetssikring av utkast til nye plansjer til RAMSAR-områdene på Lista. Disse vil bli ferdigstilt og montert i 2012. Prosjektet har også bistått med arrangering av Landscape ambassador workshop. Media er brukt aktivt for å involvere lokalsamfunnet. Brosjyre over guidede turer i Lister ligger på http://www.regionlister.com .
Kystarven	Det er utarbeidet brosjyre om Sørværløypa (fokus på kystlynghei, myr og våtmark). Det er gjennomført vintertelling av sjøfugl sammen med Fylkesmannen. Det er kjøpt inn fuglebøker og kikkerter til Naturskolen på Værlandet. På Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet blir det laga 10 info-stasjoner om sjøfuglens historie og miljøfaktorer som påvirker sjøfuglen. Dette er ikke direkte en del av Kystarvprosjektet, men tilrettelegginga på Værlandet spiller på lag med Norsk Sjøfuglsenter. Målgruppene er skoleelever, turister, båt-turister og lokalbefolkning.
Økosystem Dokkadelta	Det gjennomføres temakvelder for grunneiere eller faglig interesserte. Det gis undervisning og det er fokus på mat fra naturen, insekter, fisk og våtmarksøkologi, naturtyper, enkeltarter og skjøtsel. Undervisning retter seg mot barne- og ungdomsskoler. Erfaringsstoler og kunst i natur har også fokus på naturopplevelser.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Prosjektet har koordinert opplegget for å få til en informasjonsbrosjyre om alle naturbaserte aktiviteter rundt Dovrefjell sammen med Nasjonalparkriket Reiseliv. Prosjektet har i 2011 samarbeidet med Trøndelag Reiseliv og Norsk Villreinsenter om forberedelse til mes-sen Vakantiebeurs i januar 2012.
Nærøyfjorden Verdsarv-park - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Prosjektet har videreført de samme satsingene som i 2010. I og rundt verdsarvområdet blir det i samsvar med en felles skiltmal for verdsarven Vestnorsk fjordlandskap satt opp informasjonstavler på utpekte og naturlige informasjons- og stoppunkt. Det er samarbeidet med veimyndighetene om skilting på stoppeplasser langs E-16. Tavlene/skilta forsøker på inntil fire språk å formidle til gjester og fastboende hva verdsarven/naturarven Vestnorsk fjordlandskap er, samt grunnlaget for statusen (geologi, landskapstyper, landforming-er, fauna mv.). I tillegg blir det mange steder satt opp, på samme sted som tavla om Vestnorsk fjordlandskap, en tavle med mer lokalt innhold som enten omtaler stedet/grenda/bygda, om natur- og kulturkvaliteter, en turopplevelse i området eller nærmere omtale av et enkelt verneområde osv. Målgruppen er gjester og fastboende. Målet er å øke forståelsen for verdsetting av verdsarverdiene gjennom kommunikasjon/formidling. I bunnen for dette arbeidet ligger verdsarvparken sin formidlingsstrategi. Særlig samarbeid med skolene i og rundt verdsarven er en prioritert målgruppe som i økende grad blir invitert inn/utfordra til å delta ved planlegging og gjennomføring av tiltak. Eksempel her er (i samarbeid med verdsarvparken/

	SNO) rydding av stier og tidligere beitemark samt utarbeidelse av skilt til kulturstier osv. I 2011 etablerte prosjektet et nærmere samarbeid med Aurland Barne- og Ungdomsskule om et konkret undervisningsopplegg som setter fokus på verdsarven/naturarven over tidsperioden 1. til 10. klasse. Samtidig har Lærdal Barne- og Ungdomsskule inngått partnerskap og samarbeid. Hovedfokus mot skolene er å opparbeide kjennskap til verds- og naturarven - "Awareness".
Varnjargga - Varenkinnie-mi- Varangerhalvøya	Hovedmålet med TUNDRA schoolnet er å formidle tundraøkologi til barn som bor i tundraregionen. Prosjektet vil være forskningsbasert og skal gjennomføres cirkumpolart i Norge, Russland, Alaska og Canada. Gjennom prosjektet ønsker man å øke bevisstheten, nysgjerrigheten og engasjementet om klimaendringene, som den oppvoksende generasjonen vil møte i nordområdene.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ved gjennomføring av rovdyrskole i Namsskogan Familiepark for 5. klasser i Nord-Trøndelag - og i Lierne nasjonalparksenter for 7. klasser i Nord-Trøndelag, er det fokus på å gi kunnskap om de store rovdyra. Det er etablert to fugleforingsplasser med informasjonstavler, en på Levanger og en i Verdal. Målgrupper er barnehager, skoleklasser og lokalbefolkning. Det sørsamiske prosjektet på Snåsa har bidratt med formidling av sørsamisk kultur og tradisjon for en gruppe på 50 personer fra videregående skoler i Spania, Belgia, Tsjekkia og Norge knyttet til et EU-prosjekt "Utopia". Rebella Hex på Namsskogan Familiepark har også i 2011 gjennomført mange forestillinger med fokus bl.a. på den utryddingstruede fjellreven i Børgefjell nasjonalpark. Målgruppe er familieparks besøkende. Det er gjennomført flere testturer på Rovdyropplevelser i Lierne, bl.a. sykkelstur i bjørnens rike. Her fokuseres det på rovdyr, og målgruppen er både familier og grupper. I Røyrvik har man opplevd det å skape reiselivsprodukt knyttet til fjellreven som utfordrende. Det er nå innledet et samarbeid med foringsstasjonen på Stekenjokk (over grensen til Sverige) om å utvikle et produkt hvor gjester kan få være med og gjøre en jobb for forvaltningen ved å bl.a. ta del i foringen av fjellrev. Lierne Nasjonalparksenter og Opplev Børgefjell er i gang med å utvikle et samarbeid knyttet til fjellrevsatsingen.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Det er utarbeidet infoskilt om naturtyper, guida turer og opplegg for skoleklasser. Målgruppen er turister, skoleelever og egne innbyggere.

6.4.2 Kulturell verdiskaping

Viktige indikatorer på kulturell verdiskaping kan være steds kunnskap, stolthet, identitet, stedstilhørighet, omdømme, attraktivitet, merkevarebygging og stedsprofilering. Som nevnt i foregående avsnitt er økt lokal kunnskap og bevissthet om naturverdiene viktig med tanke på framtidig bevaring av naturarven lokalt. Dette inngår som en del av det vi forstår med en kulturell verdiskaping.

Under dette punktet ble det innledningsvis stilt spørsmål om det er gjennomført tiltak med spesielt fokus på å øke kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven i sitt område. Tolv av prosjektene svarer ja på dette spørsmålet både i 2010 og 2011. I bunn og grunn er det forholdet mellom bruk og vern alle hovedprosjektene handler om, og til syvende og sist er det summen av alle aktiviteter som skal stimulere til et balansert forhold mellom bruk og vern. Det er likevel av interesse å få fram tiltak som har spesielt fokus på å øke lokal kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven. Tabell 28 gir en oversikt over aktiviteter som

trekkes fram av hovedprosjektene i den forbindelse. Svarene bekrefter at forholdet mellom bruk og vern er tema som er gjennomgående og inngår i et bredt spekter av aktiviteter knyttet til formidling, kurs, tilrettelegging og skjøtsel, enten direkte eller indirekte.

Tabell 28 Tiltak med spesielt fokus på å øke kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven.

Hovedprosjekt	Tiltak med fokus på forholdet mellom bruk og vern	
	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er et eget delprosjekt som heter Folk og fugl. Hensikten med dette delprosjektet er først og fremst å komme i dialog med de eldre i lokalbefolkningen da disse ofte er de arge motstanderne av vern. Gjennom intervjuer med fokus på lokal fuglekunnskap knyttet til hverdagslivet og ved å lage en serie artikler i lokale medier på bakgrunn av disse, er målet å øke intervjuobjektene følelse av egenverdi som kunnskapspersoner og skape en link mellom det moderne vernet og deres "gamle" kunnskap.	Omfattende produksjon/initiativer til oppslag i lokale medier.
Sykkelturisme i Nordland	Prosjektet har planlagt sykkelsti delvis gjennom verna område, gjennom landskap der det ligger flere naturreservat og ved siden av nasjonalparker.	Den tilretteleggingen som er gjort av selve sykkelstien vil bli fulgt opp med informasjon/formidling i 2012.
Vidda Vinn	Det er holdt presentasjoner av Vidda Vinn for politikere, villreininteresser, grunneiere, reiselivsaktører og andre for å informere om prosjektet og fremme tanken om et bærekraftig reiseliv rundt Hardangervidda.	Vidda Vinn er basert på forholdet mellom bruk og vern ved at hovedmålet med prosjektet er å sette Hardangervidda nasjonalpark på kartet på en måte som gjør at grunneiere, reiseliv og villrein rundt vidda vinn. Dette fokuserer prosjektet på hver gang prosjektet presenteres.
Villreinen som verdiskaper	Det er fokus på naturveiledning som handler mye om sammenhengen natur og kultur.	Dette er et viktig aspekt ved all formidling knyttet til prosjektet. Dette er også noe prosjektet poengterer i tildelingsbrevene til de ulike delprosjektene.
Skatter for fremtiden	Dette er noe prosjektet vil vektlegge i tiden som kommer	Prosjektet gjennomfører temakvelder, temadager, tematurer og utarbeider faktaark. All tradisjonskunnskapen som samles har som mål å synliggjøre sammenhengen mellom bruk av natur og det å samtidig ta vare på den slik at man også i fremtiden kan ha glede av naturen. Det er ikke et direkte fokus på vern, men tanken om skånsomhet ovenfor

		naturen ligger til grunn for det meste.
Mellom fjell, fjord og folk		
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn		
Sørnorsk Kystnatur	Norbergkonferansen arrangeres to ganger per år for å informere om og øke kunnskapen om naturarven. Revisjon av Listerstrendene involverer alle interessegrupper og øker samhandling og forståelse mellom drift og vern av områder.	Prosjektet og ideene bak er presentert på flere medlemsmøter i NOF Lista lokallag, og for ledelsen i DNB-banken i Lyngdal. Prosjektet har også tatt i bruk den regionale internettplattformen http://lister.no . Norbergkonfransen arrangeres to ganger per år for å informere om og øke kunnskapen om naturarven. Revisjon av forvaltningsplan for Listerstrendene involverer alle interessegrupper og øker samhandling og forståelse mellom drift og vern av områder.
Kystarven	Alle tiltak i saueprosjektet har fokus på forholdet mellom bruk og vern. Søppelprosjektet har også fokus på konsekvenser for verna område av uønska bruk av havet som søppelplass. Studieturen til Skottland hadde hele fokuset på bærekraftig reiselivsbruk av verneområder og nasjonalparker. Bruk- og vernperspektivet blir trukket fram på alle informasjonsmøter med bl.a. kommunestyrene i regionen, div. interessegrupper, grendelag osv.	Alle tiltakene i vårt prosjekt har fokus på forholdet mellom bruk og vern. Dette karakteriseres som prosjektets spesialitet, og noe man har lang erfaring med fra det såkalte Naturbruksprosjektet i Sogn og Fjordane. Naturbruksprosjektet var en viktig inspirasjonskilde for Naturarvprogrammet.
Økosystem Dokkadelta	Aktiv deltakelse i fylkets kompetansenettverk med fokus på bruk og vern. Utvikling av kunst i naturrom - bruke erfaringselementer som formidler av universelle naturlover	Forholdet mellom bruk og vern fokuseres i forbindelse med temakvelder, skjøtsel av slåttemark og iskunstprosjekt i Dokkadeltaet.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Hele den femårige Charterplanen finner sitt grunnlag i forholdet mellom bruk og vern. Verdiskapningsprogrammet er hovedvirkemiddelet for å sette denne planen ut i livet.	Det er ikke spesifikke tiltak knyttet til forholdet mellom bruk og vern, men perspektivet ligger til grunn i alt av informasjonsmateriell, og utforming av tilretteleggingstiltak.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	1. Generelt er Verdsarvparken i seg selv, gjennom forpliktende partnerskapsavtaler, et grep for å legge til rette for samhandling mellom en rekke aktører og interesser i området. 2. Spesielt er det, gjennom satsingsområdet "Stadformidling, vertskapsutvikling og læring", et mål om å øke forståelsen for verdiene, samtidig som man gjennom prosesser bidrar til ut-	1. Generelt er Verdsarvparken i seg selv, gjennom forpliktende partnerskapsavtaler et grep for å legge til rette for samhandling mellom en rekke aktører og interesser i regionen. Den prinsipielle partnerskapsavtalen legger til grunn en felles forståelse av verdier og målsettinger. 2. Spesielt er det,

	vikling av en tro og en kultur for å nyttiggjøre seg verdiene på en bærekraftig måte. Bygdevertkursa, verktøykassa for vertskap, kompetanseprogram for naturbaserte produkter, samla formidlingsstrategi, parkmøter mv. er eksempel på dette. 3. Parkforvalterne er Verdsarvparken sitt "frittgående feltpersonell" som med sin kompetanse på tvers av vernegrenser/kommunegrenser/fylkesgrenser arbeider tett opp mot ulike interesser og aktører med mål om å hjelpe fram og samordne initiativ til handling.	gjennom satsingsområdet "Stadformidling, vertskapsutvikling og læring" et mål om å øke forståelsen for verdiene samtidig som man gjennom prosesser bidrar til utvikling av en tro og en kultur for å bruke verdiene på en bærekraftig måte. Bygdevertkursa, verktøykassa for vertskap, kompetanseprogram for naturbaserte produkter, SAKTE-satsinga, kurs- og kompetanseutvikling, samla formidlingsstrategi, parkmøter mv. er eksempel på dette. 3. Parkforvalterne er Verdsarvparken sitt "frittgående feltpersonell" som med sin kompetanse på tvers av vernegrenser/kommunegrenser/fylkesgrenser arbeider tett opp mot ulike interesser og aktører med mål om å hjelpe fram og samordne initiativ til handling.
Varnjargga - Varenkin-niemi- Varangerhalvøya		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Prosjektet utgir en publikasjon som kalles Magasinet. Dette er et magasin som med bilder og tekst fra delprosjektene i Naturarven skal gi leserne et innblikk i en annerledes måte å betrakte, formidle og utnytte den nordtrønderske naturarven på. Magasinet 2010 hadde spesielt fokus på fjellreven i Børgefjell nasjonalpark. I Namsskogan familiepark spilles det årlig nye episoder av Rebella Hex. Hun brukes som en gjennomgangsfigur i Magasinet for å nå fram til barn og unge lesere. Rockeheksa Rebella Hex fra Børgefjell har en uttryddings-truet fjellrev som bestevenninne. Delprosjektet Sørsamisk kultur og tradisjon på Snåsa deltar i lokal stedsutviklingsprosess og er aktivt med i kommunens arbeid med om-dømmebygging. Under et arrangement i denne forbindelse ble Wilks invitert til å orientere om Naturarv-prosjektet. Et lokalt firma som selger naturopplevelser i Snåsa, har leid inn Wilks til å formidle sørsamisk kultur og historie som en del av en opplevel-sespakke. I Lierne kommune settes det hvert år	Utgivelsen av Magasinet Magisk 2011. Rockeheksa Rebella Hex på Namsskogan familiepark med forestillinger som omhandler sårbare arter (bl.a. fjellreven) og Børgefjell nasjonalpark som et viktig område for fjellreven. Foredrag om Magiske og verdifulle opplevelser i nordtrøndersk natur.

	opp en ny episode i et spel som heter "P-Torsa". Spelet foregår på Oppgården i Lierne. Oppgården ble fredet i 1941, og engene rundt gården har status som fredet kulturlandskap. I 2010 deltok Bernt Jåma og familien med kjørerein under spillet. Innslaget synliggjør samenes tilstedeværelse i lokalsamfunnet i Lierne, og innslaget ble positivt mottatt og fikk positiv medieomtale. Rovdyrguidekurset i Lierne har bidratt til å synliggjøre at rovdyr ikke utelukkende er en trussel - men også en mulighet for lokalbefolkningen. Det er kjørt kurs i to deler, og deltakerne har etterspurt en oppfølging. Dette vil det bli arbeidet videre med i 2011. Det var mange, lokale deltakere med på kurset, også Adresseavisen deltok under hele kurset. Det resulterte i et flott oppslag med tittel "På bjørnecamp uten frykt". Destinasjon Dærga bygger gammer og stolpebur etter gammel, samisk tradisjon. Det er ikke så mange som behersker denne teknikken i dag. Det har deltatt samiske ungdommer under byggingen, noe som bidrar til å føre kulturarven videre.	
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Geilo: Vertskapskurs med fokus på nasjonalpark, ambassadørarbeid, næringsseminar. Jondal: kunnskapsutstilling. Vingelen: Lagd informasjonsplakater (på norsk og engelsk) Lom: Vertskapskurs for servicenæring, Vingelen: Lagd informasjonsperm om Vingelen/nasjonalparken til alle utleieenheter.	Vertskapskurs med fokus på naturverdier og forståelse av vern.

Prosjektene ble også utfordret til å gi konkrete eksempler på viktige suksessfaktorer i forhold til å styrke identitet og stedstilhørighet blant innbyggerne. Å styrke identitet og stedstilhørighet hos innbyggerne vil naturligvis være en effekt av mange tiltak og aktiviteter og således et langsiktig mål, og det vil derfor være av interesse å se hvordan prosjektene opplever at dette utvikler seg over tid.

Det som synes å gå igjen blant suksessfaktorene, er betydningen av informasjon, synliggjøring, involvering, deltagelse og ansvarliggjøring. Gjennom deltagelse i prosesser og utforming øker bevisstheten om kvalitetene. Aktiv involvering, deltagelse og synliggjøring av verdier og resultater bidrar også til økt eierskap og økt stolthet i forhold til lokale verdier. Dette er viktige drivkrefter for framtidig utviklingsarbeid. Flere peker spesielt på at synliggjøring av resultater er viktig – at

man får en opplevelse av at andre synes det man har er verdifullt. Flere understreker også at deltakelsen i et nasjonalt verdiskapingsprogram er virkningsfullt i den forbindelse.

Tabell 29 Viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet (eksempler) hos innbyggerne.

Hovedprosjekt	Viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet (eksempler) hos innbyggerne	
	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Lokale bedrifter satser nå på fugleturisme og man ser at noen av dem har suksess.	Økt bevissthet om de store mengdene havdykkender som overvintrer langs kysten, særlig i havneområdene. Prosjektet setter fokus på dette i lokale medier. Og det formidles i forbindelse med bedriftsbesøk, til lærere og andre interessenter i forbindelse med feltarbeid.
Sykkelturisme i Nordland	Prosjektet har ikke kommet så langt at man kan peke på slike suksessfaktorer foreløpig	Å skape eierskap til produktet og forståelse om hva naturarven er, oppleves som viktig. Prosjektet melder at de fleste som bor i bygda er stolte av naturarven, men at det fremdeles henger igjen en del misnøye knyttet til gamle vernekonflikter. God formidling av verdiene og mulighetene som ligger i naturarven oppleves som en svært viktig suksessfaktor. For å styrke identitet og stedstilhørighet framheves det også som viktig at man er med på et nasjonalt prosjekt hvor kommunen opplever at "staten" bidrar økonomisk med en ganske stor pott – at andre ser muligheter og har tro på at de skal lykkes.
Vidda Vinn	Mogen og Solstien har bidratt til styrket identitet. Lokale naturperler blir gjenoppdaga, og den lokale stoltheten øker. Det gis også uttrykk for at prosjektet har en verdi i seg selv ved at stedene Vidda Vinn fokuserer på får en merverdi både for de lokale og de tilreisende.	Synlige resultater av prosjektet på kort tid, slik som vakre steinsatte stier i naturen, har vært med på å styrke lokal stolthet og identitet.
Villreinen som verdiskaper	Siden prosjektet har vært i en oppstartsfase, har fokus vært lagt på direkte møter og informasjon. At villreinen er blitt en del av et nasjonalt prosjekt er med på å styrke folks forståelse for vernet, men effekten vil nok primært kommer lengre ut i prosjektarbeidet.	Det er viktig at tiltakene oppleves som ekte og respektfulle. Innbyggerne i området har stor bevissthet og eierfølelse i forhold til fjellområdene og en "Disneyfisering" vil være svært skadelig. Tiltak som stien til Tverrfjellet, fokus på estetikk i bygget, kunnskapsbasert formidling både på Høvringen, Venabu og ved "Guiding fra hesteryggen" på Lesja underbygger innbyggernes identitetsfølelse og stolthet av å høre til i området. At disse prosjektene også får medieomtale er også et viktig bidrag for å styrke denne identitetsfølelsen.

Skatter for fremtiden	Prosjektet har begynt å knytte noen kontakter med lokale ressurspersoner i lokalsamfunnet, og dette vil bli enda tydeligere videre i prosjektet.	Gjennom temakvelder, temadager og tematurer.
Mellom fjell, fjord og folk	Ingen eksempler foreløpig	Vanskelig å si etter som prosjektet neppe har hatt så stor innvirkning etter bare ett år. Men faktorene som ofte synes å være til stede i bygdene som viser positiv utvikling, er ildsjeler, deltakelse, åpenhet og positivitet. Videre synes det å være viktig med tilstrekkelig støtte fra det offentlige, både økonomisk og rådgivende, og oppfølgende støtte.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Ingen eksempler foreløpig	Verdiskapingsprogrammet viser at stor-samfunnet bidrar med fokus på lokale verdier og dette blir sett på som en anerkjennelse og bidrar til å styrke identitet og tilhørighet. Bygging av parkeringsplass i Bondhus er et godt eksempel.
Sørnorsk Kystnatur	Folk flest har til nå hatt opplevelsen av at verneområder er noe negativt. I prosjektet har man åpnet opp for at det kan være mulig å gjøre noe i verneområdene så lenge det blir gjort i samspill med vernet. En effekt av dette er at holdingene endrer seg og flere har blitt mer stolte av det unike som er vernet og stiller seg positive til tilrettelegging for å tilgjengeliggjøre opplevels-verdiene.	Man har hatt økt turisttilstrømmingen til Listerregionen, mens andre deler av landet har hatt nedgang. Dette oppleves positivt. Undersøkelser viser at 80 % av de tilreisende kommer for å oppsøke og oppleve natur. Oppslag i media om sjeldne fuglearter bidrar til å bygge lokal stolthet og identitet: http://favis.no/artikkel.asp?Artid=81597 http://favis.no/artikkel.asp?Artid=81583 http://listafluglestasjon.no/default.asp?pxs id=news&pxnewsid=196 http://listafluglestasjon.no/default.asp?pxs id=news&pxnewsid=228 http://listafluglestasjon.no/default.asp?pxs id=news&pxnewsid=226
Kystarven	Søppelprosjektet, der lokalbefolkninga og særskilt ungdom, rydder sitt eget verneområde, skaper stolthet og identitet. Saueprosjektet er i ferd med å skape identitet og bedre forståelse for eget kulturlandskap. Stirydding, der turlag, skoleungdommer, ildsjeler og nabolag har rydda stier i nærområdet for å presentere sin "egen" natur på en best mulig måte, er utvilsomt identitetsbyggende. Bruk av Facebook med bildereportasjer fra stiryddingsdagene forsterker dette.	Søppelrydding i Sørværet er holdnings-skapende. Stirydding skaper eierskap hos de som deltar i dugnadsgjengene. Positiv tilbakemelding på ryddearbeidet skaper stolthet og positive holdninger. Kystarvsida på Facebook får en del positive tilbakemeldinger, og spiller kanskje ei viss rolle. Kystarvavisa som kom ut i mai fikk positiv respons. Her fikk mange satt eget lokalsamfunn, egne bedrifter og egen dugnadsinnsats inn i en større sammenheng. Skoleelever som deltok i ulike Kystarv-aktiviteter (søppelrydding, fugletelling, stirydding mm) gir uttrykk for positive holdninger.
Økosystem Dokkadelta	Økt kompetanse, statlig finansiering og økt oppmerksomhet bidrar til å styrke identitet og stedstilhørighet	Prosjektet trekker fram fem suksessfaktorer som viktige: ♦ Behov (fokus på utvikling av natur-

		arven) ◆ Løsninger (kunnskap, formidling, resultater) ◆ Ildsjele (Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter) ◆ Team (rett kompetanse) ◆ Forankring (spørre om å få lov)
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Innbyggerne har ikke vært den primære målgruppen for det arbeidet som er utført i 2010. De vil bli sterkere involvert fra høsten 2011.	At folk ser at andre synes det er flott, og at det omtales i avisene. At man ser at områdene er en attraksjon gjennom besøk, utstillinger på messer og pristildeling.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Etablering av verdensarvparken som samhandlings- og arbeidsform er et viktig tiltak i seg selv. Innbyggerne/partnerne blir gjennom partnerskap myndiggjort/oppfordret i forhold til å delta i en bærekraftig utvikling av området. Dette innebærer en bevissthet i forhold til at lokale verdier skal være kilde til utvikling. Det brukes tid gjennom ulike prosesser for å legge til rette for involvering og engasjement, sette fokus på og synliggjøre de unike og positive kvalitetene i området – styrke fellesskapsfølelsen for naturarven/verdensarven. Konkrete tiltak: involvering i strategiske dokument slik som parkplan og stedformidlingsstrategi, involvering ved utforming av verktøykasse for vertskap, bygdevertkurs osv. Gjennomføring av parkmøter (allmøter for partnere og andre interesserte). Gjennomføring av partnernmøter, forum og arbeidsverksteder hvor det blir satt fokus på ulike tema.	Samme svar som i 2010
Varnjargga - Varenkinniemi- Varrangerhalvøya	Det er arrangert prosjektverksteder og holdt foredrag, kurs og ekskursjoner, i tillegg til at det er arbeidet tett med de som utfører tiltakene. Dette er noe man tror har bidratt til å øke stoltheten og stedstilhørigheten.	Det er vanskelig for prosjektet å måle fordi prosjektet dekker et stort område. Det blir sett som sannsynlig at tiltakene har ført til økt stolthet hos deltakerne. I forbindelse med bygging av fuglekikkerskjul i Barvika har man brukt lokale håndverkere, det har vært skrevet mange artikler, og prosjektet hadde åpningsseminar. Enarestien, Tundra schoolnet og mulighetsstudien har blitt gjennomført i tett samarbeid med lokale aktører i planlegging og gjennomføring.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk	En suksessfaktor har vært å informere om at det finnes spennende naturverdier (rovdyr, fug-	Magasinet Magisk har vært en viktig faktor for å gjøre arbeidet i Naturarvprosjektet kjent, og har virket positivt

natur	ler i forskjellige biotoper, sørsamisk kultur, nasjonalparker, vernede områder, kulturminner osv.) i lokalområdet. Gjennom kartleggingen av lokaliteter for fuglekikking har det blitt synliggjort mange, spennende fuglearter. Totalt er det kartfestet 134 "hot-spots". Når dette gjøres kjent, bidrar det til en interesse lokalt for å gjøre mer ut av mulighetene. I Nord-Trøndelag har man den regelen at det ikke skal settes opp fysiske innretninger gjennom Naturarven uten at det er skriftlig avtale som sikrer drift og vedlikehold etter at prosjektet er slutt. Dette involverer grunneiere og lag/foreninger og gir et eierskap til det som skjer i prosjektet. Det er også viktig å delta i eksisterende, lokale nettverk med den "misjonen" som delprosjektene har gjennom Naturarven, bl.a. omdømmeprojektet "Råa t å varra Raus" på Snåsa.	for identitetsfølelsen hos innbyggerne, spesielt i Indre Namdal. Ett av delprosjektene melder at nettverksbyggingen som skjer mellom ulike samarbeidspartnere i prosjektet bidrar til å styrke identiteten og stedstilhørigheten. Eksisterende nettverk som er med er bl.a. Trøndelag reiseliv, En smak av Lierne og Visit Namdal, men det er også etablert nye spennende nettverk gjennom prosjektet. Wild Norway har bidratt til å øke bevisstheten omkring verdien i naturressursene, bl.a. gjennom etablering av nettstedet www.wild-norway.com. Indre Namdal Regionråd (samarbeidsorgan for 6 kommuner i Indre Namdal) gir støtte til prosjektet gjennom regionalt næringsfond. Hovedprosjektleder har holdt foredrag og gitt informasjon om prosjektet i regionrådet. Naturarven har stått som et tiltak på handlingsplanen til fylkesdelplan for Indre Namdal. Dette medfører at innbyggerne i Indre Namdal har fått en bevissthet omkring verneområdene og naturbaserte opplevelsesprodukter i Indre Namdal. Konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen", hvor det kom deltakere fra hele landet for å høre hvordan man jobber for å utvikle opplevelsesnæring knyttet til natur og rovdyr, var også et eksempel på tiltak som bidro til å heve selvfølelsen hos innbyggerne i Indre Namdal. Den aktiviteten som skjer gjennom prosjektet har gjort at nytt fylkesråd har tatt inn i sin plattform et nytt punkt om reiselivssatsingen i Nord-Trøndelag. De satser nå på å legge til rette for økning i natur- og villmarksbasert reiseliv i regionen.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Forankringsarbeid gjennom kurs, seminarer og arrangement og synlige tiltak. Informasjon og stedsutviklingstiltak.	Involvering og medvirkning i stedsutviklingsarbeid gjennom deltakelse på kurs preget av dialog og diskusjoner. Markedsføring, informasjon og synliggjøring av prosjektet.

Hovedprosjektene er videre utfordret på hva som har vært viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet, og oppfordret til å komme med noen konkrete eksempler (jf. Tabell 30). I forbindelse med rapporteringen i 2010 var det flere av prosjektene som hadde kommet for kort til å kunne gi noen utfyllende svar på dette. I 2011 er det også noen prosjekter som gir uttrykk for at det er tidlig å svare på dette, men det er likevel flere som peker på konkrete eksempler i 2011 enn i 2010. Også her trekkes naturligvis tilgjengeliggjøring og synliggjøring av resultater og kvaliteter fram som viktig. Gode tiltak, god kvalitet på gjennomføring og positiv omtale oppleves som positivt. Prosjektet i Nord-Trøndelag synes å være ett av de prosjektene som har jobbet mest aktivt med profilering mot et nasjonalt og internasjonalt marked. Gjen-

nom delprosjektet Birdwatching Trondheimsfjord har man gjennomført flere visningsturer for internasjonale magasiner, noe som har resultert i fine oppslag. Gjennom delprosjektet Wild Norway, har man samlet aktører fra hele fylket og bidratt til nettverksbygging og produktutvikling. Her har man også satset friskt på å fortelle om Nord-Trøndelags fortreffelighet når det gjelder natur-baserte opplevelsesprodukter til et nasjonalt og internasjonalt marked. Det rapporteres om svært spennende tilbakemeldinger på områdets attraktivitet og måten det jobbes på. Dette har resultert i at aktørene har fått en ny giv til å arbeide sammen om å utvikle produktene sine, og arbeidet har blitt lagt merke til både nasjonalt og internasjonalt. Suksessfaktorer som trekkes fram er naturkunnskap, produktkunnskap, markedskunnskap, kunnskap om bedriftsutvikling, tillit hos aktørene, god evne til å formidle informasjon om området og produktene, gode bilder og penger til å gjennomføre jobben på en profesjonell måte. Samtidig ser vi også at utfordringene knyttet til omdømme og attraktivitet kan være ulike. Nærøyfjorden er f.eks. et attraktivt område med store besøkstall, og utfordringen her er derfor å utnytte denne attraktiviteten som grunnlag for en bærekraftig, lokal samfunnsutvikling.

Tabell 30 Viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet (noen eksempler).

Hovedprosjekt	Viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet (noen eksempler)	
	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	En kjent britisk ornitolog har utgitt et hefte med CD med video fra regionen. Som eneste lokalitet i Norge ligger Varanger inne på lista over topp 100 lokaliteter som en fuglekikker bør besøke før han/hun dør. En omfattende artikkel som beskriver Varanger er publisert i 2010 i det nasjonale fugletidsskriftet <i>Vår fuglefauna</i> . Varanger ble beskrevet i 2010 i <i>Vår fågelvärld</i> (Sveriges nasjonale tidskrift for fuglekikkere)	Prosjektet opplever det som viktig å gjenta det samme budskapet flere ganger, og at bruk av lokale media er nyttig i den forbindelse. At prosjektet tar initiativ til mange lokale små oppslag påvirker befolkningen over tid. Prosjektet har lagt en plan for folkemøter og gjesteopptredener på skoler i nærområdene hvor de jobber. Selve arbeidet starter tidlig i 2012.
Sykkelturisme i Nordland	Ofte og positiv omtale i media har vært bra. Profileringsmuligheter av ulike opplevelsesmuligheter.	Det at prosjektet har to nasjonalparker i kommunen oppleves som svært viktig. Området har også en svært aktiv Turistforening med flere hytter i denne kommunen/nærliggende kommuner. Området kan tilby både fjord og fjell med masse "krydder" innimellom dette.
Vidda Vinn	Tilrettelegging øker attraktiviteten og kan heve opplevelsen av et område. Det gjør at naturområder som før har vært mindre i bruk, blir oppdaget på nytt. Det er lettere å nyte bruset fra Kvenna med Kvennavegen fra Mogen, og det er lettere å finne og nyte den korte vegen fra Rjukan til Hardangervidda med steintrappene i Solstien. At det kommer	De steinsatte stiene har vært viktige suksessfaktorer. Over 2000 personer skrev seg inn i turboka på Solstien i 2011, og nesten 1600 skrev seg inn i turboka på Falkeriset, bare fra august til oktober. Dette kan bidra til å styrke områdets attraktivitet og omdømme.

	sherpaer helt fra Nepal for å steinsatte stien, har også bidratt til økt stolthet og interesse. Folk som har gått Solstien, har snakka om den gode opplevelsen, og styrket området sin attraktivitet gjennom munn-til-munn markedsføring. Solstien har også fått mye medieomtale, noe som er viktig for omdømmet.	
Villreinen som verdiskaper		Kvalitet i alle ledd oppleves som viktig for å styrke områdets omdømme og attraktivitet. Det mest synlige eksemplet er arbeidet rundt Tverrfjellet som både har stor kvalitet, men samtidig også en stor originalitet og er et prosjekt ingen kan være likegyldig til. Pressedekning både nasjonalt og internasjonalt har bidratt til å underbygge dette.
Skatter for fremtiden	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet trekker fram en spesiell historie i forhold til temadag omkring sik og sikfiske i Lierne. Her sa en lokal spesialist på sikfiske: "jeg føler meg stolt og beæret over at siken blir benevnt som "skatter for fremtiden". Dette er et eksempel som viser at det å løfte fram det som for lokalbefolkningen blir sett på som "dagligdags" styrker deres selvfølelse og identitet. Det de har drevet med i "all tid" er en kunnskap som nå blir sett på som viktig.
Mellom fjell, fjord og folk	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet peker på at det har vært viktig å avdekke kunnskap om historiske og naturfaglige verdier - jettegryter i Blådalen.
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet opplever fortsatt at det er en lang vei å gå når det gjelder lokalbefolkningen og hvordan de oppfatter de lokale naturverdiene. Prosjektet vil fortsette med å bruke media aktivt. Initiere folkemøter knyttet til arrangementer som tar utgangspunkt i naturbrukstradisjoner, for eksempel Hummerdager - åpningen av hummerfisket 1. oktober 2012.
Kystarven	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet opplever det som litt for tidlig til å kunne svare endelig på dette. Etter hvert som de konkrete tiltakene blir ferdigstilte i 2012,

		regner man med å få et klarere bilde av dette. Prosjektet tror at informasjonstiltak knyttet til kystarvstier, (skilt, tavler, kart og sti-app) vil gi positive omdømme-effekter. Gode kurs i regi av Norsk Kystkulturakademi i Solund og åpningen av Norsk Sjøfuglsenter antas også å virke positivt.
Økosystem Dokkadelta	Erfaringsstoler, kompetanse innenfor økologi, kanalisering av ledelse fra politikk til kompetanse.	Man antar at innovative løsninger som erfaringsstoler vil gi positive omdømmeeffekter. Etter hvert antar man også at høy kompetanse og stort nettverk vil virke positivt.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Arbeidet med sertifiseringen rapporteres å ha medført stor interesse fra presse, en del forvaltningsområder, fra bedriftene i området og fra de involverte kommuner. Interessen går særlig på at området er Norges første nasjonalparkområde som har blitt Charterpark. Man regner med mer synlige effekter når de respektive kommuner ser at markeds- og utviklingstiltak settes ut i livet.	Prosjektet erfarer at synliggjøring av hvor attraktivt området er øker etterspørselen fra både bedrifter og kunder.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvområdet Vestnorsk fjordlandskap ved Nærøyfjorden og Geirangerfjorden er allerede et område med godt omdømme og stor attraksjonskraft – særlig sett fra besøksnæringen sin side. En av de store utfordringene er hvordan denne krafta og omdømmet kan bidra til større lokal bærekraftig verdiskaping og verdisetting.	Verdsarvområdet Vestnorsk fjordlandskap ved Nærøyfjorden og Geirangerfjorden er allerede et område med godt omdømme og stor attraksjonskraft – særlig sett fra besøksnæringen sin side. En av de store utfordringene er hvordan denne krafta og omdømmet kan bidra til større lokal bærekraftig verdiskaping og verdisetting. Et annet perspektiv er at denne attraksjonskraften kan bli en stor utfordring for omdømmet dersom dette, slik prosjektet har fått noen signal på, samtidig fører til at gjester velger bort fjordene på grunn av trengsel og mangel på opplevd kvalitet. Dette er grunnlaget for at man i fellesskap har startet opp arbeidet med en overordnet besøksforvaltnings- og formidlingsplan.
Varnjargga - Varenkin-niemi- Varangerhalvøya	Gode og helhetlige tiltak blir sett som viktige for områdets omdømme og attraktivitet. Det arbeides bl.a. med en mulighetsstudie for tilretteleggingstiltak for hele prosjektperioden.	Prosjektet har hatt mange avisopp-slag som har hatt positiv innvirkning på omdømme.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-	En suksessfaktor er aktiv bruk av media for å formidle suksesshis-	Delprosjekt Birdwatching Trondheimsfjord har gjennomført flere

Trøndersk natur	toriene. Wilks på Snåsa har vært svært flinke til å bruke media i sitt arbeid. Dette har igjen ført til at andre media har tatt kontakt for å formidle informasjon om sørsamenes kultur og tradisjon. NRK kjørte bl.a. høsten 2010 en programserie om tradisjonshåndverk, hvor et helt program var viet til Wilks Design, med fokus på gamle samiske håndverkstradisjoner.	visningsturer for internasjonale magasiner. Dette har gitt fine oppslag. Delprosjektet "Bærekraftig naturbasert reiseliv", senere Wild Norway, har samlet aktører fra hele fylket og bidratt til nettverksbygging og produktutvikling. Det har vært satset friskt og uredt på å fortelle om Nord-Trøndelags fortreffelighet når det gjelder naturbaserte opplevelsesprodukter til et nasjonalt og internasjonalt marked. Man har fått svært spennende tilbakemeldinger på områdets attraktivitet og måten det jobbes på. Aktørene har fått en ny giv til å arbeide sammen om å utvikle produktene sine, og arbeidet blir lagt merke til både nasjonalt og internasjonalt. Suksessfaktorer ser ut til å kunne være naturkunnskap, produktkunnskap, markedskunnskap, kunnskap om bedriftsutvikling, tillit hos aktørene, god evne til å formidle informasjon om området og produktene, gode bilder og penger til å gjennomføre jobben på en profesjonell måte. www.wild-norway.com er et eksempel.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Profilering, stedsutviklingstiltak.	Prosjektet opplever generell positiv fokus og markedsføring gjennom eksisterende arrangement og etablerte media som f.eks. hjemmesider.

I forhold til styrking av omdømme og attraktivitet er merkevarebygging og stedsprofilering et viktig virkemiddel. På en skala fra 1-6, der 1="ikke i det hele tatt" og 6="i stor grad", ble hovedprosjektene spurt om i hvilken grad ressurser knyttet til naturarven benyttes som grunnlag for merkevarebygging og stedsprofilering (jf. Tabell 31). Ti av prosjektene svarte her 5 eller 6 i 2010, mens tilsvarende tall i 2011 er 9. Det er med andre ord små endringer fra 2011 til 2010. De gjennomsnittlige vurderingene er en tanke høyere i 2011. Videre var det sju prosjekter i 2010 som gav uttrykk for at hovedprosjektet hadde resultert i at det var utviklet nye symboler, logoer eller merkevarer knyttet til naturarven. Dette tallet har økt til åtte i 2011.

Det er ikke noen klar sammenheng mellom svarene på disse spørsmålene verken i 2010 eller 2011. Oversikten viser imidlertid at mange i relativt stor grad jobber med merkevarebygging og profilering med utgangspunkt i naturarven i en tidlig fase, og at ca. halvparten av prosjektene har utviklet nye symboler, logoer eller merkevarer knyttet til naturarven. Det er små endringer i 2011 sammenlignet med situasjonen i 2010, og det er slik sett grunn til å forvente en økning de to siste årene av prosjektperioden.

Tabell 31 Merkevarerbygging og stedsprofilering.

Hovedprosjekt	Benyttes ressurser knyttet til naturarven som grunnlag for merkevarerbygging og stedsprofilering? 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad		Har hovedprosjektet resultert i at det er utviklet nye symboler, logoer eller merkevarer knyttet til naturarven?	
	2010	2011	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	5	1	Nei	Nei
Sykkelturisme i Nordland	3	6	Nei	Nei
Vidda Vinn	5	4	Nei	Nei
Villreinen som verdiskaper	6	6	Nei	Vet ikke
Skatter for fremtiden	Vet ikke	3	Ja	Ja
Mellom fjell, fjord og folk	6	4	Nei	Nei
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	5	5	Nei	Nei
Sørnorsk Kystnatur	3	5	Ja	Ja
Kystarven	2	4	Ja	Ja
Økosystem Dokkadelta	6	6	Ja	Ja
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	6	5	Ja	Ja
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	5	5	Ja	Ja
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya	1	1	Nei	Nei
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	5	5	Ja	Ja
Norges Nasjonalparklandsbyer	6	5	Nei	Ja

6.4.3 Sosial verdiskaping

Bred verdiskaping med utgangspunkt i naturarven forutsetter bred forståelse og bred samhandling mellom ulike aktører. I forhold til sosial verdiskaping har vi således fokus på hvordan hovedprosjektene bidrar til nettverksbygging, samarbeid, fellesskapsfølelse, bevissthet og engasjement blant ulike aktører. Dette er også en forutsetning for å oppnå endringer på samfunnsnivå, noe som også er en indikasjon på hvorvidt man oppnår langsiktige og varige effekter som følge av innsatsen i hovedprosjektene og programmet som helhet.

Elleve av hovedprosjektene svarte at eksisterende nettverk hadde vært involvert i 2010. I 2011 er dette tallet økt i 14. Tabell 32 gir en oversikt over hvilke eksisterende nettverk og aktører som har vært involvert. Dersom vi snakker om hovedtyper av nettverk, er det flere som har etablert nettverk/samarbeid med andre utviklingsprosjekter. Videre er det flere som har etablert nettverk knyttet til ulike nærings- og reiselivsaktører (organisasjoner, bedrifter, destinasjonsselskaper, turoperatører, utviklingsselskaper). Mange har involvert lag og frivillige organisasjoner. Disse omfatter bl.a. faglag innen landbruket, grunneierlag, bygdelag, turistforeninger, historielag og idrettslag. Vi ser også at fagaktører/-nettverk er involvert (Norsk ornitologisk forening, SNO, museer og kunsthøgskoleinstitusjoner). Offentlige institusjoner er involvert gjennom bl.a. fylkeskommuner, kommuner, regionråd, Innovasjon Norge og Fylkesmannen. Det varierer imidlertid hvilke aktører som er involvert i nettverk knyttet til det enkelte hovedprosjekt. Ellers er det verdt å merke seg at

det er 12 prosjekter som gir uttrykk for at de har involvert næringsaktører i eksisterende næringsnettverk/aktører i løpet av 2010 og 2011. Dette indikerer at flesteparten av prosjektene har et aktivt fokus på økonomisk verdiskaping. Nærøyfjorden verdsarvpark skiller seg ut som det eneste prosjektet som er organisert som en regionalpark etter inspirasjon fra de franske regionalparkene. Et viktig fundament for parkorganiseringen i Nærøyfjorden er inngåelse av partnerskapsavtaler som er forankret i strategi- og handlingsplaner som har som formål å fremme en bærekraftig lokal samfunnsutvikling. Vi ser at antall partnerskapsavtaler har økt fra 30 til 41. Dette indikerer at stadig flere slutter seg til verdigrunnlaget som ligger til grunn for parketableringen, og at de ser den gjensidige nytten av å være med.

Tabell 32 Eksisterende nettverk og aktører som har vært involvert.

Hovedprosjekt	Involvering av eksisterende nettverk og aktører i 2010	Involvering av eksisterende nettverk og aktører i 2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Varangerprosjektet ved Utsi og Holmen, Motvindprosjektet ved Sinikka Routsalainen, Berlevåg reielivsforum og Norsk ornitologisk forening.	NOF og SNO
Sykkelturisme i Nordland	Storjord hotell, Rognan hotell, Lønsdal hotell, Nordnes kro, Artic lysstøperi, Junkerdal turistsenter, Utviklingsfokus, Halsdammen, Rognan fjordhotell og reindriftsnæringa.	De reiselivsbedriftene som er i området og som ønsker noe "mer" har vært med fra 2010. Prosjektet har klart å få til et bedriftsnettverk som er klart: Rognan hotell, Nordnes Camp og Bygdesenter, Saltdal Turistsenter, Nordland nasjonalparksenter, NSB, Saltin, Saltdals Opplevelser.
Vidda Vinn	Mange av grunneierlagene i Tinn og Vinje, Vandreregionen – felles satsing på vandring i kommunene i Vest-Telemark, Tinn og Hjartdal, Innovativ Fjellturisme – kompetanse på skilting og gradering, Fjellregionsamarbeidet, Nasjonalparkkommunene, Frå gråberg til gull – liknende prosjekt i Setesdal Vestheirfylkeheiene, SNO naturrettveiledere og tilretteleggingsteam.	Vandreregionen i Vest-Telemark, Innovativ Fjellturisme - prosjektet med fokus på nasjonal standard for gradering og merking av turstier og lignende, Fjellregionsamarbeidet og Nasjonalparkkommunesamarbeidet.
Villreinen som verdiskaper	I tillegg til nettverket etablert gjennom Villreinfangsten som verdensarv, har Regionrådet for Nord-Gudbrandsdalen og Dovrefjellrådet vært involvert i tillegg eget nettverk gjennom eget styre.	
Skatter for fremtiden	En smak av Lierne og Røros Mat	En smak av Lierne, Rørosmat, Liven, NAPTEK.
Mellom fjell, fjord og folk		Reiselivet - gjennom medlemmer og ledelse i destinasjonsselskap, opplevingsnæringen - gjennom aktivitetsvirksomhetene, friluftslivet - gjennom ildsjeler i bygdelag og lokalt turlag,

		skolesystemet - gjennom interesserte skuler i kommunen, forvaltningen - gjennom kommuneadministrasjon, SNO og nasjonalparkforvaltere.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn		Grunneiere/landskapspark i Rullestad\Langfoss og interessegruppe i Agatunet\Digrahaug og Pilegrimsvegen, bygdelag i Blådalen
Sørnorsk Kystnatur	Lista Bondelag, Lista Småbrukerlag, Region Lister, Flekkefjord og omegn turistforening, Kvinesdal Historielag, Knaben utvikling, Lister Friluftsråd, Fylkesmannen i Vest-Agder-landbruksavd., Fylkesmannen i Vest-Agder-miljøvernavd., Fylkeskonserveratoren, Norsk ornitologisk forening, Vest-Agder, Statskog, Agderforskning, Agder Naturmuseum, Lista Naturmuseum, Lister Skjærgårdspark, Sukkertoppen, Farsund Næringssselskap, Vekst i Lyngdal (næringssselskap) og ansatte fra administrasjonen i de enkelte kommunene	Ornitolog-nettverket knyttet til Lista fuglestasjon.
Kystarven	Faglaga for småfehold (Sau og geit), bygdelag i alle kommunene, turlag i flere kommuner, idrettslag, reiselivsorganisasjoner (Stiftelsen Jensbua og Visit Fjordkysten), tiltaksapparatet i HAFS-kommunene Norsk Ornitologisk Forening (Solund) og HAFS Næringsforum	Visit Fjordkysten - medlemsorganisasjon for reiselivsbedrifter, turlag og idrettslag i mange bygder, næringsmedarbeidere i HAFS-regionen, velforeninger og bygdelag som er engasjerte i stimerking, kulturmedarbeiderne i HAFS-regionen.
Økosystem Dokkadelta	Fagnettverk bruk – vern i Oppland og Nettverk for kunstformidling, naturkunst.	Landsbyen næringshage, Landsbylauget, helselaget, grunneierlag, Trevekst, Fagrådet bruk-vern i Oppland og kunstnernettverk
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell		Næring i verneområder (prosjektet i regi av Blilyst/ST Fylkeskommune), prosjektledernetterverk, Europarc Federation, og Verifiers Europarc.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdensarvparken sine partnere (ca. 30 stk), regionalparknettverket, Det norske nettverket for verdensarvsteder og Nordisk nettverk for verdensarvsteder.	Verdsarvparken sine partnere som for tida utgjør ca 41 stk, Campus Aurland, SAKTE-alliansen, regionalparknettverket - fellesorganisasjonen Norske Parke, Norges Verdensarv, Nordisk nettverk for verdsarvsteder.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Båtsfjord røde kors, Destinasjon Varanger og Reinbeite distrikt 6	Destinasjon Varanger og Motvind (reiselivsprosjekt Båtsfjord).
Magiske og verdifulle	1) Team reiseliv Nord-	Team reiseliv i Nord-Trøndelag som

opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Trøndelag (IN, NTFK, FMLA), 2) KiIN - Kunnskapsbasert næringsutvikling i Indre Namdal, 3) Indre Namdal Regionråd, 4) Råa t å vær-ra raus - en gruppe på Snåsa som jobber med omdømmebygging gjennom et omstillingsprosjekt i Snåsa kommune, 5) Omstillingsprosjekt i Ytre Namdal bl.a. knyttet til arbeidet med Skeisnesset på Leka - et av Norges utvalgte kulturlandskap 2010, 6) Norges Midtpunkt BA - et nettverk av bedrifter i Steinkjerregionen som arbeider med natur- og kulturbasert reiseliv, 7) Østre Namdal reinbeitedistrikt, 8) PE-Torsa – et stort utendørs spel som foregår hvert år (ny "episode" hvert år) på Oppgården i Lierne, 9) Naturens Bästa og svensk økoturismeforening 10) Din Tur, en turoperatør i Nord-Trøndelag som opererer på landsbasis 10) NOF Nord-Trøndelag.	består av representanter fra Fylkeskommunen, Fylkesmannen og Innovasjon Norge. Kontaktforum reiseliv for Trøndelag som består av representanter fra Fylkeskommunene, Fylkesmennene, Innovasjon Norge, Fylkestingene, Trøndelag Reiseliv, Hanen og NHO reiseliv. Indre Namdal Regionråd som består av ordfører og rådmann i alle 6 kommuner i Indre Namdal. Svensk økoturismeforening, Nyskaping i Snåsa (omstillingsprosjekt for Snåsa kommune har en kvinnegruppe "Råa t å vær-ra Raus" som har deltatt på kurs i bærekraftig naturbasert reiseliv), Din Tur - turoperatør i Nord-Trøndelag og NOF Nord-Trøndelag
Norges Nasjonalpark-landsbyer		

I tillegg til involvering av eksisterende nettverk var det i 2010 seks av prosjektene som hadde etablert nye nettverk i hovedprosjektet i 2010 (jf. Tabell 33). I 2011 har det samlede antallet økt til elleve. Noen av disse er uformelle og/eller under etablering. Stadig etablering av nye nettverk understreker det faktum at det er behov for omfattende samarbeid for å realisere komplekse og sammensatte målsetninger som kombinerer hensynet bevaring og utvikling. I henhold til Quadruple Helix-modellen³ vil det være viktig å få til en positiv og gjensidig forsterkende samhandling mellom offentlig sektor, kompetansesektoren, frivillig sektor og privat sektor for å få til gode utviklingsprosesser.

I 2011 er det interessant å merke seg at prosjektet i Nord-Trøndelag har vært spesielt aktiv med etablering av nettverk og samarbeid knyttet til bedriftssamarbeid, sertifisering, produktutvikling, markedsføring og salg av produkter og opplevelsestilbud. Sammenlignet med flere andre av prosjektene, synes prosjektet i Nord-Trøndelag å ha kommet langt i sitt arbeid med å utvikle et naturbasert reiseliv, og erfaringene fra Nord-Trøndelag vil slik sett ha overføringsverdi til de andre prosjektene i Naturarven som verdiskaper.

³ Haukeland, P.I. & Brandtzæg, B.A. 2009. Den brede verdiskapingen. Et bærekraftig utviklingsperspektiv. – Telemarksforskning. TF-notat nr. 20 2009.

Tabell 33 Nye nettverk som har blitt etablert i hovedprosjekt i 2010.

Hovedprosjekt	Nye nettverk i 2010	Nye nettverk i 2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		
Sykkelturisme i Nordland		Reiselivsbedriftene som var med i 2010 pluss Polarsirkelen Høyfjellshotell, Rognan FjordCamp og Lysstøyperiet
Vidda Vinn	Uformelt nettverk etablert etter kurs i interpretasjon, ca 12 aktører i nettverket som arbeider med formidling i det offentlige eller egen guidebedrift.	
Villreinen som verdiskaper	Primært mer uformelle, faglige, internasjonale nettverk.	
Skatter for fremtiden		Gjennom prosjektet er det knyttet kontakt opp mot det svenske NAPTEK-prosjektet og SNO sitt MONA-prosjekt. På oppstartssamling for MONA-prosjektet deltok 3 av de 4 nasjonalparksentrene som er involvert i "Skatter for fermtiden". Prosjektet ble presentert for de andre deltagerne på seminaret.
Mellom fjell, fjord og folk		
Følgefonna - vandring fra fjord til fonn		
Sørnorsk Kystnatur		Nordbergkonferansen har etablert et nytt men uformelt forum for erfaringsutveksling både for store og mindre utleievirksomheter. Studieturen har resultert i et nytt tverrfaglig nettverk mellom gründere, naturoppsyn, reiselivsaktører og kommunal og statlig forvaltning.
Kystarven	Gjennom studietur til Skottland er det skapt et fundament for utvikling av et reiselivsnettverk knyttet til naturbasert opplevelsesturisme. På Værlandet er det etablert en kopling mellom lokale grunneiere og Universitetet i Bergen vedrørende beiting og sviing i verneområdet.	
Økosystem Dokkadelta	Fagrådet for Økosystem Dokkadelta. Nettverk for erfaringslære. Nettverk for kunstformidling, naturkunst, landart.	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell		

Nærøfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Campus Aurland – Grønt kompetansenettverk som skal være en drivkraft for samarbeid, utvikling, formidling og overføring av praktisk kunnskap om økologi, landskap og bærekraft i kultur- og naturbaserte næringer (Verdsarvparken, Aurland Naturverkstad AS, Aurland Natur- og Kulturarv BA, Aurland Næringshage, Sogn Jord- og Hagebruksskule, Aurland Fjellstyre, Aurland Næringsutvikling AS, Aurland Næringshage og Aurland kommune ved Kunnskapstunet)	
Varnjargga - Varenkiniemi- Varangerhalvøya		Tundra schoolnet: 40 aktører
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Delprosjektet Birdwatching Norway har etablert et nettverk som består av naturarvprosjekter som har fokus på fugleturisme. Omfatter Birdwatching Trondheimsfjord og naturarvprosjektene i Farsund og på Varanger. Det er også etablert samarbeid med Sapmi Experience etter studietur til Jämtland. Videre er det etablert samarbeid med Svensk ecoturismeforening om felles produktklubb.	◆ Wild Norway- som består av ca 25 aktører innenfor naturbasert opplevelsesturisme o.l. i Nord-Trøndelag. ◆ Høgskolen i Nord-Trøndelag som har elever på naturveilederstudiet som samarbeider med Naturarven. ◆ Norges Midtpunkt BA som består av følgende bedrifter: Brandheia Villmark og Velvære, Møkk Gård, Kulturgården Bjerkem, Ognaldsbruket og Hatlingsetra. ◆ Norsk Økoturismeforening som har samme ideologiske plattform som Naturarven i Nord-Trøndelag, men som har gått lenger - og sertifiserer aktører under paraplyen Norsk økoturisme. Det er en målsetting at Norsk Økoturisme og Wild Norway skal samhandle under Adventure Travel Summit i Sveits i oktober 2012. ◆ Adventure Travel Trade Association (ATTA) som er en medlemsorganisasjon for turoperatører, aktører og andre som jobber innenfor bærekraftig naturbasert opplevelsesturisme. ◆ Leka kommune med reiselivs-

		satsing knyttet til natur og kultur, bl.a. utvalgte kulturlandskap og Norges geologiske nasjonalmonument (geologien på Leka)
Norges Nasjonalparklandsbyer		Norsk kulturarv.

Gjennom sosial verdiskaping er det også et formål å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører knyttet til naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling. For å vurdere i hvilken grad man har lyktes med dette, ble hovedprosjektene bedt om å foreta vurderinger på en skala fra 1-6 hvor 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad. Vurderingene synes samlet sett å være noe mer positive for 2011 enn for 2010. Flesteparten av prosjektene har svart 4 eller 5, og de gjennomsnittlige vurderingene for 2011 ligger på 4,3. Ingen har svart seks, og vi har tidligere sett at forankring og mobilisering er og vil være en utfordring i flere av prosjektene. Erfaringsmessig kan steds- og produktutvikling være et langsiktig arbeid som krever kontinuerlig fokus over flere år.

Som oppfølging på spørsmålet om i hvilken grad man har klart å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører knyttet til naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling, ble det i 2011 stilt spørsmål om hvilke aktører dette gjelder (jf. Tabell 35). Tilbakemeldingene tyder på at bevisstheten i første rekke har økt blant aktører som er involvert i prosjektet eller representerer en konkret målgruppe for prosjektet. Dersom man lykkes med å skape bevissthet og engasjement blant de aktuelle målgrupper, og resultater blir synlige, er det grunn til å forvente et bredere politisk og samfunnsmessig engasjement på sikt.

Tabell 34 I hvilken grad man har klart å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling. 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad.

Hovedprosjekt	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	4	4
Sykkelturisme i Nordland	3	5
Vidda Vinn	Vet ikke	5
Villreinen som verdiskaper	5	5
Skatter for fremtiden	Vet ikke	2
Mellom fjell, fjord og folk	2	4
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	5	4
Sørnorsk Kystnatur	5	5
Kystarven	5	4
Økosystem Dokkadelta	Ikke i det hele tatt	4
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	5	5
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	5	4
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	4	3
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3	5
Norges Nasjonalparklandsbyer	Vet ikke	5

Tabell 35 Aktører som har fått økt bevissthet og engasjement om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling

Hovedprosjekt	Aktører
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Økt bevissthet er først og fremst internt blant egne bedrifter som er tilsluttet prosjektet. Overnattingsbedrifter som ligger nært bedrif-

	ter som er engasjert i prosjektet vårt (f.eks. Vardø hotell). Lokalpolitiske miljøer - gjennom møter, formelle og uformelle.
Sykkelturisme i Nordland	Reiselivsaktørene i bygda, Saltdal kommune, Partnerskap Salten/Nordland Fylkeskommune og Visit Bodø.
Vidda Vinn	Spesielt kassaapparat ved tilrettelagte turveier, men også andre lokale aktører.
Villreinen som verdiskaper	Primært de involverte reiselivsaktørene og skolene.
Skatter for fremtiden	En smak av Lierne.
Mellom fjell, fjord og folk	Bygdelag, noen grunneiere, noen skoler.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Landskapsparkene i Åkra og Vikebygd, interesselag for pilgrimsvegen, idrettslag/forening i Aga- Digrahaug
Sørnorsk Kystnatur	Lista flypark AS, Lista fuglestasjon, Natur og fritid AS.
Kystarven	Reiselivsaktører (deltakerne på Skottlandsturen mm), lokale turlag, idrettslag og bygdelag, noen skoler, landbrukskontorene i kommunene og sauebønder.
Økosystem Dokkadelta	Spåtind Hotell, reiselivsbedrifter i Landevegen, kommunene.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Bedrifter, kommunene rundt Dovrefjell og publikum.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Det er allerede stor bevissthet fordi området sin attraksjonskraft og mange virksomheter sitt driftsgrunnlag nettopp er tuftet på naturkvalitetene. Flere har i økende grad arbeidet for å knyttet dette til lokal verdiskaping: Flere av Verdsarvparken sine partnere, SAKTE-alliansen, Campus Aurland, innbyggerne i bygder i og inn til verd-sarvområdet.
Varnjargga - Varenkinnie-mi- Varangerhalvøya	Reinbeite distrikt 6, Varangermuseene, Universitetet i Tromsø, skolene på Varangerhalvøya, Varanger næringssenter, Vardø, Vadsø, Nesseby og Båtsfjord kommuner, Fylkeskommunen, Fylkemannen, Sametinget, Fefo, frivillige lag og næringsaktører.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	♦ Snåsa kommune - hvor sørsamene er tatt aktivt med i stedsutviklingsarbeidet, bl.a. knyttet til produktutvikling for å få til et "levende" formidlingsmiljø omkring Sørsamisk senter for kulturformidling - Samien Sijte. ♦ Leka kommune - hvor Naturarven deltar i styringsgruppe for reisemålsutvikling på Leka ♦ Aktørene som deltar i Wild Norway ♦ Fylkesrådet i NT som har tatt inn i sin politiske plattform at det skal legges bedre til rette for å utvikle natur- og villmarkspreget reiseliv i fylket ♦ Indre Namdal Regionråd gjennom tiltak i fylkesdelplan for Indre Namdal
Norges Nasjonalparklandsbyer	Hoteller, andre overnattingsbedrifter og butikker.

Det som trekkes fram som viktige suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører, er blant annet direkte møter og kontakt med aktørene (jf. Tabell 36). I den forbindelse blir det også vist til at det er viktig at de som er i møter med aktører selv er engasjerte og entusiastiske, samtidig som de har evne til å følge opp og hjelpe fram initiativ som kommer. Videre er det flere som peker på at det er viktig å synliggjøre resultater på ulike måter. Synliggjøring og formidling er også viktig for å gjøre prosjektet og innsatsen kjent, og således viktig for å trekke flere med. Flere peker på at involvering og deltakelse er sentralt for å skape eierskap og dermed også bevissthet og engasjement.

Tabell 36 Viktige tiltak/suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører.

Hovedprosjekt	Viktige tiltak/suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører	
	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Bedriftsbesøk og møter med relevante institusjoner og personer.	At de som skal bidra til å skape engasjement er entusiaster som holder det de lover.
Sykkelturisme i Nordland	At man snakker sammen og synliggjør andre liknende steder som har lyktes.	Informasjon og synliggjøring av gode opplevelser.
Vidda Vinn	1. Konkrete tiltak og synlige resultat på kort tid. 2. Presentere Vidda Vinn, fokusere på nøkkelinteressene i prosjektet. "What's in it for me?" Hvorfor er dette bra for villreinen, men også for reiselivet og grunneierne?	Synlige og konkrete resultat av prosjektet som folk tar i bruk – f.eks. Solstien og Falkeriset.
Villreinen som verdiskaper	Direkte møter og synlige resultater (Tverrfjellet), stor interesse fra reiseliv og media.	Aktiv direkte kontakt med aktuelle parter. Løpende informasjon.
Skatter for fremtiden	I oppstartfasen er det viktigst å gjøre prosjektet kjent blant aktører. I neste omgang blir det viktig å ha dialog med dem slik at de også kan være med å utvikle prosjektet i den retning som vil gi positive ringvirkninger for dem.	Å få vist at kunnskapen om hvordan f.eks man fisker sik kan være med å skape en bedre totalopplevelse når man lager retter av sik. Ved å kunne fortelle om bakgrunn for eks. bøklingfiske i Røros før fisken skal serveres vil det skape en fin opplevelse for gjestene.
Mellom fjell, fjord og folk		Vende seg direkte til aktørene. Kommunisere åpent og komme med ideer/muligheter der dette er passende. Følge opp initiativ med økonomiske midler der dette er mulig. Følgje opp initiativ med veiledning og eget engasjement.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn		Tilgang på ressurser utenfra. Konkretisering og formidling av kultur og naturverdier fra fagfolk.
Sørnorsk Kystnatur		Skape møteplasser. Involvering i delprosjektgrupper under Sørnorsk kystnatur.
Kystarven	Det sterke fokuset på turstier og kart i alle kommuner er noe som nesten alle reiselivsaktørene ser direkte nytte av. Lokalsamfunnene er også opptatte av dette. Slik sett utløser Kystarven et forsterket samarbeid mellom reiselivsnæringen og det frivillige organisasjonsarbeidet i grendene ved tilførsel av ressurser	Involvering i tilrettelegging av stier. Involvering i fagaktiviteter knyttet til kulturlandskapet. Studietur for reiselivsaktører. Søppelrydding i Sørværet.

	utenfra. Sauen som skjøtter av kullandskapet blir også generelt oppfattet positivt. Det er positive reaksjoner på kompetansehevings tiltak og økt oppmerksomhet. Det forventes også positiv effekt av nettverksbygging mellom serveringsbedrifter i regionen med villsaukjøtt i sentrum. Sjøppelryddingen skaper bred legitimitet og bidrar samtidig med ressurser til frivillige organisasjoner.	
Økosystem Dokkadelta	Kunst i naturrom har gitt plass for en annerledes tilnærming til å ferdes i naturen og gir rom for naturforståelse på en stimulerende måte. Prosjektet etterstreber å kunne involvere lokale bedrifter i størst mulig grad, slik som håndverkere og lokale matprodusenter. Dette oppfattes som svært viktig for å skape lokal identitet, stolthet og følelsen av "eierskap", som igjen fører til bevissthet og engasjement om naturarven.	Konsulenthjelp i markedsføring og produktutvikling. Kunst i natur konseptet.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Dokumenterte markeditiltak, mesedeltagelse, journalistbesøk, brosjyrer hvor bedrifter nevnes, er viktig. Prosjektet har subsidiert plakater og brosjyrer for naturbaserte aktiviteter med Dovrefjells profil. Bedriftene skjønner at det hjelper å bruke Dovrefjell i sin profilering.	At tiltakene er synlige og at man ser at andre synes de er gode. Positiv omtale i media.
Nærøfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken sin langsiktige satsing på stedsformidling, vertskapsutvikling og læring har vært avgjørende. Etablering av møteplasser med involvering, dialog og samhandling om tiltak og aktiviteter har vært en sentral del av dette. Videre har fokus på å støtte opp om initiativene vært viktig.	Verdsarvparkens langsiktige satsing på 1. stedsformidling, vertskapsutvikling og læring, og 2. mat-, håndverks- og opplevelsesproduksjon. Videre gjennom etablering av møteplasser hvor involvering, dialog og samhandling om tiltak og aktiviteter er sentralt. Gi støtte som ivaretar initiativet, ikke overta dette.
Varangerhalvøya		Å involvere de i utviklingen av prosjektet.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Informasjon som er tilpasset målgruppene og involvering. Eksempel: På Destinasjon Dærga har den sosiale verdiskapningen vært stor, da det gjennom etableringen av arbeidsgrupper, styringsgruppe og møter med alle reineierne har fått til en god samhandling og etablert arenaer hvor ulike syn på prosjektet er gitt anledning til å komme fram. Dette har skapt forankring og eierskap.	Informasjon og deltakelse i prosesser og på arenaer hvor naturarv og naturverdier kan gi grunnlag for ny aktivitet. Dette er synlighet gjennom bl.a. Wild Norway - etablering av nettsted, og gjennom konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen" - Positive oppslag i media.

Norges Nasjonalpark-landsbyer	Ulike forankringstiltak.	Synlighet og økt kunnskap om unike natur og kulturverdier. Økt kompetanse om markedsføring, produktpakking og salg.
-------------------------------	--------------------------	---

Gjennom nettverksarbeid og andre tiltak er det naturligvis et mål at dette faktisk skal resultere i økt samarbeid mellom aktuelle aktører. På en skala fra 1-6 hvor 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad ble hovedprosjektene bedt om å vurdere i hvilken grad man har fått økt samarbeid (jf. Tabell 37). Svarene varierer fra 2-5 i 2011, og de gjennomsnittlige svarene ligger på fire både i 2010 og 2011. Tilbakemeldingene tyder på at en del av samarbeidene fortsatt har utfordringer med å få til godt nok samarbeid mellom aktuelle aktører.

Et tilsvarende spørsmål ble stilt i forhold til hvorvidt hovedprosjektet har bidratt til økt fellesskapsfølelse mellom ulike aktører – at de ser nytten av å trekke "lasset" i samme retning. Her ligger de gjennomsnittlige vurderingene på 4,4, og vurderingene synes å være noe mer positive i 2011 enn i 2010. Vurderingene tyder også på at det er lettere å se nytten og behovet for samarbeid enn å gjennomføre det i praksis.

Sosial verdiskaping er et langsiktig arbeid, og det er både tids- og ressurskrevende å informere, involvere, mobilisere og etablere nettverk som grunnlag for å fremme bevissthet, engasjement og økt samarbeid. God samhandling, felles forståelse og tillit mellom ulike aktører er imidlertid avgjørende dersom man gjennom prosjektene skal bidra til å vise hvordan naturarven kan bidra til verdiskaping til beste for befolkning, næringsliv, lokalsamfunn og regioner. Samlet sett synes samarbeidet mellom ulike aktører å ha blitt styrket siden 2010.

Tabell 37 Vurdering av samarbeid og fellesskapsfølelse mellom ulike aktører.

Hovedprosjekt	Har hovedprosjektet bidratt til økt samarbeid mellom aktuelle aktører i forhold naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling? 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad		Har hovedprosjektet bidratt til økt fellesskapsfølelse mellom ulike aktører – at de ser nytten av å trekke "lasset" i samme retning? 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad	
	2010	2011	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Vet ikke	5	Vet ikke	5
Sykkelturisme i Nordland	3	5	3	5
Vidda Vinn	4	5	4	6
Villreinen som verdiskaper	5	Vet ikke	5	5
Skatter for fremtiden	Vet ikke	2	4	3
Mellom fjell, fjord og folk	3	3	3	3
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	6	4	2	5
Sørnorsk Kystnatur	5	4	5	4
Kystarven	4	4	5	4
Økosystem Dokkadelta	4	2	3	1
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	4	5	5	5
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Vet ikke	4	4	5
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya	Vet ikke	5	Vet ikke	5
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3	5	3	5

Norges Nasjonalparklandsby- er	4	3	4	5
-----------------------------------	---	---	---	---

6.4.4 Økonomisk verdiskaping

Økonomisk verdiskaping står svært sentralt i et bredt verdiskapingsperspektiv. Den økonomiske verdiskapingen kan være både direkte og indirekte og er vanskelig å måle. Vi har her valgt å bruke noen indikatorer på økonomisk verdiskaping som omfatter bedriftsetableringer/-utvidelser, type næring som utvides/etableres, sysselsettingsvekst, omsetningsvekst og økonomiske ringvirkninger. Vi har videre spurt om i hvilken grad det i hovedprosjektet er etablert systemer for å følge utviklingen av slike effekter over tid. På nettverkssamlingen i Finnmark i april 2012 ble et nytt system for dokumentasjon av den økonomiske verdiskapingen drøftet, noe som vil kunne få følger for neste rapportering, selv om vi også vil forsøke å bevare kontinuiteten fra de nevnte indikatorene på grunn av sammenlikning fra år til år.

Tabell 38 viser nye bedrifter som er etablert i 2010 og 2011. I 2010 var det to av hovedprosjektene som rapporterte om etablering av henholdsvis to og tre bedrifter. To av disse bedriftene driver med håndverksvirksomhet, to med guiding og formidling og en med foredling og salg av lokal mat. I 2011 er det fire prosjekter som rapporterer om etablering av fem nye bedrifter. En av disse driver med guiding og formidling, 2 med andre aktiviteter og opplevelsestilbud, en med håndverksvirksomhet og to med foredling og salg av lokal mat. Til sammen er det fire prosjekter som rapporterer om etablering av 10 nye virksomheter i løpet av 2010 og 2011. Det er verdt å merke seg at det er henholdsvis to og fire prosjekter som svarer vet ikke på dette spørsmålet i 2010. I forhold til egenevaluering og vurdering av måloppnåelse vil det være en fordel å etablere systemer for å fange opp resultater og effekter på et tidlig tidspunkt.

Tabell 38 Nye bedrifter i 2010 og 2011

Hovedprosjekt	2010			2011		
	Nye bedrifter	An-tall	Type	Nye bedrifter	An-tall	Type
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei			Nei		
Sykkelturisme i Nordland	Vet ikke			Vet ikke		
Vidda Vinn	Nei			Nei		
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke			Ja	1	Guiding og formidling
Skatter for fremtiden	Nei			Nei		
Mellom fjell, fjord og folk	Nei			Nei		
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Nei			Nei		
Sørnorsk Kystnatur	Nei			Vet ikke		
Kystarven	Nei			Vet ikke		

Økosystem Dokka-delta	Ja	3	1 Håndverksvirksomhet 2 Foredling og salg av lokal mat 3 Guiding og formidling	Ja	1	Andre aktivitets- og opplevelsestilbud
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Nei			Nei		
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei			Vet ikke		
Varnjargga - Varenkinniemi- Varrangerhalvøya	Nei			Nei		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nordtrøndersk natur	Ja	2	1 Håndverksvirksomhet 2 Guiding og formidling	Ja	1	Andre aktivitets- og opplevelsestilbud
Norges Nasjonalparklandsbyer	Nei			Ja	2	1 Håndverksvirksomhet 2 Foredling og salg av lokal mat

Når det gjelder utvidelse av eksisterende bedrifter, synes det å være en betydelig økning i 2011 sammenlignet med situasjonen i 2010 (jf. Tabell 39). I 2010 var det tre prosjekter som rapporterte om utvidelse av til sammen 8 virksomheter. I 2011 er sju prosjekter som rapporterer om utvidelse av til sammen 47 virksomheter. Det er prosjektene Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell og Magiske og verdifulle opplevelser i Nordtrøndersk natur som står for en stor andel av disse. Resultatene viser likevel at flere av prosjektene er i ferd med å få positive resultater også når det gjelder økonomisk verdiskaping. Blant bedrifter som har utvidet sin virksomhet, er det 12-13 som driver med overnatting/servering/utleie, tre som driver med håndverksvirksomhet, 3-4 som driver med foredling og salg av lokal mat, to som driver med guiding og formidling, 18 som driver med andre aktivitets- og opplevelsestilbud og åtte som driver med andre næringsaktiviteter. Det er også her verdt å merke seg at det er fire av prosjektene som ikke vet om det er bedrifter som har utvidet sin virksomhet.

Tabell 39 Utvidelse av eksisterende bedrifter i 2010.

Hovedprosjekt	2010			2011		
	Utvidelse	An-tall	Type	Utvidelse	An-tall	Type
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei			Nei		
Sykkelturisme i Nordland	Nei			Vet ikke		
Vidda Vinn	Nei			Nei		
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke			Vet ikke		
Skatter for fremtiden	Nei			Nei		

Mellom fjell, fjord og folk	Nei			Nei		
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Nei			Vet ikke		
Sørnorsk Kystnatur	Nei			Ja	3	Overnatting/servering/utleie
Kystarven	Ja	4	-Værlandet Gjestehamn er midt i en utbyggingsfase. For disse er Askvoll kommune sitt Kystarvprosjekt på Værlandet et viktig premiss for realisering av utbyggingsplanene. -Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet er i etableringsfasen og vil ha nytte av både informasjonsinnhenting og tilrettelegging av turstier. -Norsk Kystkulturakademi i Solund -Solund Mat AS.	Ja	2-3	Overnatting/servering/utleie
					1-2	Foredling og salg av lokal mat
					1	Guiding og formidling
Økosystem Dokkadelta	Ja	2	-Mat i Land -Håndverkere	Ja	2	Håndverksvirksomhet
					1	Andre næringsaktiviteter (Kistefos skogtjenester)
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Nei			Ja	12-15	Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (organiserte aktiviteter som ble gjennomført sommeren 2011, og som retter seg mot besøkende på overnattingsstedene rundt Dovrefjell).
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Vet ikke			Ja	3	Overnatting/servering/utleie
					2	Andre næringsaktiviteter (kompetansevirksomheter)
Varnjargga - Varenkinniemi- Varrangerhalvøya	Nei			Ja	1	Andre næringsaktiviteter (Biotop as, arkitektur- og naturkontor, tilbyr tjenester til prosjek-

						tering og gjennomføring av tilretteleggingstiltak for naturopplevelser, spesial område fugl.)
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ja	2	-Klostergården på Tautra -Wilks Design AS -Svein Wik Naturfoto	Ja	4	Overnatting/servering/utleie
					1	Håndverksvirksomhet
					2	Foredling og salg av lokal mat
					1	Guiding og formidling
					4	Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (Fotosafari, Rovdyrcamp og Ulvesnork i Namsskogan Familiepark, Bjørnecamp i Lierne Nasjonalparksenter, Hotell Granen - utendørsopplevelser med bålmat)
Norges Nasjonalparklandsbyer	Vet ikke			Vet ikke	4	Andre næringsaktiviteter

I og med at det har skjedd nyetableringer og utvidelser av eksisterende virksomheter, er det naturlig at det har skjedd en vekst i sysselsetting og/eller omsetning. Det var to hovedprosjekter som rapporterte om sysselsettingsvekst i 2010 for virksomheter som følge av hovedprosjektet (Tabell 40). Totalt dreide dette seg om tre årsverk. I 2011 er det fire prosjekter som rapporterer om en samlet sysselsettingsvekst på 8,5 årsverk. Når det gjelder omsetning har fire hovedprosjekter rapportert om omsetningsvekst for til sammen ni bedrifter i 2010. I 2011 er det seks prosjekter som rapporterer om en omsetningsvekst for ca. 45 bedrifter, noe som da er en betydelig økning fra 2010. Samtidig indikerer disse tallene at flere av bedriftene som har utvidet sin virksomhet i første rekke har gjort dette gjennom økt omsetning, og at sysselsettingsveksten har vært mer beskjeden.

Her er det også en utfordring at flere av hovedprosjektene ikke har oversikt over sysselsettingsvekst og omsetning i aktuelle bedrifter. Det vil være av interesse både for det enkelte hovedprosjekt og for programmet som helhet å skaffe seg en systematisk oversikt over den økonomiske verdiskapingen. Som nevnt kan det være vanskelig å kartlegge slike effekter, spesielt indirekte effekter og andre ringvirkningseffekter. For å få en viss oversikt kan en aktuell løsning, som vi har drøftet i forbindelse med forslaget om et nytt system for dokumentasjon av den økonomiske verdiskapingen, være at hovedprosjektene identifiserer hvilke bedrifter som kan tenkes å ha utvidet sin virksomhet som følge av prosjektet, og at det foretas en egen kartlegging av disse. Det er en løsning vi vil komme tilbake til i senere rapporter i forbindelse med evalueringen.

Tabell 40 Sysselsettings- og omsetningsvekst som følge av hovedprosjektet i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	Sysselsettingsvekst		Årsverk		Omsetningsvekst		Antall bedrifter	
	2010	2011	2010	2011	2010	2011	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei	Nei			Nei	Ja		2
Sykkelturisme i Nordland	Vet ikke	Nei			Vet ikke	Vet ikke		
Vidda Vinn	Nei	Nei			Ja	Vet ikke	1	
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke	Vet ikke			Vet ikke	Vet ikke		
Skatter for fremtiden	Nei	Nei			Nei	Nei		
Mellom fjell, fjord og folk	Ja	Nei	1		Nei	Nei		
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Nei	Vet ikke			Nei	Vet ikke		
Sørnorsk Kystnatur	Nei	Vet ikke			Nei	Ja		2
Kystarven	Vet ikke	Vet ikke			Vet ikke	Vet ikke		
Økosystem Dokkadelta	Ja	Ja	2	1,5	Vet ikke	Ja		4
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Vet ikke	Nei			Ja	Ja	3	12-15
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Vet ikke	Ja		4	Vet ikke	Vet ikke		
Varnjargga - Varenkin-niemi- Varangerhalvøya	Nei	Ja		1	Ja	Ja	3	1
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Vet ikke	Ja		2	Ja	Ja	2	11
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Vet ikke	Nei			Vet ikke	Vet ikke		

I forhold til virksomheter som har hatt omsetningsvekst, ble hovedprosjektene spurt om hvor stor betydning hovedprosjektet har hatt for omsetningsveksten i disse næringsvirksomhetene. På en skala fra 1-6, der 1=svært liten betydning og 6=svært stor betydning, lå svarene for fire hovedprosjekter i 2010 på henholdsvis 2, 3, 4 og 5. I 2011 ligger svarene for 6 prosjekter på henholdsvis 3 (ett prosjekt), 4 (to prosjekter) og 5 (tre prosjekter). Prosjektet i Nord-Trøndelag og prosjektet på Dovre, som har den største andelen av bedriftene med økt omsetning, er også blant de tre prosjektene som også vurderer at prosjektet har hatt relativ stor betydning for dette (5).

Videre er hovedprosjektene spurt om hvilke positive økonomiske ringvirkninger hovedprosjektet har hatt (jf. Tabell 41). I 2010 var det fire prosjekter som rapporterte om positive ringvirkninger i forhold til antall besøkende. I 2011 er det elleve prosjekter som i større eller mindre grad rapporterte om slike ringvirkninger. Ni prosjekter rapporterte også om en viss økning i antall overnattinger i området i 2010. Dette er en økning på seks prosjekter fra 2010. Effektene i forhold til tilflytting er foreløpig beskjedne. Det er naturlig siden økt tilflytting dreier seg om langsiktige målsetninger

som vil være en effekt av flere arbeidsplasser, økt attraktivitet og styrket omdømme for de aktuelle områdene.

Fire prosjekter rapporterer om positive ringvirkninger i form av økt besøk og økt sysselsetting. I forhold til spørsmålet om underleveranser, er det ikke spesifisert om man snakker om underleveranser i forhold til hovedprosjektet eller til bedrifter som er involvert i hovedprosjektet. Det er klart at de av hovedprosjektene som har gjennomført infrastrukturtiltak og andre tilretteleggings-tiltak har kjøpt inn tjenester som kan forstås som underleveranser.

Når det gjelder økning i besøk, er det ikke alle prosjektene som har som målsetning å øke antall besøkende til området, men å bidra til at det store antallet besøkende i større grad gir grunnlag for bred verdiskaping og bærekraftig lokal samfunnsutvikling. Dette gjelder spesielt Nærøfjorden.

Det rapporteres også om en viss grad av positive ringvirkninger knyttet til økt sysselsetting og økte underleveranser. De som i størst grad rapporterer om slike effekter, er de prosjektene som også har den største andelen av bedriftene som har utvidet sin virksomhet. Videre kan slike ringvirkninger også knyttes til bruk av lokal arbeidskraft i forbindelse med gjennomføring av tilretteleggingstiltak som finansieres gjennom prosjektene.

Tabell 41 Økonomiske ringvirkninger som hovedprosjektet har hatt i 2010 og 2011. 1=Ingen positive ringvirkninger og 6=svært store positive ringvirkninger.

Hovedprosjekt	Økning i antall besøkende		Flere overnattinger		Økt tilflytting		Økt sysselsetting		Økte underleveranser	
	2010	2011	2010	2011	2010	2011	2010	2011	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	4	2	4	1	1	1	2	1	Vet ikke
Sykkelturisme i Nordland	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke
Vidda Vinn	4	4	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke
Skatter for fremtiden	1	2	1	1	1	1	1	1	1	3
Mellom fjell, fjord og folk	1	1	1	1	1	1	2	1	1	3
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke
Sørnorsk Kystnatur	Vet ikke	4	Vet ikke	4	Vet ikke	3	Vet ikke	3	Vet ikke	Vet ikke
Kystarven	Vet ikke	2	Vet ikke	2	2	Vet ikke	2	2	3	1
Økosystem Dokkadelta	4	6	1	3	2	1	4	2	6	5

Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	4	4	4	4			1		1	6
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Vet ikke	2	Vet ikke	2	5	2	5	2	5	2
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	1	4	1	4	1	Vet ikke	1	4	2	4
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	4	5	4	5	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	5	4	5
Norges Nasjonalparklandsbyer	5	4	1	2	Vet ikke	1	2	2	Vet ikke	1

Vi stilte spørsmål om det er utviklet systemer eller instrumenter for å måle effekter på besøk, omsetning, etablering, tilflytting og lignende, og hvilke resultater disse målingene eventuelt viser. I 2010 var fire prosjekter som hadde en eller annen form for måling eller arbeidet med å utvikle det. I 2011 er dette tallet økt til 5 (jf. Tabell 42). Alle systemene som er utviklet har fokus på kartlegging av besøkende, og tre av disse har kun fokus på antall. Det er kun hovedprosjektet Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell og Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark som har gjort mer inngående forsøk på kartlegging av de besøkende og betydningen av disse. For å kunne si noe mer utfyllende om effekter i forhold til økonomisk verdiskaping, vil det som tidligere nevnt være behov for egen kartlegging av bedrifter som har vært involvert i verdiskapingsprogrammet.

Tabell 42 Hvorvidt det er utviklet systemer eller instrumenter for å måle effekter på besøk, omsetning, etablering, tilflytting og lignende.

Hovedprosjekt	Systemer eller instrumenter for å måle effekter		Resultater	
	2010	2011	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Ja	Ja	Antallet observasjoner legges inn i www.artsdatabasen.no . Dette viser om det blir økt aktivitet blant fuglekikkere enn tidligere. Siden det nesten ikke finnes fastboende fuglefolk i Finnmark, må en økning kunne tilskrives økt antall besøkende. Tallene kan tas ut hos NOF.	SNO måler antall besøkende på Hornøya for første gang i 2011, og resultatet ble 4770 besøkende. Vardø havn hevder at de bare har solgt ca. 1350 billetter. Man har behov for finne en måte å avstemme dette på. De bedriftene som er med i prosjektet har ikke drevet med statistikk over sine gjester. Prosjektet har fått to bedrifter til å lage statistikk på gjestedøgn og hvilken nasjonalitet

				gjestene hadde. Dette blir fulgt opp i 2012. For 2011 har prosjektet lagd evaluering som skal vise utviklingen mht. besøk, andel fugleturister og betydningen av denne målgruppen.
Sykkelturisme i Nordland	Nei	Nei		
Vidda Vinn	Ja	Ja	Sommeren 2009 ble det gjennomført en spørreundersøkelse på Fjellvåken i tilknytning til turvegen på Mogen. Sommeren 2011 skal det gjennomføres en ny undersøkelse for å se hvordan folk vurderer Kvennavegen, hvor mye tid de bruker på den, og hva man kan gjøre for å gjøre den enda bedre. Det vil bli satt opp turbok for å registrere antall brukere av veien.	Over 4200 personer har skrevet seg inn i turbøkene på de tre turveiene Falkeriset, Kvennavegen og Solstien i 2011.
Villreinen som verdiskaper	Nei	Nei		
Skatter for fremtiden	Nei	Nei		
Mellom fjell, fjord og folk	Nei	Nei		
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Ja	Ja	Det er telling i 2 av delprosjekta: ♦ Bondhusdalen 8104 (12524 i 09) ♦ Buerdalen 19445 (12847 i 09)	Registrering av besøkende i Buerdalen økte sterkt. Registrering av besøkende i Bondhusdalen viser markert nedgang
Sørnorsk Kystnatur	Nei	Nei		
Kystarven	Nei	Nei		
Økosystem Dokkadelta	Nei	Ja		En undersøkelse for Nordre Land kommune fra 2009 - 2011 viser at befolkningen har økt for første gang på 30 år (2008 på det laveste). Erfaringsstoler hadde i 2011 ca 5000 besøken-

				de (ingen erfaringsstol står på en lokalitet der det er besøkende fra før).
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Ja	Ja	Gjennom deltagelse i Interregprosjektet er det utviklet maler for Gjesteundersøkelser. Ifølge Charterplanen skal den gjennomføres sommeren 2011. Opplegget er utarbeidet ved Universitetet i Greifswald i Tyskland og utprøvd i 6 andre områder/arker som det samarbeides med.	Prosjektet har laget et opplegg nå og kan få en god måling i 2012. Startet 2011, men bedriftene har ikke vært vant til detaljert resultatmåling. For 2012 skal aktivitetsbedriftene måle på tall og omsetning pr tur.
Nærøfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei	Nei		
Varnjargga - Varenkiniemi- Varangerhalvøya	Nei	Nei		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Nei	Nei		
Norges Nasjonalparklandsbyer	Nei	Nei		

6.4.5 Den brede verdiskapingen

Bred verdiskaping fokuserer på samspillet mellom miljømessig-, sosial-, kulturell- og økonomisk verdiskaping. Bred verdiskaping er avhengig av samhandling, gjensidig tillit og felles forståelse mellom de aktører som har betydning for å realisere de målsetninger som er satt. Økonomisk verdiskaping i bredt verdiskapingsperspektiv handler også om å ha bevissthet i forhold til samspillet med utvikling av private goder og kollektive goder, der natur og kultur i mange tilfeller kan betraktes som kollektive goder. Dersom man lykkes med bred verdiskaping, har man per definisjon en bærekraftig utvikling. Utvikling og gjennomføring av strategier for bred verdiskaping er således en kompleks oppgave, og det vil være viktig å ha et bevisst forhold til hvorfor man gjennomfører tiltak knyttet til ulike former for verdiskaping, og hva slags betydning og rolle disse tiltakene har som en del av et bredt verdiskapingsperspektiv.

I forbindelse med bred verdiskaping har vi stilt spørsmål om i hvor stor grad ulike former for verdiskaping (miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk) har blitt prioritert. For hver av de ulike formene for verdiskaping har hovedprosjektene svart på en skala fra 1-6, der 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad. I hvilken grad de ulike verdiskapingsformene er prioritert varierer mellom prosjektene. De gjennomsnittlige svarene er som følger:

- ◆ Miljømessig verdiskaping (3,9 i 2010 og 4,3 i 2011)

- ◆ Kulturell verdiskaping (3,6 i 2010 og 4,1 i 2011)
- ◆ Sosial verdiskaping (3,6 i 2010 og 4,4 i 2011)
- ◆ Økonomisk verdiskaping (3,3 i 2010 og 4,2 i 2011)

Det som er interessant å merke seg er at sosial og økonomisk verdiskaping synes å være markant høyere prioritert i 2011 sammenlignet med i 2010. I 2010 var det miljømessig verdiskaping som skilte seg ut med høyest prioritet. Dette er en utvikling som er naturlig, siden mange av prosjektene i startfasen hadde fokus på planlegging og gjennomføring av fysiske tilretteleggingstiltak.

En lignende svarfordeling ble også observert i forbindelse med gjennomføringen av Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet. Sosial verdiskaping ble her etter hvert en svært viktig aktivitet som hadde høy prioritet i hele prosjektperioden. Dette fordi bred verdiskaping innebærer samhandling mellom et bredt spekter av aktører, og det kreves betydelige ressurser for å involvere og trekke med aktuelle aktører. Vi har tidligere sett at flere av prosjektene i Naturarven som verdiskaper synes å ha undervurdert behovet for ressurser til slike prosesser.

I verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet var også fokuset på økonomisk verdiskaping mindre i den første fasen i mange prosjekter. Tanken var at man først skulle restaurere kulturminner, og at man deretter skulle ha fokus på bedrifts- og næringsutvikling. Noe av den samme tankegang synes å ligge til grunn når det gjelder gjennomføring av tilretteleggingstiltak i Naturarven som verdiskaper. Erfaringene er at de som lykkes best med økonomisk verdiskaping også har fokus på dette i en tidlig fase. Selv om målet i første omgang er å gjennomføre tilretteleggingstiltak, kan det være nyttig å involvere potensielle næringsinteresser knyttet til tiltakene slik at de kan spille inn synspunkter på sine behov i forhold til de tiltakene som skal gjennomføres. Dette vil også være viktig som grunnlag for å utvikle et bredt eierskap til tiltakene, og at forretningsideer skal få tid til å modnes.

Hovedprosjektene ble spurt om hva som oppleves som viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping (Tabell 42). Svarene synes å være en blanding av hva man tror vil være viktige suksessfaktorer og hva man har erfart er det. Det er naturlig i og med at tidspunktet for oppstart av hovedprosjektene også varierer. Faktorer man synes å være enig om at er avgjørende, er at man klarer å få til god dialog, godt samspill og samarbeid mellom ulike aktører. Ulike aktører som er avhengig av å samhandle må på en eller annen måte utvikle en felles kunnskapsplattform og forståelse som basis for videre arbeid. I Nærøyfjorden kommer dette til uttrykk gjennom utarbeidelse av en strategiplan for parken der strategier for bred verdiskaping legges til grunn for en bærekraftig samfunnsutvikling.

Videre blir det fra flere prosjekter pekt på viktigheten av å synliggjøre ressurser og bevisstgjøre ulike aktører om potensialet som ligger i naturarven som ressurs for verdiskaping. Dette er viktig for å mobilisere og skape oppslutning om det arbeidet som gjennomføres i hovedprosjektene. Der som naturarven skal være en ressurs for samfunnsutviklingen, er det en forutsetning at sentrale aktører har en noenlunde omforent holdning til det utviklingsarbeidet som skal gjennomføres i hovedprosjektene.

Når det gjelder bred verdiskaping blir det i par av prosjektene også pekt på at de ulike verdiskapingsformene også "kan stå på egne", og i ett prosjekt blir det også stilt spørsmål ved om økonomisk verdiskaping trenger å være en forutsetning for å ta vare på miljøet. Det er klart at det ikke trenger å være det, men det er da viktig å være oppmerksom på at "Naturarven som verdiskaper" er et verdiskapingsprogram som har til formål å legge til rette for at større verneområder blir en viktig ressurs for sosial, kulturell, miljømessig og økonomisk utvikling. Dersom man skal nå målsetningene som ligger til grunn for verdiskapingsprogrammet, fordrer dette imidlertid en økono-

misk verdiskaping som bidrar til å øke oppslutningen om vernet og øke mulighetene for å ta vare på både natur- og kulturressurser. Det brede verdiskapingsperspektivet vil slik sett bidra til å legge et bærekraftsperspektiv til grunn for utviklingsstrategiene. Det vil si en økonomisk verdiskaping som bidrar til å fremme både private goder og kollektive goder.

Tabell 43 Hva som oppleves som viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping

Hovedprosjekt	Viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping	
	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet observerer kompliserte samspilleffekter: Dersom man skal få til begrenset fugleturisme i Kongsfjordreservatet er man avhengig av at folket i Kongsfjord synes dette er en god ide. Kommunestyret kan uttrykke slik støtte. Lokale aktører som bidrar med overnatting, servering, transport og guiding kan få betraktelig økte inntekter. Videre kan befolkningen i Kongsfjord få økt respekt for vernet fordi vernet bidrar til at folk fortsatt kan leve der.	Den enkelte aktør må skjønne at det er en sammenheng mellom de forskjellige elementene. Slik er det ikke alltid. I prosjektet har vi eksempler på noen som bare tenker økonomi, mens i andre enden, hvor fokus er på vern (i alle fall verbalt). Den enkelte aktør må ta seg tid til å delta innen alle formene.
Sykkelturisme i Nordland	Alt av næringsutvikling i og rundt sykkelstien vil vi fremme miljømessige aspekter. Kulturelt vil man sørge for at kulturminner ol. (samiske og norske) blir vist/informert på en slik måte at det blir en opplevelse for de som er "der". Sosialt vil man sørge for universell utforming slik at "alle" kan delta. Videre gir prosjektet økte næringsmuligheter og bidrar til å utvikle et godt omdømme for kommunen.	Det som har vært viktig er at vi har kommet langt i prosjektet med selve byggingen/tilretteleggingen av traseen. Dette vil igjen gi effekter når man nå i år begynner å sykle ca 5 mil av de 6 milene som traseen er. Jeg tror og håper at verdiskapingen vil komme i ennå større grad etter hvert som vi begynner å benytte dette.
Vidda Vinn	En interessentbasert styringsgruppe er viktig for å få til et godt samspill. Et konkret eksempel knyttes til planlegging av turvei med bred verdiskaping som basis: 1. Forslag til aktuell turvei diskuteres i styringsgruppa, 2. Kontakt med grunneiere, diskutere, involvere, 3. Kontakt med reiselivsbedrift/kassaapparat, involvere, diskutere, 4. Turveitrase klar, 5. Kontakt med norsk villreinsenter - er tiltaket villreinvennlig?, 6. Kontakt med fylkeskommunen, kulturminneavdeling - trengs kulturminneregistrering? 7. Søknad om byggetillatelse til kommunen. 8. Gjennomføring. En slik prosess sikrer et godt samspill mellom de ulike for-	Tverrfaglig kompetanse (natur-reiseliv-grunneierinteresser), styringsgruppe sammensatt av ulike interessenter, interessentanalyse ved prosjektoppstart.

	mene for verdiskaping.	
Villreinen som verdiskaper	God dialog mellom ulike aktører i regionen (herunder også nasjonale aktører med aktiviteter i regionen).	En kontinuerlig bevissthet og bevisstgjøring hos alle parter om hvordan de fire formene av verdiskapning henger sammen. Eks: en økonomisk verdiskapning fordrer at naturverdiene blir ivaretatt og sikret (fordrer en miljømessig verdiskapning), men samtidig fordrer muligheten for en miljømessig verdiskapning at f.eks. reiselivet ser at dette igjen kan gi en gevinst i form av økt omsetning/økt belegg på hotellet osv.
Skatter for fremtiden	Her er det for tidlig med konkrete eksempler men det antydes hva man foreløpig ser. For næringsaktører er det klart at den økonomiske verdiskapingen vil ha størst betydning. Hvis prosjektet gjennom dette klarer å gjøre næringsaktørene bevist på at de andre formene for verdiskaping kan være grunnlag for den økonomiske verdiskapingen, er dette noe som indikerer at man lykkes. Prosjektet mener det kan klare dette ved å bruke den tradisjonelle kunnskapen til å skape nye produkter og opplevelser som aktører skal kunne ta i bruk. Det er denne kunnskapen som blir "Skatter for fremtiden".	For å få økonomisk verdiskaping er man nødt til å klare å få aktørene til å se betydningen av de andre faktorene også. Dette håper man vil komme når man har klart å fått samlet masse tradisjonskunnskap som aktører ser at de vil kunne ha nytte av i sin bedrift. Samtidig stilles det spørsmål om økonomisk verdiskaping trenger å være en forutsetning for andre former for verdiskaping – at man må få penger i kassa før man ser viktigheten av å ta vare på miljøet.
Mellom fjell, fjord og folk	Dialog, og med tiden samarbeid på tvers av sektorer/virksomheter og bygder. Positivitet og innsatsvilje. Kunnskap om natur- og kulturverdiene og om hva som skjer i sin egen kommune.	Folkehelsearbeid og reiselivstiltak hånd i hånd. Aktiv forvaltning, med god kontakt i lokalsamfunna. Ildsjeler, både innenfor organisasjoner og praktisk arbeid. Reiselivsvirksomheter som ser verdien av naturtilbud og behovet for egeninnsats.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Har ikke erfaring til å svare på dette nå.	Det overordna perspektivet som verdiskapingsprogrammet legger til grunn på landsbasis. Bevissthet om bred verdiskaping i prosjektet.
Sørnorsk Kystnatur	Nordbergkonferansen, som har brakt interesseparter sammen for nettverksbygging 2 ganger i året. Revisjon av skjøtselplanen for Listastrendene har åpnet for samtale mellom interessegrupper og skapt stor takhøyde for å komme fram til kompromisser.	Målsetningen om at det skal være gøy å jobbe sammen! - Medieinvolvering og tålmodighet
Kystarven	Prosjektets suksess vil være å få til en bred mobilisering av friluftsfol-	Gjennom å forankre de fleste av aktivitetene hos lokale nærings-

	ket i HAFS-regionen for å skape en infrastruktur (stier, kart, skilt og informasjonstavler) som både lokalsamfunnet og reiselivsnæringa ser seg tjent med. Økt antall villsauer og profilering av villsauen som en attraksjon i seg selv (både på fat og på beite) vil være en suksessfaktor. Vellykket naturformidling der lokalt vertskap (ungdommer, guider, turistverter) bruker ny naturkunnskap for å tiltrekke seg turister vil bygge både kulturell identitet og økonomisk verdiskaping. I neste omgang tror vi at naturbasert opplevingssturisme kan øke "Kystarvbygdene" sin attraktivitet som tilflyttingsområde.	aktører og frivillige krefter i lokalsamfunnet, blir Kystarvarbeidet i stor grad identifisert som en del av lokal bygdeutvikling. Bygdene ser da på Kystarven som en sjanse til å utvikle nye aktivum for bygda. Der man lykkes med denne integreringen, blir Kystarvaktivitetene oppfattet som viktige og nødvendige for bygdas framtid. Dette skjer lettest i de minste bygdene som ligger nærmest Kystarven sine kjerneområder. I andre bygder (kommunesentra og fjordbygder) blir det mer det konkrete tiltaket som skaper engasjement. F.eks. vil gode turstier med startpunkt i kommunesentra virke positivt både i forhold til folkehelse (sosial verdiskaping, attraksjonsverdi som tilflyttingsområde (kulturell verdiskaping) og for turstvirksomheter som hotell, gjestehavner ol. (økonomisk verdiskaping). Når et godt tilgjengelig løypenett øker stedet sin attraksjonsverdi som turistplass, kan vi også regne med økonomiske ringvirkninger i dagligvarehandel, drivstoff mm. Det vil være en suksessfaktor å gjøre Kystarvtiltakene nyttige også for sentrumsutvikling i deltakerkommunene.
Økosystem Dokkadelta	En viktig suksessfaktor for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping er tilnærming til natur og menneske, filosofien som ligger til grunn for valgene som tas underveis. Det er ingen rigid struktur som favoriserer det ene fram for noe annet men heller et ønske om en helhetlig tilnærming som fremmer et godt samspill.	Å formidle i et kortsiktig politisk landskap at verdiskaping fungerer gjennom kontinuitet og langsiktighet.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Vårt prosjekt har økonomisk utvikling som hovedformål. Men i løpet av 2011 vil vi bruke noe sponning av arrangementer for å sikre oss effekt innen kulturell og sosial verdiskaping.	Budskapet om at man kan oppleve flotte aktiviteter, arrangementer, attraksjoner og natur vil dra folk til områdene. Deltakelse i opplevelser og aktiviteter bidrar til miljømessig verdiskaping. Deltagelse på arrangementer og konserter, samt avisomtale gir grunnlag for kulturell og sosial verdiskaping. Folk blir stolte av området - forankring fryder.

		Miljømessig-, kulturell- og sosial verdiskaping er viktige grunnleggende støttefunksjoner for å oppnå økonomisk verdiskaping, men hver for seg er de viktige nok for å forsvare sin verdi på egen hånd.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken har en helhetlig tilnærming til en bærekraftig utvikling i Nærøyfjordområdet. Fram til nå, og enda en tid framover, vil Verdsarvparken både som organisasjon og samhandlingsform legge mye innsats i å hjelpe fram og støtte initiativ, tilrettelegge for aktivitet og utvikling samt støtte partnerne med økonomi og kompetanseprosesser som medvirker og legger til rette for lokal økonomisk verdiskaping. I et område som er såpass rikt på natur- og kulturkvaliteter er samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene viktig for samfunnsutviklinga.	Verdsarvparken har en helhetlig tilnærming til ei bærekraftig utvikling i Nærøyfjordområdet. Fram til nå og enda en tid framover vil Verdsarvparken både som organisasjon og samhandlingsform vektlegge mye innsats i framhjelp og støtte av initiativ, tilrettelegging for aktivitet og utvikling samt støtte partnerne med økonomi og kompetanse/prosesser som medvirker og legger til rette for lokal økonomisk verdiskaping. I et område såpass rikt på natur- og kulturkvaliteter er det viktig å se helheten og samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene. Ingen kan klare seg uten økonomisk verdiskaping. Samtidig skal dette skje med fotfeste i natur- og kulturkvaliteter, og da må det nettopp investeres i å ivareta og utvikle disse kvalitetene.
Varnjargga - Varenkiniemi- Varangerhalvøya	En viktig suksessfaktor er en helhetlig tilnærming til å bruke naturarven som verdiskaper. Forståelse av hvordan man jobber fram realisering av tiltak i samarbeid med viktige interesseaktører.	At det er en helhetlig planlegging til grunn for tiltak i prosjektet. At det vektlegges å forankre og mobilisere i forbindelse med tiltak som planlegges og gjennomføres.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	I prosjektet samarbeider partnerskapet i Nord-Trøndelag (IN, NTFK, FM) tett. Det skjer informasjonsutveksling gjennom team reiseliv, og deltakere fra partnerskapet inviteres til å delta på aktiviteter i regi av Naturarven. I tillegg nevnes det som svært viktig at prosjektet har et nært samarbeid med Miljøvernabdelingen hos Fylkesmannen i Nord-Trøndelag. Dette bidrar til at man har en omforent holdning til de utviklingstiltak som skal gjennomføres. Det er fremdeles mer å gå på i forhold til å samarbeide med regionale og lokale aktører i arbeidet med å trekke fram naturarven som en kjempe-mulighet for å sette Nord-Trøndelag på kartet når det gjelder	Det er viktig å jobbe med helhetlig utvikling og ha fokus på alle verdiskapingselementene hele tiden, slik at man ikke "skjevfordeler" og f.eks får økonomisk verdiskaping uten å tenke bærekraft. Det er også viktig å få til gode, involverende prosesser hvor mange grupper involveres, slik at flest mulig føler eierskap til det som skjer.

	å utvikle et solid bærekraftig natur- og kulturbasert reiseliv i fylket.	
Norges Nasjonalpark-landsbyer		

Hovedprosjektene ble videre spurt om hvordan de vil prioritere de ulike formene for verdiskaping i året som kommer. På en skala fra 1-6, der 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad, ligger de gjennomsnittlige svarene som følger:

- ◆ Miljømessig verdiskaping (4,9 i 2010 og 4,5 i 2011)
- ◆ kulturell verdiskaping (4,1 i 2010 og 4,3 i 2011)
- ◆ sosial verdiskaping (4,6 i 2010 og 4,2 i 2011)
- ◆ økonomisk verdiskaping (4,7 i 2010 og 4,9 i 2011)

I 2011 meldes det om at det samlet sett er økonomisk verdiskaping som vil ha høyest prioritet i tiden framover, og miljømessig verdiskaping på andre plass. Sammenlignet med situasjonen i 2010 har økonomisk verdiskaping høyere framtidig prioritet i 2011. Dette er ikke unaturlig siden flere av prosjektene i startfasen har brukt på tid på kartleggings- og tilretteleggingstiltak som kan gi grunnlag for økonomisk verdiskaping. Disse utviklingstendensene er også i tråd med de utviklings-trekk som tidligere er beskrevet for verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet. Sosial og kulturell verdiskaping vil fortsatt også ha høy prioritet, men altså noe lavere enn miljømessig og økonomisk verdiskaping. Her det også viktig å være oppmerksom på at miljømessig og økonomisk verdiskaping kan virke positivt i forhold til kulturell og sosial verdiskaping. Ved at kvaliteter knyttet til naturarven synliggjøres gjennom tilretteleggingstiltak, at ulike aktører verdsetter og ønsker å utvikle kvalitetene og man ser at dette gir økonomiske utviklingsmuligheter, da kan dette også bidra til å styrke kunnskaper, identitet, stolthet, stedstilhørighet og engasjement, noe som igjen kan være en drivkraft for ytterligere å forsterke de andre verdiskapingsformene.

I forbindelse med bred verdiskaping, har mange aktører behov for å spille på lag, noe som øker potensialet for at det oppstår konflikter. På spørsmål om i hvilken grad konflikter mellom ulike aktører bidrar til å hindre realiseringer av sentrale målsetninger for hovedprosjektet, er det åtte prosjekter, både i 2010 og 2011 som svarer at slike konflikter til en viss grad gjør seg gjeldende. I 2011 er det tre prosjekter som peker på konflikter som gjør seg gjeldende i betydelig grad. Dette dreier seg om uenighet blant ulike interessenter om hvilken retning framtidig reiselivsutvikling skal ha, hvordan man skal tilrettelegge i tilknytning til verneområder og ulike interesser mellom kommuner som deltar i samme prosjekt.

Konflikter søkes i stor grad løst gjennom dialog, tidlig involvering, fellesmøter/etablering av møtetplasser, informasjon og fokus på suksesshistorier.

7. Institusjonalisering

I forhold til institusjonalisering er vi opptatt av å kartlegge hvordan arbeidet skal fortsette etter at prosjektperioden er over. En viktig forutsetning for det videre arbeidet er at satsingen i hovedprosjektene er innarbeidet i offentlige planer for framtidig utvikling. Vi har således stilt spørsmål om i hvilken grad planlagte og igangsatte tiltak er forankret i overordnede planer, f.eks. kommunale planer, forvaltningsplaner, næringsplaner og stedsutviklingsplaner. Vurderingene av hvor god forankringen er, ble foretatt på en skala fra 1-6 der 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad. I 2010 var det to prosjekter som rapporterte om at prosjektet ikke var forankret i slike planer i det hele tatt. Dette tallet er redusert til ett i 2011. Den gjennomsnittlige vurderingen i 2010 lå på 3,2 mens tilsvarende vurdering i 2011 ligger på 4,0. Det tyder på at forankringen har blitt bedre siden forrige rapportering.

Tabell 44 gir en oversikt over hvilke planer de ulike hovedprosjektene er forankret i. Samlet sett er hovedprosjektene forankret i et bredt spekter av offentlige planer. Dette gjelder bl.a. reguleringsplaner, kommuneplaner (areal- og samfunnsdel), fylkesdelsplaner, stedsutviklingsplaner, strategiplaner, reiselivsplaner, næringsplaner, forvaltningsplaner og andre sektor- og temaplaner. Graden av forankring varierer imidlertid mellom hovedprosjektene, og den gjennomsnittlige vurderingen viser at det er behov for sterkere forankring i flere prosjekter. Noen er godt forankret i ulike planer mens, andre arbeider spesielt for å få tiltak inn i kommunale planer. Enkelte har også planrevisjon som en del av arbeidet i hovedprosjektet.

Det er klart at prosjektene har eksistert i relativt kort tid, og man kan således ikke forvente at alle prosjekter har like sterk forankring i kommunale planer. Det vil imidlertid være viktig å synliggjøre og fremme prosjektenes satsinger når offentlige planer skal rulleres. Flere av prosjektene synes også å ha et bevisst forhold til dette.

Tabell 44 Forankring i offentlige planer.

Hovedprosjekt	Forankring i offentlige planer	
	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet er i en tidlig fase, men har hatt kontakt med Tana kommune som har lagt forslagene til tiltak inn i sin reguleringsplan for Tanamunningen. Fylkesmannen er kontaktet i forhold til å kunne ha turisme i Kongsfjordreservatet. Fylkesmannen har startet et arbeid mot DN for å kunne få en endring i vernereglementet for reservatet. Prosjektet har tatt kontakt med Finnmarkseiendommen (FeFo) og opprettet en formell kontakt for prosjektperioden for saker på statens grunn. Prosjektet legger opp til, dersom mulig, at alle tilrettelegginger vil komme på statens grunn.	Kommunale reguleringsplaner. Revidering av forskrifter knyttet til verneplaner. Kommunale næringsplaner med satsingsområder innen reiseliv.
Sykkelturisme i Nordland		Strekningen Lønsdal - Kjemåga vil bli lagt inn i kommunenes areal-

		plan. I tillegg vil kommunen melde inn ønsker til forvaltningsmyndigheten i forbindelse med revidering av Saltfjellet - Svartisen nasjonalpark. Bedriftsnettverket for reiseliv vil legge inn planer i strategisk næringslivsplan. Saltdal kommune ser på muligheten av å legge "aktiv transport" inn i trafikksikkerhetsplanen til Saltdal kommune
Vidda Vinn	Kommuneplanens samfunnsdel Tinn kommune – hovedsatsingsområde reiseliv, Strategiplan for landbruk og naturforvaltning i Tinn, Næringsplan for Tinn kommune og næringsplan for Vinje kommune. Videre har Vidda Vinn tiltak som tilfredsstiller mål i Reiselivsplan for Telemark og Regional plan for Hardangervidda.	Kommuneplanens samfunnsdel Tinn kommune - hovedsatsingsområde reiseliv, Strategiplan for landbruk og naturforvaltning i Tinn, Næringsplan for Tinn kommune og næringsplan for Vinje kommune. Videre har Vidda Vinn tiltak som tilfredsstiller mål i Telemark fylke sin plan for reiseliv og opplevelser og Regional plan for Hardangervidda.
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet er i stor grad forankret i de medvirkende institusjonenes egne handlingsplaner. Prosjektet på Tverrfjellet er fra Kommuneplan Dovre. Fangstminneparken var opprinnelig en felles plan for Oppdal kommune og Dovrefjellrådet, en plan NVS Nord arvet da Villreinsenteret ble opprettet.	Kommuneplaner og stedsutviklingsplaner. Regionenes handlingsplaner.
Skatter for fremtiden	For Midt Norge er prosjektet forankret i plan og styringsdokument som Trøndelagplanen 2009-2010, reiselivstrategi 2008 – 2020 og Fylkesdelplan for Indre Namdal. Prosjektet forholder seg også til DN sine overordnede retningslinjer for nasjonalparksentre, "Policy og retningslinjer for samarbeidet med nasjonalparksentrene".	
Mellom fjell, fjord og folk		Kommunedelplan for idrett, fysisk aktivitet og friluftsliv.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		Knytting av verdiskapingsprogrammet til nasjonalparksenteret og bred fokus på de 5 deltakende kommunene.
Sørnorsk Kystnatur	Revisjon av forvaltningsplanen for Listastrendene er inkludert som et delprosjekt i Sørnorsk Kystnatur.	Stedsutvikling, utviklingsplaner for Lista fuglestasjon, utviklingsplaner for Lista fyr, Forvaltningsplanen for Listastrendene og Nasjonal handlingsplan for våtmark.
Kystarven	Forankringen i planverket varierer mellom de 5 HAFS-kommunene, men de kommunale idrettsplanene er sentrale for turstiprosjektet i	Kommuneplanens arealdel, idrettsplaner for kommunene og evt. reguleringsplaner der større inngrep er påkrevet. Vandring er pri-

	alle kommunene. Ellers er kommunene sine arealplaner førende for aktivitetene. Selv om ikke Kystarven er direkte nevnt i kommunene sine næringsplaner er prosjektet kjent og konkrete tiltak vil kunne inngå både i Kystarven og i de ulike kommunene sin næringsstrategi. Kystarven har også en ambisjon om å påvirke forvaltningsplanene for flere naturreservat langs kysten til å ta inn forpliktende ansvar for rydding av marint søppel i reservatene. Prosjektet har spilt dette inn overfor DN, Klif og Fylkesmannen.	oritert aktivitet i reiselivsorganisasjonene sine markedsplaner.
Økosystem Dokkadelta	Stedsutvikling Etnedal, Barnehaage, Stedsutvikling Landsbyen Dokkadelta, Forretningsplan Dokkadelta Våtmarkssenter.	Forvaltningsplaner for verneområder
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Alle tiltak som utføres innenfor Charterplanen, er eller skal relateres til eksisterende forvaltningsplaner, fylkesdelpaner med mer. Disse planene måtte oversettes til engelsk som mulighet for kontroll for sertifiseringsinstansen til Europarc Federation: Europarc Consulting. Prosjektlederen skal i juli 2011 sertifiseres, slik at han kan arbeide som sertifisør for andre nasjonalparker i Europa og i Norden. og i de Baltiske land spesielt.	Samtlige forprosjekter og fysiske tiltak er avstemt i forhold til forvaltningsplanen, Charterplanen for Dovrefjell og de ulike kommunale planer. I løpet av 2012 vil man starte en rullering av Forvaltningsplanen for Dovrefjell, samt regionale planer (dvs. de tidligere fylkesdelplanene). Da vil Charterplanen bli direkte implementert i både forvaltningsplanen og regionale planer dvs. en forankring av bærekraftig reiselivsutvikling.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	1. "Parkplan for Nærøyfjorden Verdsarvpark – strategi for verdiskaping basert på bærekraftig utvikling" (vedtatt av parkstyret i des. 2009). Målsettingen er at parkplanen skal etableres som en felles tematisk kommunedelplan. 2. Forvaltningsplan Vestnorsk fjordlandskap – delområde Nærøyfjorden.	Knytting av verdiskapingsprogrammet til nasjonalparksenteret og bred fokus på de 5 deltakende kommunene.
Varnjargga - Varenkin-niemi- Varangerhalvøya		Regional utviklingsplan – fylke og Strategiske næringsplaner i kommunene. Det vil si at prosjektet i seg selv ikke er en del av disse planene, men at prosjektet bruker disse aktivt for å argumentere for våre tiltak.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Reiselivsstrategi for Nord- og Sør-Trøndelag, Handlingsplanen, Felles fylkesplan for Nord- og Sør-Trøndelag, Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag	Felles reiselivsstrategi for Trøndelag, Felles fylkesplan for Trøndelag, Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag, Fylkesrådets politiske plattform, Fylkesdelplan

	(RUP), Fylkesdelplan for Indre Namdal, handlingsplanen, Fylkesmannens strategi for landbruksrelatert næringsutvikling (Fylkesmannens bestillingsdokument til Innovasjon Norge i forbindelse med tildeling av BU-midlene), flere lokale planer (Røyrvik, Namsskogan, Lierne, Snåsa).	for Indre Namdal, handlingsplanen, Fylkesmannens strategi for landbruksrelatert næringsutvikling (Fylkesmannens bestillingsdokument til Innovasjon Norge i forbindelse med tildeling av BU-midlene), flere lokale planer (Røyrvik, Namsskogan, Lierne, Snåsa).
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Kommuneplaner, stedsutviklingsplaner og fylkesdelplaner.	Kommuneplaner. Regionale planer.

I forhold til å sikre varige og langsiktige effekter er det spesielt stilt spørsmål om det arbeides med hvordan satsingen gjennom hovedprosjektet skal videreføres etter at hovedprosjektperioden er over. Elleve prosjekter svarer "ja" på dette spørsmålet, fire svar "ja, delvis" og ingen svarte nei. Alle arbeider altså på en eller annen måte med hvordan arbeidet skal videreføres etter at hovedprosjektperioden er over. Oversikt over hvordan det arbeides er gitt i Tabell 45. Vi ser at det foreløpig varierer hvor konkrete planene for videreføring er. En del av arbeidet dreier seg om hvordan ulike tiltak som er satt i gang skal videreføres. Dette dreier seg bl.a. om vedlikehold av fysiske tiltak og annen infrastruktur, koordinerende oppgaver, formidling, profilering og markedsføring. Det jobbes også mot et bredt spekter av aktører knyttet til videreføring, bl.a. bedrifter, destinasjonsselskaper, grunneiere, SNO, nasjonalparkstyre, kommuner, fylker, museer, lag/organisasjoner, informasjonssentra, nasjonalparksenter. Videre arbeides det som tidligere nevnt på å få prosjektene inn i kommunale- og regionale utviklingsplaner, noe som vil være viktig for å videreføre satsingene som en del av ordinære planleggings- og forvaltningssystemer. Noen arbeider også med nye organisatoriske løsninger som et ledd i videreføringen av arbeidet, f.eks. gjennom nye samarbeidsformer, intern organisering i kommunene, gjennom etablering av nye selskaper og samarbeid mellom kommunene, f.eks. regionalpark og landskapspark. Andre har planer for videreføring gjennom nye prosjekter.

Det er klart at dersom man gjennom programmet klarer å synliggjøre positive sammenhenger mellom naturvern og sosial, kulturell og økonomisk utvikling, og man ønsker å bygge videre på disse erfaringene, vil det være behov for utvikling av helhetlige strategier og planer for bred verdiskaping i kommunal eller interkommunal regi. I første omgang kan det være av spesiell interesse å vurdere nytten og behovet for slike strategier og planer i forbindelse med den pågående etableringen av lokale forvaltningsmodeller for nasjonalparker og andre større verneområder. Dersom slike strategier og planprosesser skal gjennomføres, vil gode prosesser for innbyggerdialog, deltakelse og medvirkning være avgjørende for å lykkes.

Tabell 45 Hvordan det arbeides med videreføring

Hovedprosjekt	Arbeid med videreføring
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet arbeider spesifikt mot den enkelte bedrift, forskjellige løsninger i de forskjellige bedriftene. Søker Innovasjon Norge om et reisemålutviklingsprosjekt som kan gå til medio 2015. Ser på mulighetene for at SNO overtar det varige vedlikeholdet på naturstier. Starter på et arbeid mot nasjonalparkstyrene hvor de kan drive varig vedlikehold på tiltak som prosjektet starter.
Sykkelturisme i Nordland	Jobber opp mot Fylkestingets satsning for Reiseliv i Nordland. Det er et prosjekt som ferdigstilles i 2015 hvor vi nå er tatt opp som et delprosjekt. I tillegg vil bedriftene i Saltdal ha eierskap til prosjektet etter 2013 og samhandle med kommunen om dette.

Vidda Vinn	Gjennom vedlikeholdsavtaler for turveiene mellom kommune og grunneier. Gjennom intensjonsavtale om drift av Hardangervidda-nettside og strategi for finansiering av drift av nettside etter 2013. Museene er villige til å drifte "Guidekorps Øvre Telemark" etter prosjektperioden.
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet har stort fokus på forankring av de ulike delprosjektene i konkrete reiselivsbedrifter/reiselivslag, informasjonssentra og kommuner. Dette både for å sikre at tiltakene blir videreført og brukt etter at prosjektet er fullført, samt at den infrastrukturen som er blitt etablert vedlikeholdes.
Skatter for fremtiden	Gjennom etablering av eget nettsted "naturarven.no". Her ønsker man å fylle på med all den kunnskap som samles inn. Prosjektet må i løpet av prosjektperioden sikre seg at dette nettstedet skal fungere også etter prosjektets slutt.
Mellom fjell, fjord og folk	Prosjektet har søkt om opptak i verdiskapingsprogrammet til Riksantikvaren. Man ser på ulike måter å organisere utviklingsarbeidet på i framtida, slik at man skaper bedre arenaer for samarbeid mellom lokale organisasjoner og det offentlige.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Det må sikres finansiering av vedlikehold og oppfølging av prosjektene etter prosjektperioden. Man satser på å knytte prosjektene inn mot nasjonalparksenteret og den kompetanse man bygger opp der bl.a. gjennom samarbeidet med universitetet.
Sørnorsk Kystnatur	Arbeidet videreføres gjennom naturveileder på Lista fyr med vekt på formidling om trekkfugl, gjennom Skjærgårdsparken og gjennom etablering av faste arrangementer på årshjulet med utgangspunkt i lokale naturbrukstradisjoner (hummerfisket/hummerfestival, kilenotfiske etter laks, og andre arrangement som bare er på idéstadiet).
Kystarven	Plattform for naturveiledning er utarbeidet for å få på plass 1-2 naturbruksveildere (SNO) for kysten av Sogn og Fjordane. Tursti-app vil bli videreført gjennom destinasjonsselskapet. Det samme blir vandresatsingen innen reiseliv. Kommuner, lokale lag og organisasjoner og reiselivsorganisasjonene vil føre videre arbeidet med kart og turstier. Skjøtsel av verneområder og strandsoner kan evt. videreføres gjennom et friluftsråd, men dette er ikke avklart enda. Formidling av naturkvaliteter kan skje gjennom Norsk Sjøfuglsenter, Norsk Kystkulturakademi, m. fl. Prosjektet vil også arbeide for å vedlikeholde Kystarvområdet på Fylkesatlas som et grensesnitt for naturinformasjon for området. Forankring av dette arbeidet er enda ikke endelig avklart.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektledere i Land har igangsatt forprosjektet Land Landskaps-park.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	I løpet av 2012 vil det bli utarbeidet en implementering av Charterplanen og verdiskapingsfunksjonen som del av den lokale forvaltningen.
Nærøyfjorden Verdsarv-park - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Satsingene og delprosjektene fremmet gjennom "Naturarven som verdiskaper" synliggjør stiftelsen Nærøyfjorden Verdsarvpark sine langsiktige strategier uttrykt i Parkplanen.
Varnjargga - Varenkinnemi- Varangerhalvøya	Prosjektet er med i nettverket for lokale og regionale parker. Prosjektet har satt av penger til studietur og seminar for å bli inspirert av områder som lykkes med natur og kulturbasert regional og lokal samfunnsutvikling.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Gjennom etableringen av Wild Norway sikrer prosjektet at arbeidet med å utvikle bærekraftig naturbasert opplevelsesturisme i NT fortsetter på kommersielt grunnlag etter at prosjektet er ferdig. Wild Norway fases ut av Naturarvprosjektet i 2012 og skaffer egen finansiering gjennom Innovasjon Norge til det videre arbeidet. Det

	inngås skriftlige avtaler mellom grunneiere, kommuner og lag/organisasjoner (bl.a. Norsk ornitologisk forening) om drift og vedlikehold av fysiske anlegg etter at prosjektperioden i Naturarven er slutt for å sikre at arbeidet videreføres og tas vare på. Det skal videre lages en strategi for hvordan man implementerer det som er gjort i Naturarven i andre planer - både lokale og overordnede planer - for å sikre at de gode prosessene som er startet vil bli videreført etter prosjektslutt. Dette må skje i nært samarbeid med de aktører og de strukturer som allerede eksisterer, bl.a. Trøndelag reiseliv, regionale destinasjonsselskaper og regionalt partnerskap - som skal bidra med finansiering.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Forankring og øremerking av stillingsressurser i kommunene. Finansiering gjennom andre kanaler.

8. Programvurdering

Avslutningsvis i rapporteringsskjemaet har vi hatt fokus på ulike sider ved programmet som kan ha betydning for gjennomføringen av hovedprosjektene. Disse spørsmålene har bl.a. fokus på de økonomiske og faglige ressursene som tilbys gjennom programmet, programmets addisjonalitet (betydning for tiltakene som er iverksatt), koordinering i forhold til andre virkemidler og programmer og hvordan nettverkssamlingene fungerer. Formålet med disse spørsmålene er med andre ord å belyse faktorer rundt innretningen av programmet som kan forbedres med tanke på å sikre en bedre måloppnåelse.

På spørsmål om de økonomiske ressursene som stilles til rådighet gjennom programmet er tilstrekkelige, var det fem som svarte nei i 2010 og tre i 2011. De som svarte at ressursene ikke var tilstrekkelige, fikk også et oppfølgende spørsmål om hvor stort avviket var. Ikke alle har noe klart svar på hvor stort avviket er. Ett av prosjektene peker i den forbindelse på at mer midler ville kunne bidratt til at flere aktører kunne trekkes inn og engasjementet kunne økes tilsvarende. Det andre prosjektet peker på at mer midler kunne bidratt til et større kartleggings- og tilretteleggingsarbeid, og at man kunne gjort en del av aktivitetene mindre dugnadsbaserte. Nasjonalparklandsbyene, som er ett prosjekt i Naturarven som verdiskaper, men som omfatter fem Nasjonalparklandsbyer spredt rundt i Norge, peker på at det er behov for en dobling av støtten for å få tilstrekkelig innsats og synlighet knyttet til prosjektet. Her er det verdt å merke seg at programmet ikke har noen målsetning om å finansiere alle typer tiltak alene, men det er en målsetning at programmet skal bidra til å utløse midler også fra andre finansieringskilder og virkemidler. Dersom man lokalt i kommunene og i prosjektene ser at det er et behov, og et uttrykt ønske om å gjennomføre tiltak og prosjekter i større skala, vil dette også kunne gjøres gjennom å heve egeninnsatsen.

I forbindelse med programvurderingen, ble prosjektene videre bedt om å vurdere i hvilken grad de faglige ressursene som tilbys gjennom programmet er tilstrekkelige. Vurderingene ble foretatt på en skala fra 1-6, der 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad (jf. Tabell 46). Vi ser at vurderingene stort sett er gode, og at vurderingene i 2011 er bedre enn vurderingene for 2010. De gjennomsnittlige verdiene har økt fra 4,4 til 5,3.

Tabell 46 Hvorvidt de faglige ressursene som tilbys gjennom programmet er tilstrekkelige. 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad.

Vurderingskala	Antall prosjekter	
	2010	2011
6	3	6
5	5	4
4	1	4
3	2	
2	2	1
1		

Prosjektene fikk videre spørsmål om hva slags faglige ressurser det er behov for at verdiskapingsprogrammet i større grad bidrar med. (jf Tabell 47). Det er relativt stor spredning i behovene som fremmes gjennom prosjektene. Noen av prosjektene er innom behovet for i større grad å synliggjøre gode eksempler (best practices) og derigjennom legge bedre til rette for erfaringsutveksling mellom prosjektene. Konkret blir det pekt på behov for gode eksempler på samfinansiering, tilret-

telegging for markedsføring og salg i samarbeid med Innovasjon Norge og utarbeidelse og synliggjøring av gode arkitektløsninger på universell utforming i samarbeid med prosjektene.

Ellers blir det nevnt behov for etablering av en mentor-ordning gjennom programmet. Kompetanse på dette finnes i ressursgruppa for programmet. Ett prosjekt synliggjør også et behov for etablering av en nasjonal bedriftsrådgivning for naturbruksbedrifter.

Ellers blir det pekt på at programmet i større grad kan bidra med kompetanse knyttet til medie-håndtering, kommunikasjon, formidling, ledelse (prosess), entreprenørskap og økologi.

Et prosjekt peker også på behov for en arena for å diskutere innhold og konkretisering av det brede verdiskapingsperspektivet. Dette er innspill som har relevans også i en større sammenheng, fordi det brede verdiskapingsperspektivet danner et viktig fundament for programmet. Gjennom verdiskapingsprogrammet på kulturminner og gjennom Naturarven som verdiskaper er det utviklet overordnede prinsipper og indikatorer for bred verdiskaping. Dersom bred verdiskaping skal kunne tas i bruk som strategi for bærekraftige utviklingsprosjekter, er det behov for ytterligere operasjonalisering og konkretisering av bred verdiskaping, slik at denne kan tas i bruk som et verktøy for planlegging, styring og måling av utviklingen i slike prosesser. Dersom det ut fra erfaringene gjennom verdiskapingsprogrammene er et ønske om at utviklingsstrategier forankret i det brede verdiskapingsperspektivet skal implementeres på bredere basis, vil det være behov for utarbeidelse av en veileder for bred verdiskaping som omfatter både planlegging (strategier, mål og tiltak knyttet til ulike former for verdiskaping og samspillet mellom disse), medvirkning, samhandling, prosessledelse, styring og måling av resultater og effekter. Ingen prosjekter og prosesser vil være like, og det vil derfor være viktig at en slik veileder legger til rette for utvikling av planer og prosesser som tilpasses ulike områders kvaliteter, utfordringer og behov.

Tabell 47 Faglige ressurser som det er behov for at verdiskapingsprogrammet i større grad bidrar med.

Hovedprosjekt	Faglige ressurser som det er behov for at verdiskapingsprogrammet i større grad bidrar med
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Gode eksempler på hvordan dette er gjort tidligere, der mange aktører bidrar for at litt større ting blir realisert. Hvordan man sammen med Innovasjon Norge kan legge tilrette for markedsføring og salg.
Sykkelturisme i Nordland	
Vidda Vinn	Etablering av diskusjonspartner eller mentor som er faglig sterk innenfor de viktigste fagfeltene i verdiskapingsprogrammet. Disse er det vanskelig å finne på egen hånd, og er noe som programmet burde kunne bidra med. Aktuelle fagområder: 1. Nyskapende og kreativ naturformidling, spesielt retta mot barn og unge. Hvordan stimulere til læring ute i naturen uten bruk av guide eller tradisjonelle infotavler. 2. Naturvennlig tilrettelegging.
Villreinen som verdiskaper	Mediehåndtering og kommunikasjon.
Skatter for fremtiden	
Mellom fjell, fjord og folk	
Folgefonna - vandring fra fjord til fonn	
Sørnorsk Kystnatur	
Kystarven	Selv om direkte støtte til enkeltbedrifter ikke inngår i programmet, kunne det vært behov for en "nasjonal" bedriftsrådgiver som kunne besøke de ulike prosjektene og gi råd om hvordan man kan mobilisere for å få fram flere gode "naturbruksbedrifter". Aller helst burde vedkommende også kunne brukes til å gi direkte rådgiving i et

	nettverk av "naturbruksbedrifter". Slik rådgivning kunne i seg selv vært utnyttet som en mobiliseringsfaktor. Universell utforming er en gjennomgående utfordring i programmet. Gode arkitektløsninger utarbeidet i nært samarbeid med de enkelte prosjektene kunne skapt både lokal og nasjonal reklame for programmet og prosjektene (i tillegg til gode løsninger). Databaser og aktiv bruk av databaser kan være en utfordring for flere av prosjektene. God rådgivning om bruk av "nasjonale naturbaser" i lokal formidling kan være et behov. Profilbygging og utvikling av markedsstrategier kan også være aktuelt som et nasjonalt rådgivningstema.
Økosystem Dokkadelta	Entreprenørskap, ledelse og økologi
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Man burde kanskje i større grad lage en modell for kunnskaps- og erfaringsoverføring mellom prosjektene i verdiskapingsprogrammet. Innen Europarc er det mange eksempler på "Best practices" som programmet burde kunne lage, også til bruk for DN, MD og ulike nasjonalparkstyer.
Nærøfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	
Varnjargga - Varenkinnemi- Varangerhalvøya	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	En arena hvor vi kan diskutere konkret innhold og rapportering på den brede verdiskapingen, og måling av denne.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Prosess- og prosjektledelse og markedsføringskompetanse.

En viktig målsetning med verdiskapingsprogrammet er at dette også skal bidra til å utløse lokale ressurser. På spørsmål om i hvilken grad verdiskapingsprogrammet har fungert som katalysator for å utløse andre ressurser regionalt og lokalt er det i 2011 12 prosjekter som svarer i "svært stor"/"stor grad" og tre prosjekter svarer i "noen grad/i liten grad" og ett "ikke i det hele tatt". Vurderingene av i hvilken grad programmet har bidratt til å utløse lokale ressurser er noe høyere i 2011 enn i 2010. Dette er ikke unaturlig siden flesteparten av de prosjektene som hadde lavest vurdering i 2010 var blant de prosjektene som kom med i andre pulje, og derfor var i en oppstartsfase.

Med hensyn til hvilke andre økonomiske ressurser programmet har bidratt til å utløse, nevnes støtte fra fylkeskommune, Fylkesmannen, kommunene, Innovasjon Norge, diverse fond, spillemidler, landbruksvirkemidler (SMIL og RMP), SNO og en del andre instanser. Ellers har programmet vært viktig for å utløse dugnadsinnsats fra ulike aktører, bl.a. reiseliv. Vi ser også at programmet har hatt betydning for hvordan andre aktører planlegger og prioriterer sin egen innsats.

Tabell 48 Andre regionale og lokale ressurser som programmet har bidratt til å utløse.

Hovedprosjekt	Andre regionale og lokale ressurser har programmet bidratt til å utløse	
	2010	2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet er i en tidlig fase. Hvordan prosjektet får utløst andre ressurser vil framkomme bedre i 2011.	Prosjektet har støttet enkelte bedrifter med uttalelser som har gjort at de sannsynligvis har blitt tatt mer seriøst under saksbehandling i IN og kommunale utvalg. Prosjektet har ellers utløst økonomiske ressurser til kartlegging av områder, og

		midler fra det norsk-russiske miljø-samarbeidet slik at bedrifter kan møtes. Det er gitt midler fra næringsfond for å utrede enkeltprosjekter hos bedrifter.
Sykkelturisme i Nordland	Regionrådets kommitering til sykkeløftet	Nordland Fylkeskommunes satsning på Sykkelturisme i Nordland og bedriftsnettverk for reiseliv gjennom Innovasjon Norge.
Vidda Vinn	Økonomisk støtte fra Telemark fylkeskommune, Tinn kommune og Vinje kommune.	Økonomisk støtte fra fylkeskommunen og kommunene.
Villreinen som verdiskaper	Kommunale bidrag, faglig arbeid fra lokale og regionale faginstusjoner.	Stor egeninnsats fra reiselivet, økonomi fra kommuner knyttet til enkeltprosjekt.
Skatter for fremtiden		
Mellom fjell, fjord og folk	Midler både fra kommunen, BU-midler og fylkeskommunen.	Spillemidler og SMIL-midler.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Prosjektet har manglende oversikt foreløpig, men regner med Sunnhordland kraftlag i Blådalen, fylkeskommunen i regional satsing, Fylkesmannen i landskapsparker, regionale midler til utdannings- og kompetanseprogram.	Kommunal medfinansiering, lokal dugnadsinnsats, inspirerende for fagfolk ved universitetet.
Sørnorsk Kystnatur	Vest Agder Fylkeskommune, Sørlandets kompetansefond, Fylkesmannen i Vest-Agder, Listerfondet, de involverte kommunene.	Investeringsplaner hos gründere og lokale grunneiere, Sparebankstiftelsen DNB og kommunale investeringer.
Kystarven	Fylkeskommunen går inn med tilskudd. Prosjektet har utløst en felles søknad fra HAFS-kommunene om tippemidler til kartproduksjon. Prosjektet har utløst en formidabel dugnadsinnsats på merking og rydding av turstier. Prosjektet har utløst stor egeninnsats på rydding av søppel i et verneområde. Prosjektet utløser kommunal egenfinansiering i deltakerkommunene. Prosjektet har utløst større aktivitet mot vandreturisme i de to involverte reiselivsorganisasjonene.	Programmet har utløst en svært stor egeninnsats på grasrota i bygdelaga i regionen. Kommunene har prioritert dette tilretteleggingsarbeidet med både budsjettmidler og administrative ressurser. Fylkeskommunen har tatt prosjektet inn som fast post i sitt budsjett, og reiselivsselskapene har prioritert samarbeidet med Kystarven. RMP og SMIL-ressurser har blitt utløst fra landbruksforvaltninga.
Økosystem Dokka-delta	Fylkeskommunen og kommunene.	Kommunale og fylkeskommunale midler.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	De lokale ressurser utløses ved utvikling av de ulike fyrtårn. Prosjektet ville ikke hatt samme mulighet til å sette Charterplanen ut i livet uten midlene fra Verdiskapningsprogrammet. Ambisjonene ville ha ligget på et langt mere beskjedent nivå. Fra starten av trodde man at ambisjonene pr. prosjekt var langt mere begrenset. I ettertid kunne prosjektet ha utvidet programmet	Uten Verdiskapningsprogrammet hadde prosjektet aldri klart å sette tiltakene ut i livet. Ved å bruke prosjektets midler som gulrot er det mulig å forlange lokal innsats, til dels dugnadsinnsats for å sikre egenandel f.eks. ved etablering av turløyper. Det gjør noe med et idrettslag når de vet at de har fått noen midler som er med på å styrke produktet på stedet, samtidig som

	betydelig.	kundene gir god respons. Nasjonalparkriket omtalte tiltakene knyttet til aktiviteter på kompetansedagene for Nasjonalparkstyret som en stor suksess.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	1. RA- tilskudd til kulturminner på Verdensarvlista, SFFK – regionale utviklingsmidler, Verdsarvrådet/Sekr. for Vestnorsk fjordlandskap, FM, BU-midler tilretteleggingstiltak, kommunene – næringsfond/samfunnsutviklingsmidler (Aurland, Vik, Voss og Lærdal), egeninnsats/egenkapital fra partnerne/salg av tjenester, Aurland Næringshage/Alliansen SAKTE, regionalt næringsfond (Aurland, Lærdal og Vik kommuner).	Tilskudd fra RA/SFFK til kulturminner på Verdsarvlista. Regionale utviklingsmidler/kulturutviklingsmidler fra SFFK. Midler fra Verdsarvrådet/Sekr. for Vestnorsk fjordlandskap. BU-midler fra FM til tilretteleggingstiltak. Midler fra næringsfond/samfunnsutviklingsmidler Aurland, Vik, Voss og Lærdal. Egeninnsats/egenkapital fra partnerne/salg av tjenester. Støtte fra Aurland Næringshage/Alliansen SAKTE. Midler fra Regionalt Næringsfond (Aurland, Lærdal og Vik kommuner). Etablering av nytt nasjonalt Verdiskapingsprogram for regionalparker (i oppstart - Verdsarvparken har en sentral rolle gjennom organisasjonen Norske Parker).
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Prosjektet har mottatt finansiering fra 4 kommuner, Finnmarkseidommen, Destinasjon Varanger, Innovasjon Norge, Fylkeskommunen og Sametinget.	Bidrag fra kommunene, Fylkeskommunen, FEFO, sametinget, havnevesenet, fylkesmannen, Innovasjon Norge, dugnad/egeninnsats.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1) Midler fra Statens Naturoppsyn via Miljøvernabdelingen til tiltak i verneområder i Nord-Trøndelag, hvor samordning gjør at prosjektet får gjort langt mer ut av Naturarvmidlene enn det ville fått til ellers 2) Midler fra Fylkesmannens landbruksavdeling og SNO til skjøtselstiltak på Skeisnesset på Leka (satsing rettet mot Leka koordineres gjennom hovedprosjektet i MOVOINN) 3) Halsan Stjørdal, hvor Birdwatching Trondheimsfjord samarbeider med Stjørdal kommune, Statens Vegvesen, Statoil og NOF for å få til et uteanlegg til bruk for både fugletittere og andre naturnytere ved sjøen på Halsan. Det arbeides samtidig for å etablere en tursti fra sentrum i Stjørdal og ned til Halsan, slik at både skoleklasser, barnehager og andre får brukt området. 4) Magasinet Magisk har hatt mange medfinansierer. Her nevnes Namsskogan familiepark, Lierne nasjonalparksenter, Visit Børgefjell, kom-	Innovasjon Norge har bidratt med midler (knyttet til RUP), Nord-Trøndelag Fylkeskommune - RUP-midler, Fylkesmannen i Nord-Trøndelag gjennom BU-midler, SMIL-midler, SNO gjennom skjøtselstiltaksmidler på Skeisnesset, Leka og til skilting på Tautra.

	munene Røyrvik, Namsskogan, Lierne, Snåsa og Verdal. 5) Det arbeides også med flere tiltak hvor vi vil være avhengig av at Naturarven samarbeider med andre for å utløse midler til finansiering. Dette kommer vi nærmere tilbake til i rapporten for 2011.	
Norges Nasjonalparklandsbyer	Fylkeskommunale og kommunale ressurser	Kommunale stillingsressurser og næringsfond, regionale utviklingsmidler.

Elleve av hovedprosjektene rapporterer at det er behov for bedre koordinering med andre regionale og nasjonale aktører i forhold til andre virkemidler for vern og utvikling. Koordineringsbehovet oppleves noe forskjellig fra prosjekt til prosjekt, og varierer blant annet med hvordan prosjektet er organisert og innrettet i forhold til regionale aktører som Fylkesmannen, fylkeskommunen og Innovasjon Norge. Flere etterlyser bedre koordinering med tanke på å kunne utnytte midler fra Innovasjon Norge, men det er også eksempler på at Innovasjon Norge er en aktiv medspiller, f.eks. i Nord-Trøndelag. Her kan det også være en ide å synliggjøre gode eksempler på samfinansiering som andre kan dra nytte av, noe som også er etterlyst av enkelte prosjekter i programmet. Ellers er det noen som peker på at det foregår en del beslektede satsinger som det kan være interesse å utveksle erfaringer med, f.eks. Innovasjon Norge sine "bærekraftspiloter" for bærekraftig reiselivs-utvikling.

Verdiskapingsprogrammet er beslektet med miljøforvaltningens satsing på nasjonalparklandsbyer, nasjonalparkkommuner, nasjonalparksenter og nye modeller for lokal forvaltning av verneområder. Alle disse tiltakene er initiativ for verdiskaping i tilknytning til verneområder, og et av prosjektene stiller spørsmål ved i hvilken grad verdiskapingsprogrammet har betydning for arbeidet med verdiskaping i de andre satsingene. Her er det viktig klar over at DN i en innledende fase av verdiskapingsprogrammet har foretatt organisatoriske endringer for å sikre et helhetlig og koordinert samspill mellom de ulike satsingene.

Vi har tidligere pekt på at dersom erfaringene fra verdiskapingsprogrammet skal implementeres i bredere skala, kan det være behov for utvikling av veiledingsmateriell og verktøy for arbeid med bred verdiskaping.

Når det gjelder behovet for bedre koordinering av virkemidler, er dette noe som har fått oppmerksomhet på nasjonalt nivå. I Melding til Stortinget, Meld. St. 9, Landbruks- og matpolitikken, slås det fast at man ønsker å legge til rette for bred verdiskaping som samtidig forener forvaltning og bevaring av natur og kultur. I den forbindelse vises det også til at det er nedsatt en nasjonal arbeidsgruppe som skal utarbeide et forslag til en nasjonal strategi for mer samordnet og målrettet innsats for verdiskaping basert på natur og kultur. Gruppen skal identifisere faktorer som er avgjørende for å lykkes med slik verdiskaping over tid, vurdere hvordan virkemidler og tiltak kan bidra til å støtte opp om dette og foreslå endringer i eksisterende virkemiddelbruk. Ett av prosjektene i verdiskapingsprogrammet peker på at kompetansen som bygges i verdiskapingsprogrammet kan bidra til å utvikle virkemiddelapparatet, men at det må skapes en arena for dette. Dersom det er nedsatt en nasjonal gruppe som skal se på muligheter for bedre koordinering av virkemidler, vil det være naturlig at det etableres en arena for samhandling mellom denne gruppen og verdiskapingsprogrammet. Det kunne f.eks. være en ide å invitere representanter fra denne gruppen på en prosjektsamling, hvor prosjektene fikk anledning til å presentere de utfordringene de står overfor.

Tabell 49 Andre virkemidler og programmer som det er behov for bedre koordinering i forhold til.

Hovedprosjekt	Andre virkemidler og programmer som det er behov for bedre koordinering i forhold til
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nasjonal turistvei - NT og DN kan sammen legge en strategi for NT Varanger. NT Varanger har ikke et eget tema i dag og leter etter dette. NT har uttrykt et ønske om å komme bedre i dialog med DN.
Sykkelturisme i Nordland	Det kan være behov for bedre dialog mellom DN og regional naturforvaltning for å skape bedre forankring av de nye tankene som ligger til grunn for programmet.
Vidda Vinn	Bedre koordinering i forhold til Innovasjon Norge - satsinga på bærekraftig utvikling og økoturismebedrifter.
Villreinen som verdiskaper	Mange av tiltakene innenfor Naturarven som verdiskaper går på tvers av natur og kultur. Et felles verdiskapningsprogram hvor både natur og kulturverdiene kunne hatt et fokus ville i mange tilfeller ha vært mer naturlig. Kanskje kunne man da også i større grad nytt godt av erfaringer fra hverandres fagbakgrunn?
Skatter for fremtiden	
Mellom fjell, fjord og folk	Midler fra Innovasjon Norge. Bedre koordinering vil gjøre det enklere å gå inn med direkte støtte. Det oppleves ugunstig og merkelig at skillet mellom bruken av naturarvmidler og landbruksmidler er så streng. Overgangen er mer glidende i det virkelige liv, noe som bør sees igjen i virkemidlene.
Følgefonna - vandring fra fjord til fonn	Utdanningsopplegg og kompetanseheving for aktører som vil starte opp.
Sørnorsk Kystnatur	Mer aktiv jobbing mot sentrale interesseorganisasjoner, slik som Norsk Ornitologisk Forening, Handikapforbundet, Bondelaget, Småbrukarlaget, etc. slik at de lokale representantene kan ha med seg tydelige signaler og holdninger fra sine sentrale overordnede.
Kystarven	I Kystarven kunne man kanskje tenkt seg en bedre koordinering i forhold til Innovasjon Norge sin medvirkning, men her ser man også at prosjektet trolig kunne gjort en bedre jobb selv. Det oppleves likevel som et dilemma når det i grunnlaget for programmet heter at tilskuddmidler ikke skal være direkte koblet til enkeltvirksomheter, mens Innovasjon Norge insisterer på at deres virkemidler kun skal brukes til slike. Det burde vært mulig å få til en samordning med IN sentralt som avklarer om man i det hele tatt har en åpning inn mot medfinansiering fra IN.
Økosystem Dokkadelta	Også her gjelder det å skape en arena, slik at IN vet hvordan DN, Fylkeskommunen, Telemarksforskning, NINA, Fylkesmannen, riksantikvaren eller Økosystem Dokkadelta jobber med bærekraftig reiseliv. Kompetansen som bygges i verdiskapingsprogrammet kan bidra til å utvikle virkemiddelapparatet, men det må skapes en arena for dette. En arbeidsgruppe kunne være en begynnelse.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	En del gode eksempler som vi har sett i regi av programmet kunne ha vært presentert for forvaltningen. Svært mange i forvaltningen vet ingen ting om verdiskaping. Seminarer og kurs i bærekraftig reiselivsutvikling og verdiskaping for forvaltningen er like viktig som kurs i "økonomi for ikke-økonomer".
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Innovasjon Norge med sine programmer og virkemidler bør absolutt involveres mer direkte i programmet, særlig knyttet til fokus på økt økonomisk verdiskaping. En koordinering eller et felles møtepunkt med IN sine bærekraftpiloter for bærekraftig reiselivsutvikling ville vært naturlig med tanke på erfaringsutveksling og læring.

Varnjargga - Varenkinnie- mi- Varangerhalvøya	
Magiske og verdifulle opp- levelser i Nord-Trøndersk natur	
Norges Nasjonalpark- landsbyer	En bedre koordinering av verdiskapingsprogrammet, pilotprosjekter som nasjonalparkkommuner og -landsbyer, nasjonalparksenter og lokal forvaltning av verneområder. Dette er ulike initiativ for verdiskaping rundt verneområder, men synes lite samkjørte. Hvilken betydning har retninger og føringer (støtte og veiledning) fra verdiskapingsprogrammet for andre satsingsområder?

Med tanke på de utfordringer som hovedprosjektene står overfor, ble det stilt spørsmål om hva som er de største utfordringene i forhold til å sikre varige resultater og effekter. Tabell 50 gir en oversikt over dette.

De største utfordringene synes å handle om forankring, eierskap og ansvar for ulike oppgaver, og hvordan arbeid skal organiseres og innarbeides i eksisterende virksomheter. Dersom prosjektsatsingen kun er forankret i en prosjektorganisasjon som lever sitt eget liv på siden av etablerte institusjoner og virksomheter, er sannsynligheten stor for at arbeidet som legges ned i prosjektene vil forvitte når prosjektperioden opphører. At man klarer å plassere eierskap hos aktuelle aktører, er viktig for at ansvar tas for gjennomføring og oppfølging av tiltak, men eierskap er også en sentral drivkraft for videre utviklingsarbeid knyttet til de tiltakene som gjennomføres.

De konkrete utfordringene varierer mellom prosjektene, men prosjektet i Nord-Trøndelag peker på grunnleggende utfordringer som er viktige for å lykkes, og kan slik sett også omtales som suksessfaktorer. Det pekes på at tenkingen bak det som blir gjort i hvert enkelt prosjekt må henge sammen med de planer og strategier som eksisterer regionalt, på fylkesnivå og nasjonalt, og at det må ligge lokal forankring og lokalt eierskap til det som blir gjort i bunnen for all aktivitet. Vi har tidligere sett på hvordan prosjektene er forankret i overordnede planer, og har i den forbindelse erfart at forankringen er varierende. I den grad prosjektene har svak forankring i overordnede planer, vil det derfor være en viktig oppgave å forsøke å relatere prosjektene til de planer som eksisterer, og samtidig arbeide for å sikre forankring i forbindelse med rullering av eksisterende planer eller i forbindelse med utarbeidelse av nye. Dette vil være viktig for å sikre langsiktig politisk forankring. For å lykkes med dette arbeidet er det, som det også påpekes i prosjektet i Nord-Trøndelag, viktig at det ligger en mulighet for verdiskaping i de tiltak og satsinger som skal videreføres. For at det skal være interessant for andre å videreføre arbeidet, må det synliggjøres at en videreføring av arbeidet innebærer en positiv samfunnsnytte. I forbindelse med arbeidet med forankring og videreføring av arbeidet i prosjektene på lokalt og regionalt nivå, vil det derfor være viktig å fokusere på nytteverdien i forhold til lokal samfunnsutvikling og relatere arbeidet til strategier og føringer på nasjonalt nivå.

Det er klart at synliggjøring av resultater er viktig som en del av forankringsarbeidet, dvs. at det er behov for å overbevise aktører om at utviklingsstrategiene gir positive resultater før de ser at det kan være interessant å engasjere seg. Dette er en utfordring som ytterligere forsterker behovet i programmet for å få fram "best practices"-eksempler. Det trenger ikke nødvendigvis være slik at de gode eksemplene må komme fra eget hovedprosjekt. Gode eksempler fra andre steder kan også være en viktig motivasjon for utviklingsarbeid i egen kommune.

Tabell 50 De største utfordringene i forhold til å sikre varige resultater og effekter.

Hovedprosjekt	De største utfordringene i forhold til å sikre varige resultater og effekter
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Bedriftene får oppleve at det arbeidet de gjør gir større inntekter enn tidligere.
Sykkelturisme i Nordland	Å få det til - å faktisk kunne sykle i år på traseen. Det er tro på at når man ser hvor mange mennesker som kommer til å benytte seg av tilbudet, så vil det gi varige resultater og effekter. Eierskapet til kommunen og aktørene i bygdene vil også være der.
Vidda Vinn	Få på plass avtaler som plasserer ansvaret for vedlikehold og drift etter prosjektperioden, og sikrer finansiering av dette.
Villreinen som verdiskaper	Bevissthet i forhold til forankring. Villreinen som verdiskaper har med dette som bakgrunn bevisst ikke selv bygd opp en stor organisasjon eller initiert store prosjekter selv, men heller valgt å bygge opp under og være en katalysator for prosjekter i regi av reiselivet selv, informasjonssentrene i området og prosjekter etter initiativ fra kommunene.
Skatter for fremtiden	Viktig å ha en plan for hvordan prosjektet skal videreføres etter at prosjektet er over. Dette gjelder for hele naturarvprogrammet, arbeidet som gjøres i alle delprosjektene er viktig for kommende generasjoner. Det må derfor sikres at det videreføres på noe vis.
Mellom fjell, fjord og folk	Betre organisering av samarbeidet mellom frivillige lag/organisasjoner og det offentlige. Nyskaping og nyorientering i reiselivsnæringen. Institusjonalisere lokale kunnskapshevende tilbud.
Folgefonna - vandring fra fjord til fonn	Forankre tiltakene til Folgefonna nasjonalparksenter, skaffe kommunal medvirkning til fond for vedlikehold/utvikling, knytte kompetanse til nasjonalparksenteret som kan følge opp og gi råd og veiledning, inspirere og utvikle tiltak, koordinere og samordne tiltak og markedsføring i regionen med aktører og interessenter slik at man oppnår synergieffekter. Utvikle samarbeid mellom aktører for å øke kvalitet på tiltak og gi bredere tilbud.
Sørnorsk Kystnatur	Økonomi og kommersiell tenking - krever samarbeid mellom "innholdsleverandører" og overnattingsbedriftene. Driftsansvar for turstier og installasjoner.
Kystarven	De største utfordringene er å forankre oppnådde resultater i permanente organisasjoner og institusjoner: ◆ Etablere et friluftsråd for HAFS som kan arbeide selvstendig og i samarbeid med SNO. ◆ Utvikle gode vandreprodukt som sikrer kommersiell effekt av det opparbeidde turstinnettverket. ◆ Etablere gode formidlingsordninger for naturinformasjon (opplrettelse av 1-2 naturveiledere for kysten av Sogn og Fjordane, utvikle gode kurs i regi av Norsk Kystkulturakademi i Solund og Naturskulen på Værlandet). ◆ Få til aktiv og attraktiv formidling av naturinformasjon fra Kystarvområdet gjennom Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet.
Økosystem Dokkadelta	Politisk kortsiktighet og dermed sikre økonomisk grunnlag for et slikt arbeid.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Etablering av en nasjonal strategi for bærekraftig reiselivsutvikling og en nasjonal webplattform for alle verneområder, som kan gjøre områdene synlige på tvers av fylkesgrenser.
Nærøyfjorden Verdsarv-park - "Verdiskaping skjer i møtet!"	◆ Ivareta og utvikle den menneskelige ressursen i landskapet. ◆ Rekruttering, fornying og tilflytting. ◆ Tilgang på ressurser.

	♦ Langsiktig økonomisk verdiskaping.
Varnjargga - Varenkinnie- mi- Varangerhalvøya	At man lykkes å etablere en varig samarbeids- og utviklings plattform for natur og kulturbasert lokal og regional utvikling.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Tenkingen bak det som blir gjort i hvert enkelt prosjekt må henge sammen med de planer og strategier som eksisterer regionalt, på fylkesnivå og nasjonalt. Det må ligge lokal forankring og lokalt eierskap til det som blir gjort i bunnen for all aktivitet Det må ligge en mulighet for verdiskaping knyttet til de tiltak som videreføres. Dette som en argumentasjon for at det skal være interessant for andre å føre arbeidet videre, dvs. at det må synliggjøres at en videreføring av arbeidet innebærer en positiv samfunnsnytte.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Forankring! Dette innebærer å oppnå tilstrekkelig drift av tilrettede naturområder, øremerkede stillingsressurser til videreføring av tiltak.

Nettverkssamlingene er et viktig møtepunkt for hovedprosjektene som er med i programmet. Det arrangeres to slike samlinger i året, det er derfor viktig at disse utnyttes på en mest mulig optimal måte. I forbindelse med rapporteringen ble hovedprosjektene bedt om å vurdere hvordan disse samlingene har fungert i forhold til dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene, dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene og programledelsen, nettverksbygging og inspirasjon. Tabell 51 viser at hovedprosjektene samlet sett er rimelig fornøyde med nettverkssamlingene. De gjennomsnittlige vurderingene ligger klart på den positive siden av skalaen, og vurderingene synes å være noe mer positive for 2011 enn for 2010.

Tabell 51 Hvordan nettverkssamlingene har fungert i forhold til ulike formål. 1=svært dårlig og 6=svært godt. Gjennomsnittlige vurderinger.

	2010	2011
Dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene	4,1	4,9
Dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene og programledelsen	4,0	5,0
Nettverksbygging	3,9	4,4
Inspirasjon	4,3	4,8

Selv om det samlet sett er rimelig stor tilfredshet med samlingene, blir det også pekt på forbedringsområder:

- Mer vekt på synliggjøring av praktiske resultater fra programmet
- Legg mer vekt på å få inn spennende eksterne foredragsholdere som kan gi nye impulser (f.eks. kreative og suksessrike innovatører som The Basecamp Group)
- Færre programposter, mer tid til dialog, mer tid til gruppearbeid
- Mindre tid på befaring, mer besøk hos suksessrike bedrifter

Tilbakemeldingene tyder på at det er ønske om at man på samlingene skal få synliggjort gode eksempler. Dette gjelder gode eksempler internt i programmet, men også eksterne kreative og spennende eksterne eksempler av relevans for arbeidet i prosjektene. Dette er innspill det vil være viktig å forsøke å ta hensyn til i forbindelse med de framtidige prosjektsamlingene. Vi har tidligere pekt på at synliggjøring av gode eksempler vil være en viktig del av forankringsarbeidet, og som grunnlag for å lette arbeidet med videreføring etter at prosjektperioden er over.

9. Åpen post

Her ble hovedprosjektene bedt om å komme med eventuelle andre synspunkter eller erfaringer av relevans for det videre arbeidet med programmet. De fleste av kommentarene dreier seg om utfordringer knyttet til å svare på noen av spørsmålene knyttet til økonomisk verdiskaping. Dette er problemstillinger som også ble tatt opp på samlingen i april 2012, og det vil nå bli tatt sikte på å utvikle et opplegg som retter seg direkte mot bedrifter som har vært involvert i programmet.

Ellers blir det pekt på at det savnes en tydeligere profilering av Naturarven som verdiskaper på Direktoratet sine nettsider. Slik det er nå må man gå via menyen "Friluftsliv" for å finne fram til sidene om verdiskapingsprogrammet.

10. Sammenfattende vurdering og anbefalinger

Vi vil her forsøke å gi en kortfattet oppsummering av resultatene fra rapporteringen og komme med noen anbefalinger til veien videre.

Organisatorisk varierer hovedprosjektene med hensyn til omfang av delprosjekter og arbeidsgrupper. Samlet sett har det skjedd en økning i omfanget av både arbeidsgrupper og delprosjekter siden 2010, noe som vitner om større aktivitet. Organiseringen av prosjektene ser ut til å fungere noenlunde bra, og utfordringene synes i stor grad å være sammenfallende med situasjonen i 2010. Utfordringer som går igjen kan knyttes til samhandling, ansvarsfordeling, koordinering og oppfølging av mange aktører. Flere pekte på at mangel på ressurser til prosjektledelse var en stor utfordring i 2010. I 2011 er det fire prosjekter som har styrket denne ressursen noe, men utfordringene synes å være minst like store.

Når det gjelder økonomi, har flesteparten av prosjektene styrket den budsjetterte totalrammen for 2011 sammenlignet med situasjonen i 2010. Dette er noe som også indikerer et økende aktivitetsnivå. Det virker også som flere finansieringskilder er involvert, bl.a. reiselivsbedrifter, andre næringsaktører og Innovasjon Norge. Det viser økt lokal involvering og medvirkning, noe som er positivt. Samtidig er det noen prosjekter som har utfordringer knyttet til at det tar lang tid og få egenfinansieringen på plass, og at tiltak dermed må forskyves i tid.

Forankring og mobilisering er fortsatt en høyt prioritert oppgave, og vil være det i tiden som kommer. Det er mange ulike målgrupper som er høyt prioritert, men de viktigste er kommuner og reiselivsbedrifter. Over halvparten av prosjektene peker på målgrupper som det er vanskelig å trekke med. Målgrupper som flere nevner i den forbindelse er Innovasjon Norge, reiselivsvirksomheter/næringsliv og grunneiere. Tidlig involvering, informasjon og god dialog synes å være viktig for å trekke med aktuelle målgrupper.

Når det gjelder gjennomføring av tiltak, er det kun ett prosjekt som melder at disse er gjennomført som planlagt i henhold til tiltaksplanen. Den viktigste årsaken er at ting av ulike årsaker tar lenger tid enn forutsatt. Dette knytter seg gjerne til inngåelse av avtaler, justering av planer, organisatoriske forhold, uklarhet om finansiering, konflikter eller mangel på kapasitet i prosjektet eller hos andre aktører. Dette resulterer gjerne i at enkelte tiltak må forskyves til neste sesong. Mange involverte aktører innebærer også at prosesser tar tid, og det er viktig at nødvendige prosesser gjennomføres før tiltak settes i verk.

Det gjennomføres også tiltak som ikke har vært en del av tiltaksplanen. Mange av disse tiltakene er relatert til kompetansebygging, formidling og profilering. Behovet for innsats knyttet til arbeidet med forankring, mobilisering og synliggjøring synes å være noe undervurdert, og det er derfor ikke unaturlig at tiltakene utenfor tiltaksplanen har et slikt fokus.

Hovedprosjektene jobber direkte eller indirekte med tiltak som berører et stort antall naturtyper og verneområder. Selv om tiltakene er noe forskjellige, er det et fellestrekk at man søker å forene ulike interesser og styrke kunnskapene, eierskapet og engasjementet som grunnlag for et balansert samspill mellom vern og utvikling med utgangspunkt i naturarven. Effekter knyttet til bevaring av naturarven som gjør seg gjeldende på kort sikt synes å være knyttet til skånsom tilrettelegging,

kanalisering av ferdsel bort fra sårbare områder, rydding og skjøtsel av naturområder. Potensielle langsiktige effekter er relatert til økt kunnskap gjennom kartlegging, informasjonsinnhenting, planlegging, guiding, formidling, involvering og medvirkning, noe som videre kan bidra til utvikling av økt bevissthet og engasjement for bevaring og utvikling av naturverdiene. Det er foreløpig ingen av prosjektene som rapporterer om uheldige konsekvenser av de tiltakene som er utført i prosjektene, men potensielle uheldige konsekvenser førte til at planlagte tiltak har blitt stoppet. En viktig utfordring i framtiden vil være å utvikle løsninger og systemer for kartlegging av effekter av de tiltakene som gjennomføres i hovedprosjektene.

Det arbeides med kunnskapsutvikling og formidling på ulike måter, både i form av kartlegging og sammenstilling av informasjon, utarbeidelse av informasjonsmateriell, samt formidling gjennom kurs, fagdager, seminarer, konferanser og media. Kunnskap er av avgjørende betydning for å nå målsetningene som ligger til grunn for verdiskapingsprogrammet og inntrykket er at fokuset på kunnskapstiltak er økende siden forrige rapportering. Mange prosjekter har også omfattende samarbeid med ulike kompetansemiljøer.

I forhold til å fremme en bred verdiskaping, la prosjektene i 2010 størst vekt på den miljømessige og minst på den økonomiske. Tilbakemeldingene i 2011 tyder på at miljømessig verdiskaping vil bli høyt prioritert også i tiden som kommer, men at økonomisk verdiskaping vil ha vel så høy prioritet. Kulturell- og sosial verdiskaping vil også ha høy prioritet, men noe lavere enn den økonomiske og miljømessige.

Når det gjelder økonomisk verdiskaping, indikerer resultatene en positiv utvikling siden forrige rapportering, spesielt gjelder dette antallet bedrifter som har utvidet sin virksomhet som følge av programmet. Det er noen av de prosjektene som bygger videre på tidligere satsinger som har kommet lengst når det gjelder økonomisk verdiskaping, men her er det også enkelte prosjekter som ikke har god nok oversikt til å kunne svare på spørsmålene om økonomisk verdiskaping. For å få bedre oversikt over den økonomiske verdiskapingen vil det være behov for en egen bedriftsrettet undersøkelse.

I forhold til å sikre varige og langsiktige effekter er det viktig at prosjektene er forankret i planer og strategier på nasjonalt, regionalt og lokalt nivå. Forankringen synes å være sterkere i 2011 enn i 2010, men den varierer mellom prosjektene, og flere av prosjektene har behov for sterkere forankring. Alle prosjektene jobber på en eller annen måte med planer for hvordan prosjektarbeidet skal videreføres etter at programperioden er over, dvs. hvordan ansvar for ulike oppgaver skal plasseres og organiseres. En del av dette handler også om å få satsingene inn i kommunale- og regionale utviklingsplaner.

I forhold til hovedprosjektene vurdering av ulike sider ved programmet som kan ha betydning for gjennomføringen, er det fem av hovedprosjektene som rapporterer at de økonomiske ressursene som stilles til rådighet gjennom programmet ikke er tilstrekkelige. Her er det verdt å merke seg at programmet ikke har noen målsetning om å finansiere alle typer tiltak alene, men at det er en målsetning om at programmet skal bidra til å utløse midler fra andre finansieringskilder og virkemidler.

Samlet sett er prosjektene godt fornøyd med de faglige ressursene som tilbys og vurderingene er bedre i 2011 enn i 2010. Det som i størst grad etterlyses er bedre synliggjøring av gode eksempler ("best practices"), og at man derigjennom kan legge til rette for bedre erfaringsutveksling mellom prosjektene. Konkret nevnes eksempler på samfinansiering, markedsføring og salg i samarbeid med Innovasjon Norge og eksempler på gode arkitektløsninger for universell utforming. Ellers blir det fra enkeltprosjekter pekt på behov for utvikling av mentor-ordning og behov for kompetanse

knyttet til mediehåndtering, kommunikasjon, formidling, prosessledelse, entreprenørskap og økologi. Ett prosjekt etterlyser også en arena for nærmere diskusjon av konkretisering og måling av bred verdiskaping. Til det siste er det klart at dersom man ut fra erfaringene fra prosjektene i verdiskapingsprogrammet skal implementere strategier for bred verdiskaping på bredere basis, vil det være behov for å utvikle en veileder med verktøy/metoder for planlegging, gjennomføring, resultatmåling og oppfølging av slike strategier. Ingen prosesser vil være helt like, slik at det vil være viktig at en slik veileder legger til rette for målsetninger og prosesser som er tilpasset ulike områders utfordringer, kvaliteter og behov.

For å realisere målsetningene i programmet, er prosjektene avhengige av å få ulike aktører og virkemidler til å spille på lag med de midlene som stilles til rådighet gjennom programmet. Et klart flertall av prosjektene peker på at det er behov for bedre koordinering i forhold til andre virkemidler for vern og utvikling. Det er ulike koordineringsbehov som fremmes, men koordinering med innovasjon Norge sine midler trekkes fram av flere. Her nevnes også bedre erfaringsutveksling med Innovasjon Norge sine ”bærekraftspiloter”.

I forhold til bedre koordinering av tilgrensende satsinger, aktører og virkemidler foreslås det at det etableres en arena for erfaringsutveksling og diskusjon knyttet til dette. I henhold til Melding til Stortinget, Meld. St. 9 (2011-2012), Landbruks- og matpolitikken, skal det være nedsatt en nasjonal arbeidsgruppe som skal utarbeide et forslag til en nasjonal strategi for mer samordnet og målrettet innsats for verdiskaping basert på natur og kultur. Gruppa skal identifisere faktorer som er avgjørende for å lykkes med slik verdiskaping over tid, vurdere hvordan virkemidler og tiltak kan bidra til å støtte opp om dette og foreslå endringer i eksisterende virkemiddelbruk. Dersom det er nedsatt en nasjonal gruppe som skal se på muligheter for bedre koordinering av virkemidler, vil det være naturlig at det etableres en arena for samhandling mellom denne gruppen og verdiskapingsprogrammet.

Nettverkssamlingene er et viktig møtepunkt for hovedprosjektene som er med i programmet. Hovedprosjektene kan samlet sett karakteriseres som godt fornøyd med disse, og vurderingene i 2011 er bedre enn for 2010. Når det gjelder forbedringsmuligheter viser tilbakemeldingene at det er et ønske om at man på samlingene bør legge mer vekt på gode eksempler. Dette gjelder gode eksempler internt i programmet, men også kreative og spennende eksterne eksempler av relevans for arbeidet i prosjektene. Gode eksempler er viktig for å få nye impulser og som grunnlag for forankring og videreføring av arbeidet i prosjektene etter at programperiodene er over.

10.1 Anbefalinger for videre arbeid

Med utgangspunkt i de erfaringer og resultater som framkommer gjennom rapporteringen vil vi komme med følgende anbefalinger i forhold til det videre arbeidet i prosjektene og i programmet:

- ◆ Sett av tilstrekkelig ressurser til prosjektledelse. Kapasitetsutfordringene som er knyttet til prosjektledelse har ikke blitt mindre siden 2010
- ◆ Bred verdiskaping fordrer bred deltakelse. Sett av tilstrekkelig med ressurser til forankring, mobilisering, etablering av møteplasser og samhandling
- ◆ Som grunnlag for videreføring og implementering av erfaringer fra programmet, bør man vurdere å utarbeide verktøy for arbeid med bred verdiskaping
- ◆ Involver alle aktører som har betydning for måloppnåelsen så tidlig som mulig i prosessen
- ◆ Dette er viktig for å gi muligheter for innflytelse, skape eierskap og forebygge konflikter

- ◆ Noen prosjekter har gode erfaringer med partnerskapsavtaler. Vurder muligheter og behov for det
- ◆ Sørg for god forankring av prosjektet i aktuelle planer. Dette er viktig for å sikre langsiktighet og finansiering av utviklingstiltak
- ◆ Få fram gode eksempler som kan fungere som inspirasjon og som grunnlag for forankring og mobilisering, både i og utenfor programmet og prosjektene. Lag en eksempelsamling av ”best practices”
- ◆ Skap møteplasser for erfaringsutveksling med tilgrensende programsatsinger og avdekking av felles utfordringer. Dersom flere har samme utfordringer er det lettere å gjøre noe med disse
- ◆ Klargjør hvilke virkemidler som er aktuelle med tanke på å fremme bruk av naturarven som ressurs og grunnlag for verdiskaping. Synliggjør eventuelle behov for justeringer og tilpasninger av virkemidler for at de skal understøtte hverandre på en best mulig måte
- ◆ Ta kontakt med nasjonal arbeidsgruppe som skal se på behov og muligheter for bedre koordinering av virkemidlene, og etabler arena for erfaringsutveksling mellom programmet og denne gruppa

Vedlegg

Tabell 52 Hvilke naturtyper ressursgrunnlaget i hovedprosjektet knyttes til.

Hovedprosjekt	Myr og kilde	Rasmark, berg og kantkratt	Fjell	Skog	Kulturlandskap	Ferskvann/våtmark	Havstrand/kyst	Andre viktige naturtyper
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	1	1	1	1	1	1	
Sykkelturisme i Nordland	1	1	1	1	1	1	1	
Vidda Vinn	1	0	1	1	1	1	0	
Villreinen som verdiskaper	0	0	1	1	1	0	0	
Skatter for fremtiden	1	0	1	1	1	1	1	
Mellom fjell, fjord og folk	1	1	1	1	1	1	0	Isbre, fjord
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	0	0	1	0	1	0	0	Isbre
Sørnorsk Kystnatur	0	0	0	0	1	0	1	
Kystarven	1	0	0	0	1	1	1	
Økosystem Dokkadelta	1	0	1	1	1	1	0	Elver
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	0	0	0	1	0	0	0	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	0	1	1	1	1	0	0	
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	1	0	1	0	1	1	1	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	0	0	1	1	0	1	0	
Norges Nasjonalparklandsbyer	0	0	1	0	1	0	0	

Tabell 53 Navn på verneområde(r) hovedprosjektet har hatt fokus på i 2010.

Hovedprosjekt	Tiltak utenfor planen
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Varanger nasjonalpark, Tanamunningen, Syltefjordstauran Valdak/Stabbursnes, Gjesværstappan og Slettnes.
Sykkelturisme i Nordland	Saltfjellet landskapsvernområde mellom Saltfjellet-Svartisen nasjonalpark og Junkerdal nasjonalpark: Naturreservat: Dypen naturreservat, Junkerdal naturreservat Nystadneslia naturreservat, Fiskvågvatne og Kjeggen. Vernet vassdrag: Saltdalselva.
Vidda Vinn	Hardangervidda nasjonalpark
Villreinen som verdiskaper	Dovrefjell-Sunndalsfjella, Rondane og Reinheimen
Skatter for fremtiden	I og med at starten på dette prosjektet dreier seg om dokumentasjonsarbeid av tradisjonell kunnskap omkring natur og naturbruk vil flere naturtyper knyttes til prosjektet. Ingen verneområder har hatt spesielt fokus i 2010, men vil komme til å få et større fokus videre i prosjektet.
Mellom fjell, fjord og folk	Alle verneområda i kommunen, men særlig vekt på nasjonalparkene Jostedalsbreen, Breheimen og Jotunheimen.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Folgefonna nasjonalpark med verneområde.
Sørnorsk Kystnatur	Flekkefjord landskapsvernområde, Listastrendene landskapsvernområde (7 områder), Kviljo fuglefredningsområde, Nordhasselvika fuglefredningsområde, Slevdalsvannet naturreservat og Steinodden plante- og fuglefredningsområde.
Kystarven	Prosjektet er knyttet til verneområde for sjøfugl, kystlynghei og naturbeitemarker i HAFS-regionen. Av verneområde nevnes: Sørværet på Værlandet i Askvoll kommune, Gåsvær i Solund kommune og Sakrisøy i Hyllestad kommune. Det spesifiseres at prosjekt er kopla opp mot et veldig oppdelt verneregime med mange små reservat ute ved kysten. Til mange av reservata er det knyttet restriksjoner på ferdsel. Tilrettelegging av f.eks. turstier skjer derfor ofte i randsonene mellom verneområdene. Når det gjelder sauebeiting, er det mye fokus på beiteaktivitet som kommer innenfor ordningen med Regionale miljøtiltak. Det er

	også arrangert seminar og studieturer der man har sammenlignet lyngbrenning og beiting både innenfor og utenfor verneområdene.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet har lånt navnet til Ramsar og naturreservat Dokkadeltaet siden det forener vassdragsnaturen i økosystemet. Fokuset ligger ikke kun på naturvernområdene, men på Økosystem Dokkadelta i sin helhet som omfatter Synnfjell – Etna – Dokka – Randsfjorden.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Dovrefjell-Sunndalsfjella Nasjonalpark, Dalsida landskapsvernområde, Eikesdalsvatnet landskapsvernområde, Nordre Snøfjelltjønn naturreservat, Åmotan-Grøvdalen landskapsvernområde, Fokstugu landskapsvernområde, Jora landskapsvernområde, Åmotsdalen landskapsvernområde, Sandgrovbotn-Mardalsbotn biotopvernområde og Torbudalen biotopvernområde.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarven Vestnorsk fjordlandskap - Nærøyfjordområdet. Flere delprosjekt har likevel foregått i randområdene/grendene inntil verdensarven slik som f.eks. Stalheim og Fresvik.
Varnjargga – Varenkinniemi– Varangerhalvøya	Varangerhalvøya nasjonalpark og Barvikmyra naturreservat
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ramsarområder rundt Trondheimsfjorden, Lierne og Blåfjella/Skjærkerfjella nasjonalpark, Børgefjell nasjonalpark m/landskapsvernområder i randsonen, Skograuberga naturreservat.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Nasjonalparker tilknyttet landsbyene.